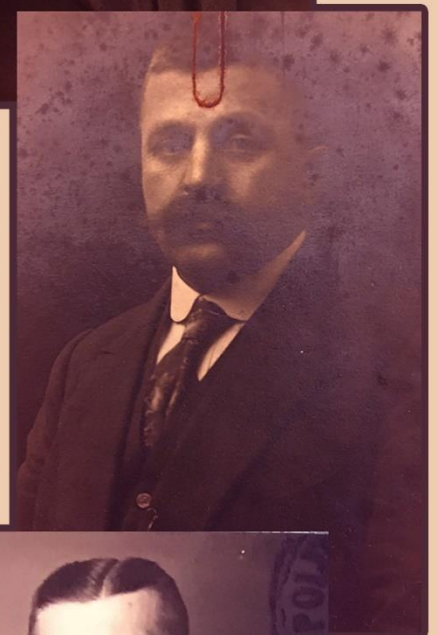
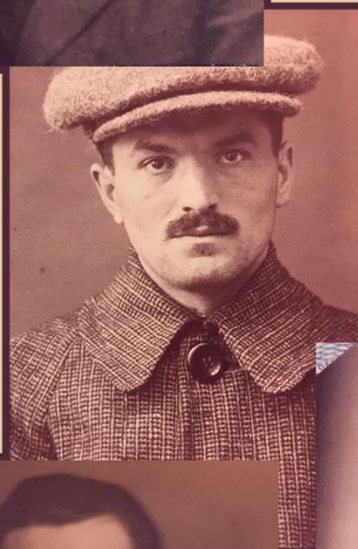
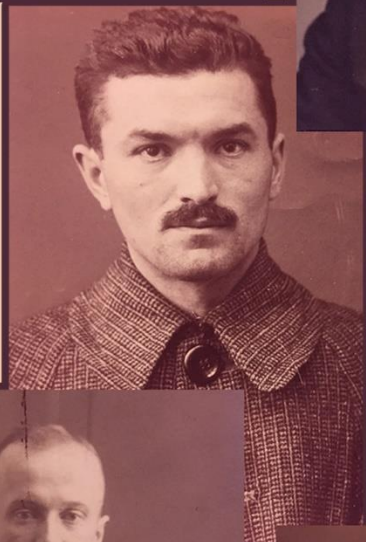
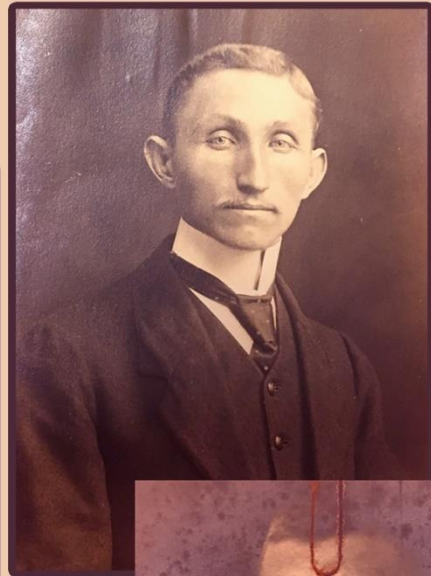

Onruststokers en Samenzweeders

De praktijk van het vreemdelingenbeleid met betrekking tot vreemdelingen die een gevaar vormden voor de openbare orde, veiligheid, gezondheid, en zedelijkheid, 1918-1920

Research Master Scriptie

History

Cities, Migration and Global Interdependence

Universiteit Leiden

Auteur: Irene Fidler

Studentnummer: 1160060

Datum: 1 mei 2018

Begeleider: Prof. dr. M.L.J.C. Schrover

ECTS: 40

Inhoud

Hoofdstuk I: Inleiding	4
1.1 Onderwerp	4
1.2 Theorie	5
1.2.1 Gap hypothesis	5
1.2.2 Beleidskloof door onvermogen	6
1.2.3 Beleidskloof door onwil of opzet	7
1.2.4 Beleidskloof door verschillende prioriteiten	9
1.3 Historiografie.....	9
1.4 Materiaal en methode	11
1.4.1 De vreemdelingendossiers.....	12
1.4.2 Bronkritiek.....	14
1.4.3 Structuur	15
Hoofdstuk II: Context en beleid	17
2.1 Inleiding.....	17
2.2 Migratiecontrole voor de Eerste Wereldoorlog.....	17
2.3 Directe aanleidingen: crises.....	19
2.3.1 Oorlogsvluchtelingen	19
2.3.2 Revoluties	21
2.3.3 Epidemieën.....	25
2.4 Structurele oorzaken: nieuwe rechten	27
2.5 Vreemdelingenbeleid na de Eerste Wereldoorlog	28
2.6 Conclusie	29
Hoofdstuk III: Actoren en procedure	31
3.1 Inleiding.....	31
3.2 De Centrale Inlichtingendienst	34
3.3 De minister van Justitie	37
3.4 Buitenlandse Zaken	39
3.5 De marechaussee	43
3.6 De plaatselijke politie	45
3.6.1 Locatie	49

3.7 De media.....	51
3.8 Werkgevers.....	54
3.9 Particuliere personen	57
3.10 Bewijslast	59
3.11 Conclusie.....	62
Hoofdstuk IV: Algemene kenmerken.....	64
4.1 Inleiding.....	64
4.2 Gender	65
4.3 Nationaliteit.....	67
4.4 Leeftijd	69
4.5 Klasse	70
4.6 Conclusie.....	71
Hoofdstuk V: Politiek gevaarlijke vreemdelingen	73
5.1 Inleiding.....	73
5.2 Communisten en bolsjewisten.....	73
5.3 Smokkel- en spionagediensten voor oorlogvoerende mogendheden.....	75
5.4 Overig politiek: onruststokers en samenzweerdere	78
5.5 Maatregelen.....	80
5.5.1 Uitleiding en gebrekkige grensbewaking	81
5.5.2 Connecties en internationale relaties	84
5.5.3 Negatieve aandacht uit de samenleving.....	88
5.6 Conclusie.....	90
Hoofdstuk VI: Niet-politiek gevaarlijke vreemdelingen	93
6.1 Inleiding.....	93
6.2 Armlastigen	93
6.3 Criminelen.....	96
6.4 Zedelijkheid.....	102
6.5 Conclusie.....	106
Hoofdstuk VII: Vluchtelingen.....	108
7.1 Inleiding.....	108
7.2 Vluchtelingen en asielrecht in het Interbellum.....	109

7.3 Vluchtelingen in de dossiers.....	112
7.3.1 Belgische collaborateurs.....	112
7.3.2 Deelnemers aan de Kapp-Putsch.....	115
7.3.3 Moord op Rosa Luxemburg.....	119
7.4 Conclusie.....	122
Hoofdstuk VIII: Algemene conclusie.....	125
Literatuur- en bronnenlijst.....	129
Literatuur.....	129
Websites.....	135
Kranten en publicaties.....	135
Archivalia.....	136
Kamerstukken.....	136

Hoofdstuk I: Inleiding

1.1 Onderwerp

Migratiecontrole is een thema dat door de geschiedenis heen keer op keer op de voorgrond treedt. Crisismomenten, zoals de huidige vluchtelingenmigratie uit Syrië en omliggende landen en de terugkeer van Nederlandse IS-strijders, leiden tot zorgen over orde en veiligheid, en een sterkere drang naar de traceerbaarheid, identificatie, regulatie en eventuele maatregelen tegen ongewenste vreemdelingen. De angst voor ongecontroleerde mobiliteit van gevaarlijke of ongewenste vreemdelingen is geen nieuw verschijnsel. Ook in het verleden bestonden dit soort momenten van hoogspanning¹ die leidden tot veranderingen in de manier waarop het migratiebeleid werd toegepast.

Vanaf de negentiende eeuw nam de bemoeienis van de centrale overheid met migratie toe. Deze ontwikkeling viel samen met de totstandkoming van de moderne staat. Dit had een directere band tussen overheid en burger en het ontstaan van daarbij behorende rechten (rechtsbescherming, armenzorg, sociale verzekeringen) en plichten (leerplicht, dienstplicht, belasting) tot gevolg, waardoor het maken van een onderscheid tussen vreemdeling en staatsburger belangrijker werd.² In 1849, niet toevallig kort na Revolutiejaar 1848, werd in Nederland de eerste landelijke Vreemdelingenwet geïntroduceerd, met als doel om armlastige en revolutionaire vreemdelingen uit het land te verwijderen. De mogelijkheden van deze “Wet van den 13den Augustus 1849” waren in de negentiende eeuw door zowel onvermogen als onwil om de wet uit te voeren echter nog beperkt.³

De Eerste Wereldoorlog wordt door veel auteurs in het migratiedebat gezien als een omslagpunt in de mogelijkheden die de regering had om migratiebeleid uit te voeren.⁴ Het ambtenaren- en politieapparaat groeide aan het begin van de twintigste eeuw, waardoor het vreemdelingenbeleid beter uitgevoerd kon worden. Bovendien werd na de oorlog het toezicht op vreemdelingen in Nederland verscherpt, vanwege de aanwezigheid van een groot aantal buitenlandse militairen in Nederland, en revolutionaire opstanden in het buitenland. In 1918 werd het Vreemdelingenreglement geïntroduceerd, gevolgd door een wet op de grensbewaking in 1920. Om toezicht te houden op de uitvoering van het Vreemdelingenreglement richtte de

---

¹ Marlou Schrover, ‘Migration and Mobility’, in: Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, en Bill Nasson (red.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War* (Berlijn 2014) 1-15, aldaar 3.

² Leo Lucassen, ‘Het paspoort als edelste deel van een mens. Een aanzet tot een sociale geschiedenis van het Nederlandse vreemdelingenbeleid’, *Holland. Regionaal Historisch Tijdschrift* 27 (1995) 263-283, aldaar 263-264.

³ Marij Leenders, *Ongenode Gasten: Van traditioneel asielrecht naar immigratiebeleid* (Hilversum 1993).

⁴ Zoals beschreven in: Schrover, ‘Migration and Mobility’, 3-6.

overheid in 1918 de Vreemdelingendienst op, die onder leiding kwam te staan van de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee.⁵

Maar ook na de Eerste Wereldoorlog kon het vreemdelingenbeleid niet geheel volgens de wet- en regelgeving uitgevoerd worden. Lokale autoriteiten hadden bijvoorbeeld nog veel invloed op de uitvoering van het beleid, waardoor het op centraal niveau bepaalde vreemdelingenbeleid in verschillende plaatsen anders uitgevoerd werd.⁶ Wel ontstond na de Eerste Wereldoorlog meer bureaucratie waarmee door de centrale autoriteiten controle op de uitvoering van haar eigen beleid kon worden uitgeoefend. Hoe zag de praktische uitvoering van het vreemdelingenbeleid door deze nieuwe instanties er precies uit? In dit onderzoek zal gekeken worden naar de praktische uitvoering van het Vreemdelingenreglement door de Vreemdelingendienst vlak na de Eerste Wereldoorlog. De centrale vraag van dit onderzoek is: waarom bestond er een verschil tussen de doelen van het migratiebeleid en de praktische uitvoering hiervan in de periode vlak na de Eerste Wereldoorlog?

1.2 Theorie

Om meer te kunnen zeggen over de praktijk van het vreemdelingenbeleid vlak na de Eerste Wereldoorlog, is in dit onderzoek gebruik gemaakt van de *gap hypothesis*⁷: deze hypothese wil belichten welke factoren verklaren waarom het migratiebeleid niet zo werd uitgevoerd als door de wet bedoeld.

1.2.1 Gap hypothesis

Beleid dat helemaal volgens de letter van de wet wordt uitgevoerd bestaat niet. Om de kloof tussen beleid en praktijk in de context van migratiebeleid uit te leggen, werd in 1994 door Wayne A. Cornelius, P.L. Martin, en J.F. Hollifield de *gap hypothesis* geïntroduceerd.⁸ Deze hypothese stelt dat er een groeiende kloof is tussen de doelen en resultaten van het nationaal migratiebeleid in hedendaagse liberale staten. De hypothese identificeerde twee verschillende “beleidskloven”: ten eerste, beleidskloven die veroorzaakt werden door onbedoelde consequenties van beleid, en ten tweede, beleidskloven die veroorzaakt werden door een

---

⁵ Leenders, *Ongenode Gasten*, 169-171; Corrie van Eijl en Marlou Schrover, ‘Inleiding’, in: Marlou Schrover (red.), *Broncommentaren 5. Bronnen betreffende de registratie van vreemdelingen in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Den Haag 2002) 7-34, aldaar 16.

⁶ Lucassen, ‘Het paspoort als edelste deel van een mens’, 277-278.

⁷ Wayne A. Cornelius, P.L. Martin, en J.F. Hollifield (red.), *Controlling Immigration: A Global Perspective* (Stanford 1994).

⁸ Wayne A. Cornelius, P.L. Martin, en J.F. Hollifield, ‘Introduction’, in: Cornelius e.a. (red.), *Controlling Immigration: A Global Perspective* (Stanford 1994) 3-40, aldaar 3.

inadequate uitvoering van het beleid. De modellen die de politicologen introduceerden om de beleidskloof te verklaren, benadrukten op het internationale niveau de invloed die internationale verdragen hadden op de vrijheid van overheden om hun eigen migratiebeleid te bepalen, en op het nationale niveau de bescherming voor migranten die geboden werd door individuele burgerrechten. Door beleidsveranderingen probeerden beleidsmakers de kloof tussen beleid en praktijk te dichten.⁹

Een kritiekpunt op de verklaringsmodellen van de *gap hypothesis* is dat ze ahistorisch zijn en vooral toepasbaar op de tweede helft van de twintigste eeuw. De *gap hypothesis* lijkt met deze verklaringsmodellen te suggereren dat een kloof tussen migratiebeleid en praktijk recent is verschenen en sindsdien lineair groeit. Historisch onderzoek heeft echter aangetoond dat al voor de tweede helft van de twintigste eeuw sprake was van een kloof tussen de doelen en resultaten van migratiebeleid.¹⁰ Om de *gap hypothesis* in dit onderzoek toe te passen, heb ik drie factoren die naar voren komen uit de literatuur en die toepasbaar zijn op de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw geïdentificeerd: een beleidskloof door onvermogen om het beleid uit te voeren, een beleidskloof door onwil om het beleid uit te voeren, en een beleidskloof door verschillende prioriteiten binnen en tussen de departementen en ministeries die verantwoordelijk waren voor de uitvoering van het beleid. In de volgende secties zullen deze factoren verder toe worden gelicht.

1.2.2 Beleidskloof door onvermogen

Historici die onderzoek hebben gedaan naar het migratiebeleid in de negentiende eeuw zien een kloof tussen beleid en praktijk ontstaan door het onvermogen van de centrale autoriteiten om het beleid dat zij hebben geformuleerd uitgevoerd te krijgen. Er is een aantal factoren dat hier een rol in speelt. Ten eerste waren de bureaucratieën op centraal niveau nog niet goed ontwikkeld. De centrale overheid had weinig mogelijkheden om de implementatie van het beleid op lokaal niveau te controleren, laat staan om haar eigen beleid uit te voeren. De centrale overheid had simpelweg niet het gezag om een eenvormig beleid af te dwingen, en had zelf ook de neiging om ad hoc beslissingen te nemen en wisselende, verwarrende circulaire's naar de lokale autoriteiten te sturen.¹¹

---

⁹ Cornelius, Martin, en Hollifield, *Controlling Immigration*.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld: Leenders, *Ongenode Gasten*; Corrie van Eijl, *Al te Goed is Buurmans Gek: Het Nederlandse vreemdelingenbeleid 1840-1940* (Amsterdam 2005); Alexander Coppens, *Tussen Beleid en Administratieve Praktijk, De implementatie van het Belgisch migratiebeleid in negentiende-eeuws Brussel* (Antwerpen 2017); Lucassen, 'Het paspoort als edelste deel van een mens'.

¹¹ Leenders, *Ongenode Gasten*, 255-258; Gérard Noiriel, *La tyrannie du national: le droit d'asile en Europe, 1793-1993* (Parijs 1991).

De tweede factor is ontoereikende uitvoering van het beleid door de nog kleinschalige en amateuristische politie en marechaussee. Gebrekkige grenscontrole zorgde ervoor dat vreemdelingen die volgens het beleid over de grens werden gezet, vaak zonder problemen weer terug konden keren. Het amateurisme van de ambtenaren en politieagenten die zich bezighielden met de uitvoering van het vreemdelingenbeleid, in combinatie met het feit dat de centrale autoriteiten vaak onhelder waren over hun eigen beleid, had tot gevolg dat er sprake was van een grote mate van willekeur. Ambtenaren hielden zich door hun gebrek aan kennis en expertise niet aan de vastgelegde normen en lieten zich bij hun behandeling van vreemdelingen vaak leiden door persoonlijke kenmerken van de migrant. De implementatie van het migratiebeleid kon zo van de ene op de andere stad zeer uiteenlopen.¹²

De derde factor is de grote mate van lokale autonomie. De verantwoordelijkheid voor het in de praktijk brengen van migratiecontrole lag in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw voornamelijk in handen van de lokale autoriteiten, en zij hadden veel vrijheid om de op centraal niveau geformuleerde wetten op hun eigen manier te interpreteren. Lokale autoriteiten konden hierdoor het beleid actief negeren of tegenwerken, of juist veel strengere maatregelen tegen vreemdelingen nemen dan op centraal niveau werd voorgeschreven. Gemeentelijke overheden gingen voortdurend tegen de wensen van de centrale vreemdelingenautoriteiten in, niet noodzakelijk omdat zij in deze tijd nog niet capabel genoeg waren om de opdrachten van centraal niveau uit te oefenen, maar ook omdat zij het niet eens waren met het negatieve beeld dat op centraal niveau van sommige ongewenste vreemdelingen werd geschetst. Bepaalde groepen die door de centrale autoriteiten als ongewenst werden bestempeld, zoals zigeuners, werden door lokale autoriteiten juist in bescherming genomen.¹³

Lokale autonomie hing samen met de fysieke afstand tussen het centrale machtscentrum en de lokale autoriteiten. Over het algemeen gold dat hoe verder een stad geografisch verwijderd was van het machtscentrum in Den Haag, hoe minder zij met de centrale autoriteiten samen werkte en hoe meer zij haar eigen interpretatie van het beleid uitvoerde.¹⁴

1.2.3 Beleidskloof door onwil of opzet

De theorie van de beleidskloof door onvermogen gaat ervan uit dat de beleidskloof een

---

¹² Van Eijl, *Al te Goed is Buurmans Gek*, 211.

¹³ Andreas Fahrmeir, Olivier Faron, en Patrick Weil, 'Introduction', in: Andreas Fahrmeir e.a. (red.), *Migration Control in the North Atlantic World: The Evolution of State Practices in Europe and the United States from the French Revolution to the Inter-War Period* (New York 2003) 1-10, aldaar 1-2; Lucassen, 'Het paspoort als edelste deel van een mens', 278-279; Leo Lucassen, *En men noemde hen zigeuners. De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland (1750-1944)* (Hilversum 1990) 133, 171.

¹⁴ Leenders, *Ongenode Gasten*, 255-258.

ongewenst verschijnsel is, dat door de beleidsvormende instantie als storend werd ervaren. Het feit dat de overheid het beleid niet altijd uitvoerde zoals het was opgeschreven, hoefde echter niet noodzakelijk te duiden op onvermogen: een andere mogelijkheid die in de literatuur naar voren komt is dat de overheid het beleid dat zij had geformuleerd simpelweg niet *wilde* uitvoeren. Er zijn een aantal factoren die meespeelden bij het besluit van de overheid om een zekere speelruimte in haar eigen beleid te behouden.

Een theorie is dat overheden in de negentiende eeuw zich bewust waren dat migratieregelgeving moeilijk uitgevoerd kon worden, en dat de migratiewetgeving voornamelijk werd geïntroduceerd om de *indruk* te wekken dat migratie gecontroleerd kon worden, niet om dit ook echt te doen. Het vreemdelingenbeleid had hierdoor een afschrikkende functie.¹⁵

Een tweede factor is dat speelruimte in het beleid beleidsmakers de mogelijkheid gaf om discreet problemen of patstellingen die door het beleid waren veroorzaakt op te lossen. Deze factor komt vooral voor in de literatuur over asielverlening. Zelfs binnen een zeer restrictief migratiebeleid kwam het regelmatig voor dat asiel aan vreemdelingen werd verleend. Een aantal kenmerken en factoren speelden een rol bij het legitimeren van deze speelruimte, waaronder nationaliteit, gender, de situatie op de arbeidsmarkt, vermeende kwetsbaarheid, medische gesteldheid en het hebben van familie of andere connecties in het ontvangstland. Door de speelruimte tussen beleid en praktijk open te houden, konden regeringen meebuigen met de publieke opinie en migranten, die volgens het beleid afgewezen zouden moeten worden, geruisloos blijven toelaten. De kloof tussen beleid en praktijk is hier dus niet een probleem, maar heeft juist een functie: het mogelijk maken van een streng beleid en een humanitaire praktijk.¹⁶

De opzettelijke speelruimte tussen beleid en implementatie kon voor migranten ook negatief uitpakken. Zo is een derde factor die mee kon spelen bij het bewust behouden van een speelruimte tussen beleid en praktijk, de ruimte die dit de regering gaf om juist strenger tegen vreemdelingen op te treden. Door wetten rondom uitwijzingen vaag te houden, werd een grotere interpretatiemarge voor de uitvoerende macht gecreëerd en werd ervoor gezorgd dat vreemdelingen zichzelf nauwelijks juridisch konden verdedigen. De regering wilde de

---

¹⁵ Zie bijvoorbeeld: Marlou Schrover, Joanne van der Leun, Leo Lucassen en Chris Quispel, 'Introduction', in: Marlou Schrover e.a. (red.), *Illegal Migration and Gender in a Global and Historical Perspective* (Amsterdam 2008) 9-28, aldaar 16; Jürgen Schlumbohm, 'Gesetze, die nicht durchgesetzt werden: Ein Strukturmerkmal des frühneuzeitlichen Staates', *Geschichte und Gesellschaft* 23 (1997) 647-663.

¹⁶ Tycho Walaardt, *Geruisloos inwilligen: Argumentatie en speelruimte in de Nederlandse asielprocedure* (Hilversum 2012) 320-321.

wetgeving niet verhelderen of verbeteren, omdat dit haar eigen macht en vrijheid om naar wens op te treden wanneer dit nodig was zou inperken.¹⁷

1.2.4 Beleidskloof door verschillende prioriteiten

Naast onvermogen en onwil introduceerde Saskia Bonjour een andere verklaring voor de kloof tussen vreemdelingenbeleid en praktijk, namelijk de verschillen die bestonden tussen de prioriteiten van de actoren die bij het migratiebeleid betrokken waren.¹⁸ De verschillende visies voor de wenselijke inhoud en het doel van het migratiebeleid tussen beleidsmakers, ministeries, nationaal en lokaal niveau, konden leiden tot een grote variatie in de implementatie van het beleid. Waar het ministerie van Justitie bijvoorbeeld over het algemeen gericht was op de correcte uitvoering van de wet, hield het departement van Buitenlandse Zaken voornamelijk rekening met de diplomatieke contacten en de goede relatie met andere landen. De ministeries van Sociale en Economische Zaken richtten zich op hun beurt op het bewaken van de binnenlandse arbeidsmarkt tegen concurrentie van buitenlandse arbeiders. Deze verschillende prioriteiten op centraal niveau leidden tot compromissen en konden tot gevolg hebben dat ondanks restrictief migratiebeleid, (grootschalige) migratie alsnog werd toegestaan.¹⁹

1.3 Historiografie

Auteurs die geschreven hebben over het migratiebeleid in Nederland na de Eerste Wereldoorlog, zoals Corrie van Eijl, hebben zich gericht op het beleid en de wetgeving die in deze periode door de overheid werd geformuleerd, en minder op de praktische uitvoering hiervan. Van Eijl toonde aan dat na de oorlog wet- en regelgeving werd geïntroduceerd die leidde tot een uitbreiding van het bureaucratische apparaat en een concentratie van de functies en taken van de bij het vreemdelingenbeleid betrokken actoren. Het Vreemdelingenreglement dat aan het eind van de oorlog tot stand kwam, zorgde er volgens Van Eijl voor dat vreemdelingen aanzienlijk strenger werden gecontroleerd dan in de periode daarvoor, onder andere door een uitbreiding van de grenstroepen en het bureaucratische apparaat. Maar wijzigingen in het beleid zeggen weinig over de mate waarin de praktische uitvoering van het beleid ook veranderde. Alleen door naar de praktijk te kijken, kunnen we zien of de beleidswijzigingen ook daadwerkelijk effect hadden op de kloof tussen het

---

¹⁷ Coppens, *Tussen Beleid en Administratieve Praktijk*, 14.

¹⁸ Saskia Bonjour, *Grens en gezin: beleidsvorming en gezinsmigratie in Nederland, 1955-2005* (Amsterdam 2009).

¹⁹ Bonjour, *Grens en gezin*, 295-297; Van Eijl, *Al te Goed is Buurmans Gek*, 211.

vreemdelingenbeleid en de praktijk.²⁰

Een aantal auteurs heeft al gekeken naar de praktische implementatie van het vreemdelingenbeleid na de Eerste Wereldoorlog. Volgens Lucassen had de Administrateur voor de Grensbewaking en de Vreemdelingendienst (AGVD) tegen het einde van de jaren twintig nog steeds weinig mogelijkheden om de lokale autoriteiten te dwingen om het vreemdelingenbeleid precies zoals gewenst uit te voeren. Lokale autoriteiten gingen regelmatig tegen de wensen van de centrale vreemdelingenautoriteiten in, als zij het niet eens waren met welke vreemdelingen op centraal niveau als “ongewenst” werden bestempeld. Lokale overheden neigden vaak tot een liberaler beleid dan de centrale autoriteiten voor ogen hadden. De gebrekkige samenwerking tussen de lokale autoriteiten en de verschillende overheidsinstellingen, en een tekort aan geld en middelen, zorgde er volgens Lucassen voor dat het vreemdelingenbeleid ook in het Interbellum nog altijd weinig effectief was.²¹

Ook Marij Leenders heeft in haar onderzoek aandacht besteed aan de praktijk van het vreemdelingenbeleid in het Interbellum. Leenders keek naar hoe het vreemdelingenbeleid in de praktijk werd uitgevoerd in de steden Amsterdam, Rotterdam en Maastricht, en concludeerde dat de uitvoering van het vreemdelingenbeleid in de negentiende eeuw door een stroeve samenwerking tussen de centrale en lokale autoriteiten en onvermogen door een gebrek aan professionalisering matig verliep. De regering kreeg na de Eerste Wereldoorlog door de oprichting van nieuwe vreemdelingenautoriteiten volgens Leenders echter meer controle op de uitvoering van het beleid.²²

Alexander Coppens deed onderzoek naar de uitvoering van het migratiebeleid in negentiende-eeuws Brussel, en toonde aan dat hoewel er inderdaad sprake was van onvermogen om het beleid uit te voeren, dat op zichzelf nog niet hoefde te leiden tot een beleidskloof. Hij concludeerde wat betreft de *gap hypothesis* dat, hoewel de Openbare Veiligheid zich vaak wel gefrustreerd toonde over de stroeve samenwerking met de lokale autoriteiten en de weinig accurate vreemdelingenregistratie in Brussel, de regering en wetgevende macht tevreden leken te zijn met de mate waarin het beleid werd geïmplementeerd. De Openbare Veiligheid werd weinig wettelijk beperkt en kon daarom sterk ingrijpen op momenten van hoogspanning, waarbij gedacht moet worden aan politiek woelige tijden. Dat vond de regering wellicht

---

²⁰ Van Eijl, *Al te Goed is Buurmans Gek*, 141.

²¹ Lucassen, ‘Het paspoort als edelste deel van een mens’, 272, 278-279; Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 133, 171; Leo Lucassen, ‘Agent of koopman? Theorie en praktijk van de controle op arbeidsmigratie in Nederland, 1918-1980’, in: Marjolein 't Hart, Jan Lucassen, Henk Schmal (red.), *Nieuwe Nederlanders. Vestiging van migranten door de eeuwen heen* (Amsterdam 1996) 151-168, aldaar 163.

²² Leenders, *Ongenode Gasten*, 259.

voldoende. Coppens concludeert daarom dat de mate waarin er een kloof bestond tussen het gewenste vreemdelingenbeleid en de praktijk afhing vanuit welk overheidsperspectief werd gekeken.²³

Wat in de hiervoor besproken onderzoeken naar de kloof tussen het gewenste vreemdelingenbeleid en de praktische uitvoering van dit beleid in het Interbellum en daarvoor nog ontbreekt, is een systematische analyse binnen een theoretisch kader van de mate waarin de in de theorie geïdentificeerde factoren (onvermogen, onwil en verschillende prioriteiten) de kloof tussen beleid en praktijk verklaarden. In dit onderzoek zullen de verschillende factoren getoetst worden aan de hand van de praktijk van het vreemdelingenbeleid in de periode vlak na de Eerste Wereldoorlog.

1.4 Materiaal en methode

Om een antwoord te geven op de centrale vraag van dit onderzoek is een casusonderzoek gedaan op basis van de vreemdelingendossiers die vanaf 1918 tot 1926 door de Vreemdelingendienst werden bijgehouden in het kader van het toepassen van artikel 19 van het Vreemdelingenreglement. Artikel 19 gaf de Vreemdelingendienst de mogelijkheid om *“aan een vreemdeling, die gevaarlijk wordt geacht voor de openbare orde, veiligheid, gezondheid of zedelijkheid, of die zich niet gedraagt naar de bepalingen, vastgesteld bij of krachtens dit reglement, eene bepaalde verblijfplaats aan te wijzen en hem daarheen te doen overbrengen, of wel hem het verblijf op bepaalde plaatsen van het rijk in Europa te ontzeggen en hem daaruit te doen verwijderen.”*²⁴ De vreemdelingendossiers bevatten correspondentie tussen de verschillende actoren die betrokken waren bij de uitvoering van dit beleid.²⁵

Naast de correspondentie in de vreemdelingendossiers is in dit onderzoek gebruik gemaakt van enkele Kamerdebatten, krantenartikelen en rapporten van de Centrale Inlichtingendienst. Deze bronnen zijn vooral aanvullend bedoeld: de vreemdelingendossiers zijn in dit onderzoek de belangrijkste bron. De Kamerdebatten worden gebruikt om iets meer achtergrondinformatie te geven bij de ideeën en intenties van het vreemdelingenbeleid. Ook geven de debatten samen met krantenberichten een inzicht in de kritiek op de uitvoering van het beleid, wat, naast de correspondentie in de dossiers, meer kan zeggen over de effectiviteit

---

²³ Coppens, *Tussen Beleid en Administratieve Praktijk*, 300-301.

²⁴ Vreemdelingenreglement artikel 19, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden 521 (1918), geraadpleegd van: <http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/foto/vreemdelingenreglement-1918>

²⁵ Leenders, *Ongenode Gasten*, 41.

van het beleid. De rapporten van de Centrale Inlichtingendienst²⁶, verzameld op de website van het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, geven een goed beeld van hoe de Centrale Inlichtingendienst te werk ging en wie de gevaarlijke vreemdelingen waren die door de Inlichtingendienst in de gaten werden gehouden.

1.4.1 De vreemdelingendossiers

In totaal bevat het archief²⁷ van de Vreemdelingendienst met betrekking tot de aanpak van gevaarlijke vreemdelingen 101 uitgebreide dossiers, waarin de zaken van 111 individuele vreemdelingen worden behandeld. Vreemdelingendossiers zijn niet gestandaardiseerd en de precieze inhoud van de dossiers loopt sterk uiteen, vooral omdat de redenen waarom de dossiers werden aangelegd sterk uiteenliepen. Sommige van de dossiers hebben een zeer geringe omvang en hebben alleen betrekking op potentieel gevaarlijke vreemdelingen die, bijvoorbeeld, een visum hebben aangevraagd, maar die hierna niet naar Nederland zijn gekomen. Dit onderzoek is gericht op de dikkere dossiers die bestaan uit correspondentie over vreemdelingen die zich in Nederland bevonden.

Zoals gezegd, waren de vreemdelingen in de dossiers personen die onder de aandacht van de Vreemdelingendienst waren gebracht als een mogelijk gevaar voor de openbare orde, veiligheid, gezondheid en zedelijkheid en daarom onder artikel 19 van het nieuwe Vreemdelingenreglement van 1918 in aanmerking kwamen voor internering. Hoewel de dossiers documenten bevatten die in 1926 zijn opgesteld, werden binnen deze dossiers na 1920 geen individuele gevaarlijke vreemdelingen meer door de Vreemdelingendienst in behandeling genomen. De documenten na 1920 betreffen voornamelijk besluiten over op welke landen de visumplicht nog van toepassing was (op het laatst alleen Duitsland), en onder welke omstandigheden vreemdelingen een visum mochten krijgen.

Ik heb bewust de keuze gemaakt om mij in mijn onderzoek te richten op de relatief kleine groep gevaarlijke vreemdelingen waar de regering zich aan het eind van de Eerste Wereldoorlog zorgen over maakte. Veel onderzoek naar het Nederlandse migratiebeleid in deze periode heeft zich gericht op migranten in het algemeen, of op de grootste groepen vreemdelingen: vluchtelingen, arbeidsmigranten en relatief omvangrijke groepen ongewenste

---

²⁶ Huygens ING, 'De C.I.-rapporten', geraadpleegd van:
<http://resources.huygens.knaw.nl/rapportencentraleinlichtingendienst/inleiding/4-rapporten>

²⁷ Nationaal Archief (NA), Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst (RVD) en Taakvoorgangers (MvJ: RVD&T), inv. nrs. 159 en 160.

vreemdelingen zoals armlastigen, zigeuners en Chinezen.²⁸ Maar ook deze kleinere groep individuele vreemdelingen had invloed op het migratiebeleid dat door de overheid werd geformuleerd. Omdat deze vreemdelingen een gevaar vormden voor de samenleving, had de regering baat bij de correcte uitvoering van het vreemdelingenbeleid. Juist dit maakt de kleine groep gevaarlijke vreemdelingen een interessante casus voor een onderzoek naar de capaciteiten van de overheid om haar beleid uit te voeren in de praktijk. Bij deze zaken zullen spanningen tussen de mogelijkheden die het beleid bood en de mate waarin dit in de praktijk ook gerealiseerd kon worden, duidelijk naar voren komen.

De dossiers bevatten correspondentie tussen de Vreemdelingendienst en alle andere personen en instanties die betrokken waren bij de identificatie en aanpak van vreemdelingen die een gevaar vormden voor de openbare orde, veiligheid, gezondheid en zedelijkheid van Nederland. De dossiers bieden hierdoor een goed inzicht in de interacties tussen personen en instanties op nationaal, lokaal en internationaal niveau. Op centraal niveau waren deze personen en instanties de Vreemdelingendienst, de ministers van Justitie, Buitenlandse Zaken en Oorlogszaken, de Centrale Inlichtingendienst, de grensbewaking, het Rijkspaspoortkantoor, en de procureurs-generaal; op lokaal niveau correspondeerden de hoofdcommissarissen en inspecteurs van de politie, de burgemeesters, en de bevelhebbers van de interneringskampen; en op internationaal niveau werd gecorrespondeerd door buitenlandse overheden en Nederlandse gezanten en consuls in het buitenland.

De correspondentie tussen deze verschillende personen en instanties geeft een goed inzicht in de drie factoren die een beleidskloof veroorzaakten: door te kijken naar wie de vreemdelingen waren, welke maatregelen tegen hen werden genomen en welke motieven hierachter zaten, kan de correspondentie een inzicht geven in hoeverre de vreemdelingenautoriteiten de wil en het vermogen hadden om het beleid uit te voeren. Bovendien geeft de correspondentie een inzicht in hoe de actoren die betrokken waren bij de uitvoering van het beleid met de nieuwe centrale autoriteit (de Vreemdelingendienst) samenwerkten. Hierdoor kan iets gezegd worden over de mate waarin spanningen tussen de prioriteiten van de centrale en lokale autoriteiten en de verschillende ministeries bestonden, en in hoeverre lokale autoriteiten zich door het centrale niveau lieten sturen.

---

²⁸ Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*; Lucassen, 'Agent of koopman?'; Serge Langeweg, 'Bekende burens en verre vreemden: buitenlandse arbeiders in de Nederlandse steenkolenmijnen', 1900-1974, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 5:3 (2008) 53-79; Van Eijl, *Al te Goed is Buurmans Gek*; Leo Lucassen, 'Revolutionaries into Beggars: Alien Policies in the Netherlands 1814-1914', in: Andreas Fahrmeir e.a. (red.), *Migration Control in the North Atlantic World. The evolution of state practices in Europe and the United States from the French Revolution to the Inter-War Period* (New York/Oxford 2003) 178-194; Herman Obdeijn en Marlou Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008).

1.4.2 Bronkritiek

Er is een aantal kanttekeningen bij de vreemdelingendossiers als bron te plaatsen. Ten eerste is het perspectief dat de dossiers bieden beperkt, omdat de dossiers door de Vreemdelingendienst zijn opgesteld. Met andere woorden, de correspondentie in de dossiers bevat alleen maar dat wat alle betrokken actoren, waaronder de lokale autoriteiten, besloten met de Vreemdelingendienst te delen. Daaruit blijkt wel welke acties door de actoren ondernomen werden, maar het proces dat achter deze acties zat en de keuzes die hierin werden gemaakt, zijn niet altijd zichtbaar. Het is daarom belangrijk om in gedachten te houden dat de perspectieven van personen en instanties, niet alleen de lokale en internationale autoriteiten, maar ook andere departementen binnen de overheid, onderbelicht blijven. Het is in dit onderzoek belangrijk om te identificeren hoe de samenwerking tussen de Vreemdelingendienst en andere actoren verliep en wat de mogelijkheden van de Vreemdelingendienst waren om het beleid toe te passen, en niet zozeer om een allesomvattende weergave te geven van alle ontwikkelingen en overwegingen die zich in deze periode rondom het migratiebeleid afspeelden.

Ten tweede is het de vraag op welke basis deze dossiers zijn opgesteld. Na de Eerste Wereldoorlog waren er zo'n 4.000 vreemdelingen in de verschillende kampen in Nederland geïnterneerd, maar er wordt in deze vreemdelingendossiers over slechts 111 potentieel gevaarlijke vreemdelingen uitgebreid gecorrespondeerd.²⁹ Uit de dossiers zelf blijkt duidelijk dat sommige vreemdelingen wel en anderen geen dossier hebben: in het dossier van de Russische crimineel Berkowitsch werd opgemerkt dat hij in een "*internationale dievenbende*" samenwerkte met twee andere buitenlandse criminelen, Agronoff en Tytaca.³⁰ Hoewel ze allemaal geïnterneerd waren in kamp Wierickerschans, is alleen een dossier met correspondentie over Berkowitsch in het archief te vinden. Leo Lucassen merkte over de 5.000 in Leiden bewaard gebleven vreemdelingendossiers al op dat ze een sterk selectief karakter hadden en dat sommige groepen, zoals vrouwelijke dienstboden en vluchtelingen, veel sterker vertegenwoordigd waren dan anderen, zoals mannelijke Duitse of Italiaanse arbeidersmigranten. Het was de mate waarin een bepaalde groep vreemdelingen als kwetsbaar, bedreigend of problematisch werd gezien dat er uiteindelijk toe leidde dat voor hem of haar een dossier werd aangelegd.³¹ Mogelijk zijn daarom specifiek deze dossiers door de

---

²⁹ Van Eijl, *Al te Goed is Buurmans Gek*, 123.

³⁰ De commandant van depot Wierickerschans aan de Vreemdelingendienst 7-9-1919, dossier Berkowitsch, NA, MvJ: RVD&T, inv. nrs. 159 en 160.

³¹ Leo Lucassen, 'Lokale vreemdelingenregisters en vreemdelingendossiers (1918-1940)', in: Marlou Schrover (red.), *Broncommentaren 5. Bronnen betreffende de registratie van vreemdelingen in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Den Haag 2002) 113-134, aldaar 129.

Vreemdelingendienst opgesteld, omdat het ging om bijzondere gevallen die extra aandacht vereisten. Over sommige zaken zal heel weinig correspondentie nodig zijn geweest, of zal het vooral om standaard-correspondentie zijn gegaan die niet bewaard is gebleven. Het is ook mogelijk dat deze specifieke dossiers in het begin niet om deze reden zijn opgesteld, maar dat hun bijzondere aard er later wel voor heeft gezorgd dat ze bewaard zijn gebleven.

Dat in Leiden uiteindelijk 5.000 vreemdelingendossiers bewaard waren gebleven, terwijl er maar zo'n 101 uitgebreide dossiers in dit archief van de Vreemdelingendienst te vinden zijn, is natuurlijk opvallend. Helemaal vergelijkbaar zijn de aantallen niet: de dossiers in Leiden werden aangelegd voor alle problematische vreemdelingen, terwijl de dossiers van de Vreemdelingendienst die voor dit onderzoek worden gebruikt alleen betrekking hebben op vreemdelingen die een gevaar vormden voor de openbare orde, veiligheid, gezondheid en zedelijkheid en daarom in aanmerking kwamen voor internering onder artikel 19 van het Vreemdelingenreglement. Toch kan het kleine aantal bewaard gebleven dossiers erop wijzen dat de centrale overheid zich, buiten een specifieke, kleine groep gevaarlijke vreemdelingen, wellicht niet zoveel bezighield met ongewenste vreemdelingen in Nederland.

In ieder geval kan er niet vanuit worden gegaan dat de vreemdelingendossiers een representatief beeld geven van de behandeling van de gemiddelde migrant in Nederland na de Eerste Wereldoorlog. Het gaat hier niet om dossiers die iets zeggen over de uitvoering van het vreemdelingenbeleid met betrekking tot alle vreemdelingen in Nederland na de Eerste Wereldoorlog, maar specifiek over vreemdelingen die op dat moment om één of andere reden als problematisch werden gezien. Het doel van dit onderzoek is niet om algemene conclusies te trekken over de behandeling van vreemdelingen in de naoorlogse periode, maar om iets te zeggen over de praktische uitvoering van een zeer specifiek, maar, zoals in het volgende hoofdstuk wordt beargumenteerd, belangrijk onderdeel van het vreemdelingenbeleid, en aan de hand hiervan commentaar te leveren op waarom er een kloof bestond tussen het voorgenomen beleid enerzijds en de praktische uitvoering hiervan anderzijds.

1.4.3 Structuur

In het volgende hoofdstuk zal allereerst de context waarbinnen het Vreemdelingenreglement van 1918 tot stand kwam worden toegelicht. In dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de vreemdelingenregelgeving van de negentiende eeuw en hoe verschillende crises en structurele veranderingen van overheidsbemoeienis met de arbeidsmarkt ertoe leidden dat er na de Eerste Wereldoorlog weer behoefte was aan controle op de beweging van vreemdelingen. Hierbij zal de vraag beantwoord worden wat er anders was aan de capaciteiten van de overheid na de Eerste

Wereldoorlog in vergelijking met de negentiende eeuw.

In het derde hoofdstuk wordt gekeken naar de actoren die bij het uitvoeren van het beleid in de dossiers betrokken waren. Hierbij wordt de vraag beantwoord wie het beleid uitvoerden, wat hun functies waren, welke rol zij speelden in de dossiers, wat hun prioriteiten waren en hoe de samenwerking met de Vreemdelingendienst verliep.

In de hoofdstukken vier tot en met zeven wordt gekeken naar de vreemdelingen in de dossiers zelf. In hoofdstuk vier wordt een algemeen beeld gegeven van het soort vreemdelingen dat in de dossiers voorkwam, waarbij aandacht wordt besteed aan hun sekse, nationaliteit, leeftijd en klasse, en de reden waarom zij als een gevaar voor de samenleving werden gezien. In hoofdstuk vijf zal gekeken worden naar vreemdelingen die vanwege hun politieke overtuigingen als een gevaar voor de openbare orde werden gezien. Wie waren deze vreemdelingen, welke maatregelen konden tegen hen worden genomen, en welke overwegingen gingen hierachter schuil? In hoofdstuk zes wordt aandacht besteed aan niet-politiek gevaarlijke vreemdelingen. Dit waren vreemdelingen die vanwege armlastigheid en moreel ongewenst gedrag, zoals criminaliteit en onzedelijkheid, met de Vreemdelingendienst te maken kregen. In dit hoofdstuk wordt de vraag gesteld in hoeverre de regering de interesse en/of mogelijkheid had om een “morele rechter” te spelen, die zich bezighield met het goede karakter van vreemdelingen in Nederland. In hoofdstuk zeven komen vreemdelingen die hun land waren ontvlucht uit vrees voor vervolging aan bod. Hierbij zal gekeken worden naar wat het asielbeleid in deze periode was, en wordt beantwoord in hoeverre dit beleid in de praktijk werd gevolgd. Het laatste hoofdstuk is de algemene conclusie, waarin de hoofdvraag van het onderzoek wordt beantwoord.

Hoofdstuk II: Context en beleid

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt, zoals gezegd, de context waarin de Nederlandse migratiecontrole na de Eerste Wereldoorlog tot stand kwam besproken, en wat deze periode tot een moment van hoogspanning in de geschiedenis van migratie maakt. Hierbij wordt gekeken naar de wetgeving die al voor de Eerste Wereldoorlog ontwikkeld was, de (politieke) crises van de Eerste Wereldoorlog, die de directe aanleiding vormden voor het introduceren van het Vreemdelingenreglement in 1918, de structurele oorzaken die meespeelden in de wens om controle op de beweging van vreemdelingen te krijgen, en hoe het vreemdelingenbeleid dat na de Eerste Wereldoorlog werd toegepast eruit zag.³²

2.2 Migratiecontrole voor de Eerste Wereldoorlog

De bemoeienis van de centrale overheid met vreemdelingen in Nederland nam in de negentiende eeuw toe. Voor de negentiende eeuw hielden vooral de lokale autoriteiten zich bezig met controle uitoefenen op de beweging van vreemdelingen. Lokale autoriteiten wilden hiermee de kosten van de armenzorg beperken: als een vreemdeling zich vier jaar of meer in een gemeente bevond, dan was deze gemeente verantwoordelijk voor de betaling van het onderhoud van de vreemdeling als hij of zij armlastig was geworden.³³ In de negentiende eeuw werd het migratieprobleem op landelijk niveau opgepakt, om iets te doen aan in Nederland rondzwervende armlastige vreemdelingen die niet in één gemeente verbleven. Dit leidde tot de eerste landelijke vreemdelingenwetgeving in 1849. Met deze vreemdelingenwet werd op centraal niveau bepaald hoe de toelating, het verblijf en de uitzetting van vreemdelingen in Nederland geregeld moest worden. Het idee achter de Vreemdelingenwet, zo blijkt uit debatten in de Tweede Kamer, was dat Nederland geen toevluchtsoord of armengesticht moest worden voor bedelaars en behoeftigen uit andere landen. In de debatten werd ook benadrukt dat Nederland de grenzen moest sluiten voor vreemdelingen die de “*revolutie-koorts*” van Revolutiejaar 1848 uit het buitenland naar Nederland probeerden te halen. Socialisten, anarchisten en andere “*woelgeesten*” die onrust wilden stoken, mochten niet zomaar meer het land binnen kunnen lopen.³⁴

---

³² Andreas Fahrmeir e.a. (red.), *Migration Control in the North Atlantic World. The Evolution of State Practices in Europe and the United States from the French Revolution to the Inter-War Period* (New York 2003); Anita Böcker e.a. (red.), *Regulation of Migration. International Experiences* (Amsterdam 1998).

³³ Obdeijn en Schrover, *Komen en Gaan*, 107.

³⁴ Idem, 107-108.

Vreemdelingen die het land in wilden komen moesten vanaf het invoeren van de Vreemdelingenwet voldoen aan twee eisen: ten eerste moesten zij beschikken over voldoende middelen van bestaan, of kunnen aantonen dat zij door werkzaamheid in hun onderhoud konden voorzien. Ten tweede konden vreemdelingen volgens de Vreemdelingenwet alleen met een geldig buitenlands paspoort met visum het land in komen. Als een vreemdeling aan beide eisen voldeed, dan kreeg hij of zij een reis- en verblijfpas van het hoofd van de lokale politie. Deze reis- en verblijfpas moest elke drie maanden worden verlengd. In de praktijk werd de wet niet erg streng uitgevoerd. Een reis- en verblijfpas krijgen was niet moeilijk: naast een gevisieerd paspoort werden geleibrieven ook regelmatig geaccepteerd, en soms kregen vreemdelingen zelfs een reis- en verblijfpas op bloot vertoon (de getuigenis van een paar bij de politie bekende personen). De toegang tot het land werd door de Vreemdelingenwet dus niet erg bemoeilijkt: de toelatingseisen konden ruim worden geïnterpreteerd, en er was nog weinig sprake van grenscontrole.³⁵

Het in onbruik raken van het passensysteem werd rond 1870 opzettelijk beleid, omdat het niet uitvoeren van de wet voordelen had voor de autoriteiten. Vreemdelingen die niet officieel waren toegelaten en dus niet in het bezit waren van een reis- en verblijfpas, konden direct het land uitgezet worden als ze zonder bestaansmiddelen kwamen te zitten. Een vreemdeling die wel een reis- en verblijfpas had ontvangen en uiteindelijk toch ongewenst werd geacht, kon alleen door tussenkomst van de kantonrechter worden uitgezet. Hierdoor werd het uitzetten van ongewenste vreemdelingen bemoeilijkt. De centrale autoriteiten hadden daarom liever niet dat lokale autoriteiten reis- en verblijfpassen gaven aan bepaalde ongewenste groepen die men zonder tussenkomst van de kantonrechter wilde uitzetten, zoals muzikanten, kermisreizigers en zigeuners. Mede door de vele waarschuwingen om voorzichtig te zijn met het uitdelen van reis- en verblijfpassen, raakte de afgifte van deze passen steeds meer in onbruik. Het passensysteem werd bovendien als onpraktisch ervaren, omdat de reis- en verblijfpas in de stad waar de vreemdeling het eerste was aangekomen ook weer moest worden ingeleverd, wat niet handig was voor reizende vreemdelingen. De versoepelde toepassing van de Vreemdelingenwet was, door het creëren van meer bewegingsruimte voor vreemdelingen, gunstig voor de handel en nijverheid.³⁶

Naast het in onbruik raken van het passensysteem werd vanaf de jaren zestig van de negentiende eeuw ook de paspoort- en visumverplichting afgeschaft. Wel was er al aan het

---

³⁵ Lucassen, 'Revolutionaries into beggars', 186-188; Van Eijl, *Al te Goed is Buurmans Gek*, 18-19.

³⁶ Van Eijl, *Al te Goed is Buurmans Gek*, 42-45; Marlou Schrover, *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2002) 31.

einde van de negentiende eeuw sprake van verdere professionalisering van de marechaussee. Het korps verdubbelde aan het einde van de negentiende eeuw van 373 naar 785 manschappen, en de grensbewaking kwam voornamelijk in handen van de marechaussee. De professionalisering van de politie liet in de negentiende eeuw echter nog op zich wachten. De mate waarin de hoofdcommissarissen van de politie samenwerkten met de centrale overheid verschilde per stad: zo was de hoofdcommissaris van Rotterdam een voorstander van een strenge navolging van de wet, terwijl zijn collega in Amsterdam vond dat vreemdelingen niet in hun vrije beweging gehinderd moesten worden.³⁷

Kortom, vanaf de negentiende eeuw ontstond bij de centrale autoriteiten de wens om controle op migratie uit te oefenen. De middelen om de wetten uit te voeren waren er echter nog niet, waardoor het vreemdelingenbeleid vooral werd gebruikt om de indruk te wekken dat er sprake was van een streng vreemdelingenbeleid tegen armlastige en politiek ongewenste vreemdelingen, zonder dat dit beleid in de praktijk echt werd uitgevoerd. De soepele uitvoering van de wet had bovendien voordelen voor de overheid, die vreemdelingen zonder verblijfspas makkelijker kon uitzetten. Ondanks het gebrek aan vermogen en wil om de vreemdelingenwetgeving uit te voeren, werd de vreemdelingenwetgeving niet afgeschaft. Zo kon het weer ingeschakeld worden op een moment dat strenger vreemdelingtoezicht nodig werd geacht. In de rest van dit hoofdstuk zal gekeken worden naar de aanleidingen en oorzaken voor de herinvoering van het de vreemdelingenwetgeving aan het eind van de Eerste Wereldoorlog.³⁸

2.3 Directe aanleidingen: crises

2.3.1 Oorlogsvluchtelingen

Aan het begin van de twintigste eeuw vonden twee tegenstrijdige ontwikkelingen plaats: voor de Eerste Wereldoorlog nam de mobiliteit in Europa af, en werd immobiliteit steeds meer als de norm gezien.³⁹ Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zorgde echter voor een periode van nooit eerder vertoonde mobiliteit. Soldaten werden vervoerd naar het front, terwijl burgers juist uit de oorlogsgebieden wegtrokken. Krijgsgevangenschap en (etnische) zuiveringen leidden tot meer ontheemding en gedwongen migratie dan ooit tevoren. Deze discrepantie tussen de gewenning aan immobiliteit en de plotselinge toename van mobiliteit zorgde ervoor

---

³⁷ Van Eijl, *Al te Goed is Buurmans Gek*, 45-46; Lucassen, 'Het paspoort als edelste deel van een mens', 268-269; Leenders, *Ongenode Gasten*, 135-136.

³⁸ John Torpey, 'Coming and Going: On the State Monopolization of the Legitimate "Means of Movement"', *Sociological Theory* 16:3 (1998) 239-259, aldaar 241; Schrover e.a., 'Introduction', 16.

³⁹ Steve Hochstadt, *Mobility and modernity: Migration in Germany 1820-1989* (Michigan 1999).

dat overheden iets tegen het massale gevoel van ontheemding wilden doen.⁴⁰

Ook het neutrale Nederland kreeg te maken met de toenemende mobiliteit van personen door gedwongen migratie tijdens de oorlog. Na de val van Antwerpen op 10 oktober 1914 trok ongeveer een miljoen Belgen naar Nederland, dat op dat moment een bevolking van slechts zes miljoen mensen had. De meesten van hen bleven maar kort: na de stabilisatie van de situatie in Antwerpen en een oproep aan de gevluchte Belgen om terug te keren waren er op 1 december 1914 nog zo'n 200.000 Belgen in Nederland over. Dit aantal daalde verder naar ongeveer 100.000 in mei 1915. Tot het eind van de oorlog zou dit aantal stabiel blijven.⁴¹

Ondanks het feit dat het aantal Belgische vluchtelingen in de eerste maanden na de grote vlucht sterk afnam, was de omvang van de vluchtelingencrisis nog steeds overweldigend voor de particuliere comités die de opvang van de vluchtelingen probeerden te regelen. De centrale overheid besloot daarom zelf in te grijpen. Om de kosten van de opvang te drukken, werden door de regering grote opvangcentra gebouwd voor vluchtelingen die niet in hun eigen onderhoud konden voorzien. De Belgische vluchtelingen waren niet verplicht om in de vluchtoorden te verblijven, maar door de groeiende centrale bemoeienis werd het voor particulieren lastiger om ondersteuning te krijgen bij het onderhouden van de vluchtelingen die zij in huis hadden genomen. Hierdoor moesten uiteindelijk veel Belgen alsnog naar de opvangloodsen. Het grote aantal vluchtelingen dat zich tijdens de Eerste Wereldoorlog in Nederland bevond riep zorgen op over voedseltekorten en woningnood, waardoor het idee ontstond dat bepaalde limieten moesten worden gesteld aan het aantal vreemdelingen dat het land kon betreden.⁴²

Naast Belgische burgervluchtelingen kreeg Nederland ook te maken met een deel van de negen miljoen krijgsgevangenen die tijdens de Eerste Wereldoorlog opgesloten zaten in kampen verspreid over Europa. Honderden Russische krijgsgevangenen die aan het oostfront gevangen waren genomen en opgesloten zaten in Duitse kampen, ontsnapten en vluchtten naar het dichtstbijzijnde neutrale land: Nederland. Bij hen voegden zich ook uit Duitsland ontsnapte Russische staatsburgers die voor het uitbreken van de oorlog werkzaam waren geweest in de industrie van het Roergebied, en tijdens de oorlog door de Duitsers waren geïnterneerd. De Russische vluchtelingen die Nederland bereikten kwamen voornamelijk in Rotterdam terecht. In juli 1917 woonden 2461 Russische burgervluchtelingen en 481 Russische militairen in Rotterdam. De Russische vluchtelingen konden op minder sympathie van de Nederlandse

---

⁴⁰ Schrover e.a., 'Introduction', 17.

⁴¹ Van Eijl, *Al te Goed is Buurmans Gek*, 101.

⁴² Idem, 102.

bevolking rekenen dan de Belgische vluchtelingen. Ze werden door de lokale bevolking gezien als luidruchtige, onzedelijke lastposten.⁴³ Uiteindelijk besloot de regering om Russen die overlast veroorzaakten op te sluiten in het interneringskamp voor deserteurs in Bergen.⁴⁴

Het vreemdelingenbeleid tijdens de Eerste Wereldoorlog was weinig coherent. De overheid hanteerde slechts algemene richtlijnen die gericht waren op het handhaven van de neutrale positie van het land en het uitoefenen van zachte drang op Belgische vluchtelingen om terug te keren naar hun land van herkomst. Net als in de negentiende eeuw waren het vooral de lokale autoriteiten die verantwoordelijkheid droegen voor de uitvoering van het vreemdelingenbeleid in hun stad of gemeente. Hierdoor was het beleid overal anders. Dit leidde niet noodzakelijk tot soepeler beleid dan wat de centrale overheid voor ogen had: integendeel, steden zoals Rotterdam (met haar positie als havenstad en grote concentratie van vluchtelingen) en Maastricht (in staat van beleg verklaard gebied waar het belangrijk was om de neutraliteit te handhaven) namen juist strengere maatregelen tegen ongewenste vreemdelingen, dan de centrale overheid van plan was.⁴⁵

2.3.2 Revoluties

Dat het extra toezicht op vreemdelingen dat tijdens de Eerste Wereldoorlog was ontstaan aan het eind van de oorlog niet verslaptte, was onder meer te danken aan de revolutiegeest die tegen het eind van de Eerste Wereldoorlog door Europa waarde. Elke nieuwe politieke crisis in Europa in de negentiende eeuw (1812, 1848, 1866 en 1870) had de pogingen van Europese regeringen om controle op de mobiliteit van vreemdelingen uit te oefenen nieuw leven ingeblazen, en de revoluties in de twintigste eeuw waren op dat gebied niet anders.⁴⁶ Het begon in 1917 met de Oktoberrevolutie in het door de oorlog verzwakte Rusland, waarbij de bolsjewisten onder leiding van Lenin en Trotski in Petrograd aan de macht kwamen. Bij West-Europese regeringen leidde het nieuws over de revolutie en de daaropvolgende plunderingen en moordpartijen tot grote bezorgdheid. De angst bestond dat oorlogsmoeheid en de slechte omstandigheden ook in de West-Europese landen die deel hadden genomen aan de Eerste Wereldoorlog konden leiden tot vergelijkbare onlusten.⁴⁷

Deze vrees bleek niet geheel ongegrond. Nadat het door de oorlog gehavende Duitsland

---

⁴³ Stadsarchief Rotterdam (datum onbekend), *Russische Vluchtelingen*, geraadpleegd van: <http://www.stadsarchief.rotterdam.nl/russische-vluchtelingen>

⁴⁴ Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 155-156; Evelyn de Roodt, *Oorlogsgasten: vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000) 267.

⁴⁵ Leenders, *Ongenode gasten*, 167-168.

⁴⁶ Schrover, 'Migration and Mobility', 3.

⁴⁷ Kees Boterbloem, *De Russische Revolutie* (Amsterdam 2016) 123.

in 1918 de strijd opgaf, volgde in november van dat jaar het einde van het Duitse keizerrijk. Op 9 november 1918 trad keizer Wilhelm II van Duitsland af en werd vanuit de Rijksdag in Berlijn door de sociaaldemocraat Philip Scheidemann de republiek uitgeroepen. De macht van de sociaaldemocraten (SDP) werd betwist door de meer radicale communistische partij van Duitsland (KDP), geleid door Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg. In deze periode werden op veel plaatsen in Duitsland *Räte* (Duitse sovjets van arbeiders, soldaten en matrozen, of Arbeiders- en Soldatenraden zoals ze in Nederland werden genoemd) opgericht. In januari 1919 probeerde de communistische Spartakusbond (opgericht door onder meer Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg) in Berlijn de macht te grijpen, met als doel om in Duitsland een Radenrepubliek te stichten. De gematigde socialisten van de SPD, die de democratische republiek hadden uitgeroepen, voelden niets voor een communistische revolutie, en de Spartakusopstand werd met behulp van het leger neergeslagen.⁴⁸

Ook in Nederland bleven de revoluties in Rusland en Duitsland niet zonder gevolgen. Nederland was tijdens de oorlog neutraal, maar kampte desondanks met een voedselschaarste, hoge werkloosheid en ontevredenheid onder de gemobiliseerde troepen. Toen Duitsland Rusland leek te volgen in de revolutie was de Communistische Partij Holland (CPH) van David Wijnkoop zeer enthousiast. Ook Pieter Jelles Troelstra van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) dacht dat een revolutie in Nederland onafwendbaar was en riep begin november 1918, ondanks twijfels binnen zijn eigen partij, op tot een “duurzame verovering van de macht” door de arbeiders. Uiteindelijk bleek dat Troelstra de situatie verkeerd had ingeschat. Troelstra’s oproep tot een socialistische revolutie leidde voornamelijk tot een georganiseerde tegenreactie van antirevolutionairen en een grote uiting van Oranjegezindheid.⁴⁹

Achteraf gezien was de revolutiedreiging in Nederland weinig reëel, maar Troelstra’s overtuiging dat Nederland klaar was voor een revolutie kwam niet uit het niets. De gebeurtenissen in Duitsland hadden wel degelijk een revolutionaire atmosfeer gecreëerd in Nederland. Deze atmosfeer hing samen met onrust in het leger. Tijdens de Eerste Wereldoorlog probeerde de Nederlandse regering de neutraliteit door middel van militaire mobilisatie te bewaken. Het plan was om het leger gemobiliseerd te houden totdat de oorlog voorbij was, maar de oorlog duurde veel langer dan verwacht. De Nederlandse regering koos ervoor om het leger, ondanks het voortslepen van de oorlog, niet deels te demobiliseren. Dit zorgde voor

---

⁴⁸ Boterbloem, *De Russische Revolutie*, 122-123; Alexander Gallus, ‘Revolutions (Germany)’, *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War* (2017) 1-11, aldaar 5.

⁴⁹ Johan S. Wijne, *De ‘vergissing’ van Troelstra* (Hilversum 1999) 8; B. Knapen, *De lange weg naar Moskou. Nederlandse relaties tot de Sovjet-Unie, 1917-1942* (Amsterdam 1985) 11.

groeijende ontevredenheid over de uitzichtloosheid van de situatie onder de gemobiliseerde troepen.⁵⁰

De ontevredenheid in het leger leidde uiteindelijk tot muiterij in legerbasis Harskamp op 25 en 26 oktober 1918, wat een aanloop was naar de “Rode Week” van 9 tot 14 november, waarin Troelstra de revolutie uitriep. Troelstra deed dit omdat hij dacht dat hij radicaal links te snel af moest zijn: hij dacht dat als hij niet zelf de revolutie uitriep, de communisten en anarchisten de revolutie zouden leiden en de situatie compleet uit de hand zou kunnen lopen.⁵¹ Uiteindelijk bleek dit een inschattingsfout te zijn, want de radicaal linkse organisaties waren in oktober en november 1918 totaal niet voorbereid op een revolutie. Het ontbrak aan zowel de plannen als de benodigde steun van het leger en de arbeidersklasse.⁵² Maar Troelstra was niet de enige die de realiteit van de revolutiedreiging had overschat. Ook de regering deed tijdens de Rode Week meteen een aantal concessies, waaronder de belofte dat het leger geheel gedemobiliseerd zou worden, ondanks dat de internationale situatie nog onrustig was. Hieruit blijkt dat de Nederlandse autoriteiten eind 1918 wel degelijk bang waren voor het uitbreken van een revolutie.⁵³

Daarbij kan de Nederlandse situatie niet los worden gezien van ontwikkelingen in het buitenland. Herman Gorter, een Nederlandse dichter, socialist en later communist, publiceerde in 1921 een pamflet waarin hij het belang van internationale eensgezindheid onder communisten benadrukte en beargumenteerde dat een revolutie in Nederland alleen plaats kon vinden als belangrijke landen (vooral Engeland en Duitsland) verzwakt waren door revolutie. Door het wegvallen van deze handelspartners zou volgens Gorter ook het kapitalisme in Nederland verzwakken, waarna revolutie mogelijk werd. De Nederlandse economie had in de praktijk zeker iets te vrezen van revolutie in het buitenland. Ten eerste veroorzaakte de Oktoberrevolutie economische problemen toen de bolsjewisten, nadat zij aan de macht waren gekomen, afstand deden van alle Russische staatsschulden. Veel Nederlandse particulieren hadden belegd in Russische spoorwegaandelen en staatsschuldbriefjes, en verloren bij elkaar zo'n 1 miljard gulden. Bovendien werden eigendommen van Nederlandse ondernemers in Rusland geconfisqueerd. De Nederlandse economie kon deze klap opvangen, maar de uitbreiding van de revolutionaire dreiging naar Duitsland maakte de economische toekomst van

---

⁵⁰ Ron Blom, 'Neutral Netherlands: A Small Imperialist Power in the Epoch of War and Revolution. Left-Wing Soldiers' and Sailors' Organisations, 1914-1919', *Critique* 42:3 (2014) 377-394, aldaar 378-379, 382.

⁵¹ Philippe Bourrinet, *The Dutch and German Communist Left (1900-68) 'Neither Lenin nor Trotski nor Stalin!' 'Every Worker Must Think for Themselves!'* (Leiden 2017) 112.

⁵² Blom, 'Neutral Netherlands', 389.

⁵³ Idem, 386, 389-390.

Nederland onzeker. Duitsland was sinds het begin van de twintigste eeuw een belangrijke afzetmarkt geworden voor de Nederlandse industrie en landbouw. De instabiele politieke situatie in Duitsland verzwakte de Nederlandse economie, wat Nederland (in elk geval volgens de theorie van Gorter) vatbaarder kon maken voor revolutionaire ideeën.⁵⁴

Revolutie in het buitenland en de angst voor de gevolgen hiervan voor de stabiliteit in eigen land, waren onlosmakelijk verbonden aan de wens om controle uit te oefenen op migratie. In Amerika ontstond na de Russische Revolutie van 1917 een “Red Scare”. De angst voor binnen- en buitenlandse communisten en anarchisten had in Amerika nauwelijks een basis in de realiteit (Amerikaanse radicaal linkse organisaties hadden in 1919 weinig financiële middelen en waren slecht georganiseerd), maar zorgde desondanks voor verregaand ingrijpen door de staat in migratie. Dit uitte zich niet alleen in het tegenhouden van verdachte vreemdelingen aan de grens en hun internering in Ellis Island, maar ook in het uitzetten van revolutionaire vreemdelingen die zich al op Amerikaans grondgebied bevonden. De mogelijkheid om vreemdelingen met revolutionaire of anarchistische overtuigingen uit te zetten werd officieel vastgelegd in de Anarchist Exclusion Act van 1918.⁵⁵

Zelfs sommige anarchistische of communistische Amerikaanse staatsburgers, zoals Emma Goldman, ondervonden de gevolgen van deze wet aan den lijve. Goldman was een anarchistische activiste en schrijfster. Ze was in Amerika meerdere malen tot gevangenisstraf veroordeeld voor aanzetting tot oproer en het verspreiden van informatie over anticonceptie, en als laatste in 1917 voor haar inspanningen om het ronselen van soldaten voor de Eerste Wereldoorlog tegen te werken. Toen ze in 1919 vrij kwam, was de Red Scare net op zijn hoogtepunt. Om voor eens en voor altijd van haar af te zijn, besloten de Amerikaanse autoriteiten om Goldman’s staatsburgerschap in te trekken en haar in 1920 onder de Anarchist Exclusion Act het land uit te zetten. Ze werd samen met 249 veronderstelde anarchistische en communistische vreemdelingen per schip vervoerd naar Finland. Dit soort staatloze ontheemden vormden een nieuwe uitdaging voor de landen die met ze te maken kregen. Als zij ongewenst waren, dan konden ze niet zomaar teruggestuurd worden naar het land waar zij vandaan kwamen, en zou geen enkel ander land ze aannemen.⁵⁶

Hetzelfde gold voor Russische vluchtelingen. Veel van hen waren in 1922 door een decreet uit Moskou staatloos geworden, waardoor hun reisdocumenten ongeldig werden en ze

---

⁵⁴ Herman Gorter, *The Opportunism of the Communist Party of the Netherlands* (Amsterdam 1921); Knapen, *De Lange Weg Naar Moskou*, 61-62.

⁵⁵ Stanley Coben, ‘A Study in Nativism. The American Red Scare of 1919-20’, *Political Science Quarterly* 79:1 (1964) 52-75, aldaar 64-65.

⁵⁶ Richard Drinnon, *Rebel in Paradise: A Biography of Emma Goldman* (Chicago 1961).

niet meer onder de bescherming van een regering vielen. Voor deze staatloze Russen werd door de Hoge Commissaris voor Vluchtelingen van de Volkenbond, Fridtjof Nansen, het Nansenpaspoort geïntroduceerd. Hiermee konden staatloze vluchtelingen zich identificeren en reizen. De Nederlandse autoriteiten waren echter terughoudend met het verlenen van de Nansenpaspoorten. In een brief uit 1931 aan de minister van Justitie noemde de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee, Grensbewaking en Vreemdelingendienst de Russische vluchtelingen de belangrijkste en ook de meest gevaarlijke vreemdelingen in Nederland. De Russische vluchtelingen zouden dan wel zogenaamde “Witte Russen” zijn, maar de Inspecteur vermoedde dat zich onder de vluchtelingen bolsjewistische spionnen bevonden, die het Nansenpaspoort misbruikten om in Europa rond te reizen en propaganda te verspreiden.⁵⁷

De angst in Nederland dat al dan niet verwijderbare buitenlandse bolsjewisten, Spartakisten en anarchisten onrust kwamen stoken was één van de belangrijkste directe aanleidingen voor het verscherpen van migratiecontrole door middel van het aannemen van het Vreemdelingenreglement, en de introductie van de mogelijkheid om gevaarlijke vreemdelingen te interneren. Een belangrijk verschil tussen de revoluties van de negentiende eeuw en de Russische revolutie, was dat de Russische revolutie wel langdurig succesvol was. Hierdoor zou de controle die naar aanleiding van deze revolutie werd geïntroduceerd, veel langzamer verminderen.⁵⁸

2.3.3 Epidemieën

In het begin van de twintigste eeuw groeide het idee dat ongecontroleerde beweging van migranten kon bijdragen aan het verspreiden van infecties en epidemieën. Eén van de grootste en meest dodelijke epidemieën die in deze periode plaatsvond, was de Spaanse Griep. Deze pandemie brak uit in 1918 en doodde in drie opeenvolgende golven zo'n 50 miljoen mensen wereldwijd, op dat moment zo'n 3 tot 4 procent van de wereldbevolking. Onder de omstandigheden van de Eerste Wereldoorlog kon de Spaanse Griep zich snel en breed verspreiden: de Spaanse Griep verspreidde makkelijk in plekken waar veel door voedselgebrek verzwakte mensen in onhygiënische omstandigheden dicht op elkaar leefden, zoals de vele militaire barakken, werkkampen en krijgsgevangenenkampen die tijdens de Eerste

---

⁵⁷ De Inspecteur der Koninklijke Marechaussee, Grensbewaking en Vreemdelingendienst aan de Ministerie van Justitie 16-6-1931, Nationaal Archief (NA), Algemeen Rijksarchief: Tweede Afdeling, Ministerie van Buitenlandse Zaken, Gezantschap Italië (AR: TA, MvBuZa, GI) 1911-1940, inv.nr. 467; M. Leenders en W. van Meurs, 'Nederland en het Nansen-paspoort voor statenloze vluchtelingen', in: M. Kuitenbrouwer en M. Leenders (red.), *Geschiedenis van de mensenrechten. Bouwstenen voor een interdisciplinaire benadering* (Hilversum 2000) 108-119, aldaar 109-111.

⁵⁸ Schrover e.a., 'Introduction', 18.

Wereldoorlog ontstonden.⁵⁹

De overheid was zich bewust van het feit dat rondzwervende personen (vooral ontsnapte krijgsgevangenen) in combinatie met slechte hygiënische omstandigheden waarin zij in het buitenland hadden verkeerd, bij konden dragen aan het verspreiden van epidemieën. In deze context kwam in Nederland in november 1918 correspondentie op gang tussen de minister van Binnenlandse Zaken en de minister van Arbeid over het in quarantaine plaatsen van Franse en Belgische krijgsgevangenen. De rondzwervende Franse en Belgische krijgsgevangenen konden volgens de minister van Arbeid infecties en epidemieën verspreiden. Tijdens de Eerste Wereldoorlog waren de zorgen om de verspreiding van ziektes door ontsnapte krijgsgevangenen minder groot, omdat, zo verklaarde de minister van Arbeid, de Duitsers in deze periode veel hygiënische maatregelen namen. De minister van Arbeid wees er echter op dat de gezondheidstoestand in Duitsland inmiddels achteruit was gegaan, en dat de verspreiding van ziektes uit het buitenland een gevaar kon zijn voor de volksgezondheid, “*indien de stroom onbelemmerd ons land binnen komt*”.⁶⁰

De minister van Arbeid vroeg de minister van Binnenlandse Zaken om spoedig maatregelen te nemen om de stroom krijgsgevangenen te keren en krijgsgevangenen niet het land in te laten als onmiddellijke doorvoer naar landen als Frankrijk, België of Engeland niet verzekerd was. De minister van Arbeid ging zelfs veel verder dan dat: “*vluchtelingen, die niet de Nederlandsche nationaliteit hebben, zou ik om dezelfde reden, liefst geheel geweerd zien*”.⁶¹ Zo werd nationaliteit verbonden aan het gevaar dat uitging van de verspreiding van epidemieën. In Nederland werden aan de grens quarantainekampen opgericht om vreemdelingen, die mogelijk ziektes het land in brachten, op te vangen. Later zou het gezondheidsgevaar dat uitging van vluchtelingen en andere mensen op drift op internationaal niveau nog regelmatig terugkeren. Zo gingen discussies binnen de Volkenbond over de Russische Hongersnood van 1921 vaak over het gevaar van epidemieën die uitbraken in Rusland en die zich, onder andere door het rondtrekken van Russische vluchtelingen, naar de rest van Europa konden verspreiden.⁶²

---

⁵⁹ Howard Phillips, ‘Influenza Pandemic’, in: Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson (red.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War* (Berlijn 2014) 1-19, aldaar 2.

⁶⁰ De Minister van Arbeid aan de Minister van Binnenlandse Zaken 14-11-1918, Nationaal Archief (NA), Ministerie van Binnenlandse Zaken, Armwezen 1918-1947 (MvBiZa, Armwezen), inv.nr. 549.

⁶¹ Ibidem.

⁶² Nederlandse hulporganisaties aan de Tweede Kamer 15-2-1922, Nationaal Archief (NA), Ministerie van Buitenlandse Zaken, DEZ-dossiers (MvBuZa, DEZ-dossiers) 1919-1940, inv.nr. 1136.

2.4 Structurele oorzaken: nieuwe rechten

Tot nu toe zijn vooral directe aanleidingen voor de hernieuwde registratie en controle van vreemdelingen na de Eerste Wereldoorlog besproken. Maar ook meer structurele oorzaken, namelijk de groeiende overheidsbemoeyenis met de arbeidsmarkt en nieuwe rechten die hieruit voortvloeiden, liggen hieraan ten grondslag.

Er zijn verschillende verklaringen waarom de staat zich in de twintigste eeuw meer met de arbeidsmarkt en de regulering van buitenlandse arbeiders ging bemoeien. De Eerste Wereldoorlog wordt vaak gezien als een stroomversnelling voor overheidsbescherming van de arbeidsmarkt.⁶³ Echter, ook in landen die niet deelnamen aan de Eerste Wereldoorlog, zoals Nederland, nam de overheidsbemoeyenis met de arbeidsmarkt vanaf 1900 toe. Gedurende de economische depressie van 1907 tot 1909 ging de centrale overheid de gezondheid van de arbeidsmarkt als één van de verantwoordelijkheden van de staat zien. Zo werd in 1909 de Staatscommissie voor Werkloosheid opgericht, met als doel om vraag en aanbod beter op elkaar af te stemmen. De in 1916 opgerichte Dienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling moest ervoor zorgen dat de overheidsbemoeyenis met de arbeidsmarkt goed gecoördineerd zou verlopen. Uiteindelijk werd in 1918 het Ministerie van Arbeid opgericht.⁶⁴

Wat alle landen waar de staat zich meer ging bemoeien met arbeidersmigratie gemeen hadden, was de groeiende rol van de welvaartstaat en de integratie van arbeidersbewegingen in dit systeem in het begin van de twintigste eeuw. Terwijl het aantal welvaartssystemen en fondsen dat door de staat werd gefinancierd toenam, groeide ook het verlangen van de staat om de nationale arbeidsmarkt beter te beschermen. Het werd als ongewenst gezien dat buitenlandse arbeidskrachten werden ingezet, terwijl staatsburgers werkloos waren en door de overheid financieel ondersteund moesten worden. Een tweede belangrijke factor was de groeiende arbeidersbeweging, die na 1900 steeds meer geïntegreerd raakte in de politiek door de invloed die de arbeidersbeweging kreeg in het parlement via het algemeen stemrecht, de socialistische partijen en de vakbonden. Deze ontwikkelingen uitten zich in een voorkeursbehandeling van inheemse arbeiders en (pogingen tot) regulering van de toegang van vreemdelingen tot de Nederlandse arbeidsmarkt door de staat, waarvoor centrale migratiecontrole nodig was.⁶⁵

---

⁶³ Leo Lucassen, 'The Great War and the Origins of Migration Control', in: Anita Böcker e.a. (red.), *Regulation of migration. International Experiences* (Amsterdam 1998) 45-72, aldaar 55-56.

⁶⁴ Van Eijl, *Al te Goed is Buurmans Gek*, 105-106.

⁶⁵ Lucassen, 'The Great War and the Origins of Migration Control', 57-58; Marcel van der Linden, 'The national integration of European working classes (1871-1914). Exploring the causal configuration', *International Review of Social History* 33 (1988) 285-311.

2.5 Vreemdelingenbeleid na de Eerste Wereldoorlog

Door de hiervoor beschreven ontwikkelingen werd de Vreemdelingenwet van 1849 aan het eind van de oorlog door de regering niet meer als voldoende beschouwd. De deserteurs, krijgsgevangenen, vluchtelingen en sommige politiek ongewenste vreemdelingen die tijdens de oorlog op Nederlands grondgebied terecht waren gekomen, konden door de oorlogssituatie niet zomaar door de lokale autoriteiten de grens over worden gezet. In Nederland waren in 1917 nog zo'n 100.000 Belgische vluchtelingen aanwezig en in de Kamer maakte men zich bovendien zorgen om grote aantallen Russen en Polen die zich nog in Nederland zouden bevinden.⁶⁶ Tegelijkertijd was er een grote angst voor politiek gevaarlijke vreemdelingen die onrust zouden veroorzaken en de neutraliteit van Nederland in gevaar zouden brengen. In deze context was een systeem waarbinnen permanent toezicht kon worden gehouden en controle kon worden uitgeoefend op in Nederland verblijvende vreemdelingen gewenst.⁶⁷

In 1918 werd daarom de Wet Toezicht Vreemdelingen aangenomen, en op deze wet werd het nieuwe Vreemdelingenreglement gebaseerd. De systematische lokale registratie die in de negentiende eeuw al bestond, maar in onbruik was geraakt, kwam in de naoorlogse periode weer tot stand. Het Vreemdelingenreglement zorgde er onder meer voor dat vreemdelingen de plicht hadden zich binnen 24 uur na hun aankomst in Nederland te melden bij de politie, om daar een identiteitskaart in ontvangst te nemen. Vreemdelingen die dit niet deden, konden het land uitgezet worden. Vreemdelingen moesten hun identiteitskaart tijdens hun verblijf in Nederland bij zich dragen, en zich bij elke nieuwe gemeente waar zij naartoe verhuisden opnieuw bij de lokale politie aanmelden. Op deze manier kon de overheid veel informatie verzamelen over de identiteit en de beweging van vreemdelingen die zich in Nederland bevonden.⁶⁸

Naast de aanmeldingsplicht moest elke vreemdeling vanaf 1918, net als na het aannemen van de Vreemdelingenwet in de negentiende eeuw, weer een gevisieerd paspoort hebben om het land binnen te komen. Nieuw was dat de regering door artikel 19 van het Vreemdelingenreglement de mogelijkheid kreeg om vreemdelingen die een gevaar werden geacht voor de openbare orde, veiligheid, gezondheid en zedelijkheid een bepaalde verblijfplaats toe te wijzen. In de praktijk hield dit in dat zij geïnterneerd konden worden in een vluchtoord, interneringskamp of quarantainestation, of dat hen de toegang tot bepaalde gebieden in Nederland kon worden ontzegd. Al tijdens de Eerste Wereldoorlog werden

---

⁶⁶ Leenders, *Ongenode Gasten*, 173.

⁶⁷ Lucassen, 'Lokale vreemdelingenregisters en vreemdelingendossiers', 115.

⁶⁸ Van Eijl en Schrover, 'Inleiding', 15-17.

deserteurs, ontvluchte krijgsgevangenen en lastige vluchtelingen (vooral de onzedelijk geachte Russische vluchtelingen) opgesloten in interneringskampen, waaronder de kampen in Bergen en Harderwijk. Met artikel 19 van het Vreemdelingenreglement van 1918 werd de bevoegdheid om vreemdelingen te interneren voor het eerst officieel vastgelegd.⁶⁹

Het vreemdelingenbeleid dat in de negentiende eeuw was vastgelegd werd dus, door structurele veranderingen van de overheidsbemoeyenis met de arbeidsmarkt en de verschillende crises die zich tijdens en vlak na de Eerste Wereldoorlog afspeelden, in 1918 met hernieuwd enthousiasme geherintroduceerd. Nieuw was dat door de uitbreiding van het politie- en ambtenarenapparaat in de eerste helft van de twintigste eeuw de uitvoering van het beleid in theorie beter af te dwingen was. Ook hadden de politie en marechaussee nieuwe middelen tot hun beschikking, zoals foto's waarmee vreemdelingen geïdentificeerd konden worden, de telegraaf en de telefoon, en auto's waarmee de marechaussee sneller van de ene grensovergang naar de andere kon reizen. Heel erg lang zou de situatie van verscherpt toezicht op vreemdelingen na 1918 niet duren: na 1920 kalmeerde de internationale situatie en werden de maatregelen versoepeld. De visumplicht voor inwoners van veel Europese landen verviel en vreemdelingen hoefden zich ook niet meer verplicht aan te melden bij een verblijf van korter dan een maand. Een uitzondering waren Duitsers, voor wie de visum- en meldplicht langer bleef bestaan, onder meer door de slechte economische situatie in Duitsland. Een blijvend effect van de herintroductie van het vreemdelingenbeleid was dat de politie in grote steden doorging met het registreren van vreemdelingen, zelfs toen dit niet meer verplicht was.⁷⁰

2.6 Conclusie

In dit hoofdstuk is gekeken naar de context rondom de totstandkoming van het vreemdelingenbeleid na de Eerste Wereldoorlog. Al voor de Eerste Wereldoorlog waren wetten en regels geïntroduceerd die de beweging van ongewenste vreemdelingen aan banden moesten leggen. Door een gebrek aan centrale bureaucratieën, eenduidige richtlijnen en omdat de wetten ook door de regering zelf als onpraktisch werden beschouwd, raakte de Vreemdelingenwet van 1849 snel weer in onbruik. De crises van de Eerste Wereldoorlog zorgden voor een vernieuwde urgentie om controle uit te oefenen op de beweging van vreemdelingen. Vooral de aanwezigheid van grote aantallen vluchtelingen, de revolutiedreiging in binnen- en buitenland, en de angst voor de verspreiding van epidemieën door ronddwalende vreemdelingen leidde tot de behoefte om weer controle op migratie uit te oefenen. Ook begon de overheid sinds het begin

---

⁶⁹ Leenders, *Ongenode Gasten*, 173.

⁷⁰ Van Eijl en Schrover, 'Inleiding', 17; Lucassen, 'Het paspoort als edelste deel van een mens', 263-283.

van de twintigste eeuw steeds meer welvaartstaken op zich te nemen, waardoor bescherming van de arbeidsmarkt tegen buitenlandse arbeidersmigranten aan haar takenpakket werd toegevoegd.

Al deze ontwikkelingen droegen bij aan de herintroductie en uitbreiding van de vreemdelingenwetgeving in 1918. Het vreemdelingenbeleid na 1918 toont aan hoezeer de toepassing van migratiewet- en regelgeving tijdsafhankelijk is. De wet- en regelgeving veranderde na de Eerste Wereldoorlog weinig, maar de gebeurtenissen die zich rondom de oorlog afspeelden, resulteerden in een strengere invulling van de wet- en regelgeving dan in de periode van relatieve laissez-faire in de tweede helft van de negentiende eeuw. In de volgende hoofdstukken zal gekeken worden naar hoe de actoren die bij het beleid betrokken waren in de praktijk vorm gaven aan de nieuwe invulling van het beleid.

Hoofdstuk III: Actoren en procedure

3.1 Inleiding

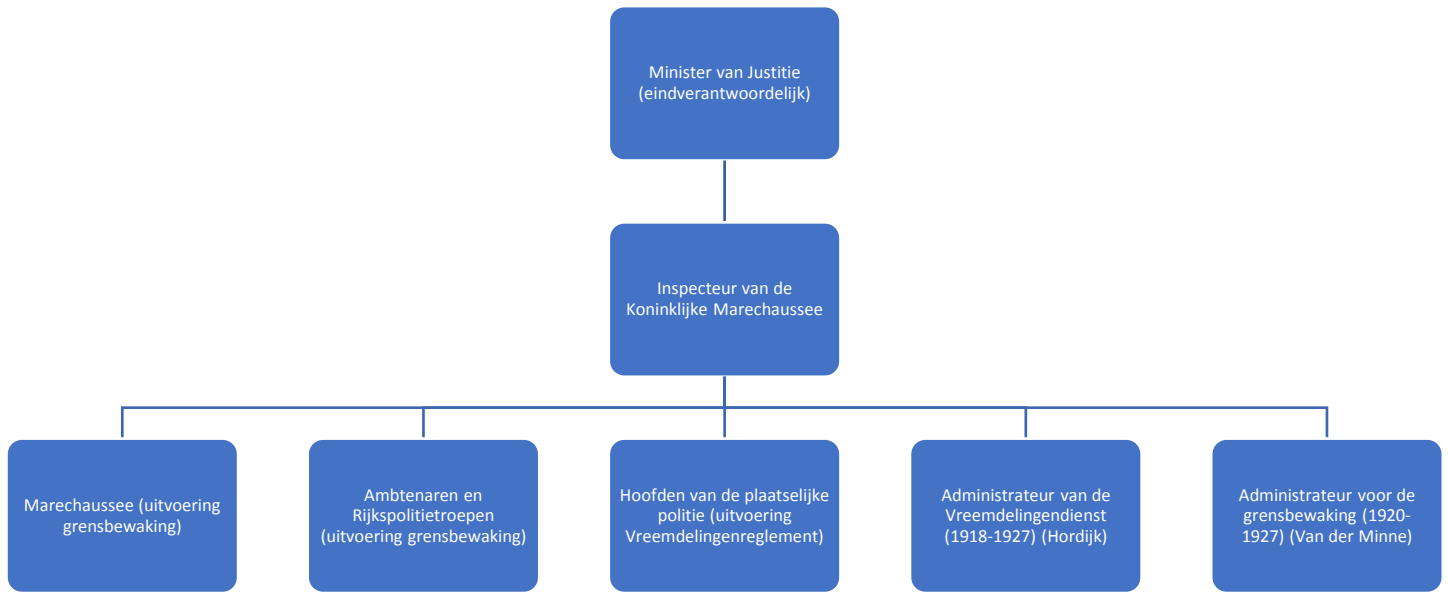
Het migratiebeleid bestond in een samenspel tussen centrale, lokale en internationale actoren. In dit hoofdstuk zal aan de hand van de vreemdelingendossiers gekeken worden naar wie deze actoren waren en welke rol zij vervulden bij de implementatie van het vreemdelingenbeleid met betrekking tot de gevaarlijke vreemdelingen uit de dossiers.

Figuur 1: Actoren betrokken bij de uitvoering Vreemdelingenwet 1849

Bron: Corrie van Eijl, Al te Goed is Buurmans Gek, 115.

Figuur 2: Actoren betrokken bij de uitvoering Vreemdelingenreglement vanaf 1918

Bron: Corrie van Eijl, *Al te Goed is Buurmans Gek*, 115.

Zoals in figuur 2 te zien is, leidde de invoering van het Vreemdelingenreglement in 1918 in vergelijking met de situatie in 1849 (figuur 1) tot een uitbreiding en concentratie van het bureaucratische apparaat op centraal niveau. Het vreemdelingenbeleid, dat voorheen was opgedeeld tussen Justitie en Binnenlandse Zaken, viel vanaf 1918 voornamelijk onder Justitie. De Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee kreeg meer invloed. Bij hem lag de verantwoordelijkheid om toe te zien op de correcte uitvoering van het Vreemdelingenreglement. In zijn besluiten volgde hij de aanwijzingen van de Ministers van Justitie, Binnenlandse Zaken, Oorlog en Buitenlandse Zaken. In belangrijke zaken, zoals zaken die betrekking hadden op de toepassing van artikel 19 van het Vreemdelingenreglement, werd de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee bijgestaan door een commissie van advies. In de praktijk werd de verantwoordelijkheid voor de uitvoering van het Vreemdelingenreglement, inclusief artikel 19 voor het interneren van vreemdelingen, gedragen door de administrateur van de in november 1918 opgerichte Vreemdelingendienst en het Rijkspaspoortenkantoor, H.S. Hordijk, die namens de Inspecteur sprak en beslissingen nam over de maatregelen die tegen ongewenste vreemdelingen moesten worden genomen.⁷¹

De Vreemdelingendienst had als voornaamste taak om het vreemdelingenbeleid in

⁷¹ Vreemdelingenreglement artikel 17, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden 521 (1918), geraadpleegd van: <http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/foto/vreemdelingenreglement-1918>; Van Eijl, *Al te Goed is Buurmans Gek*, 118.

goede banen te leiden door toezicht te houden op vreemdelingen in Nederland, de centrale registers van identiteits- en controlepassen bij te houden, toezicht te houden op de correcte uitvoering van het vreemdelingenbeleid en vreemdelingtoezicht door hoofden van de lokale politie, en het nemen van beslissingen over internering, het ontzeggen van verblijf en het uitreiken van controlepassen of kennisgevingen.⁷²

Het voornaamste doel van het Rijkspaspoortenkantoor was het bevorderen van de strenge toepassing van de Vreemdelingenwet door ervoor te zorgen dat vreemdelingen alleen in Nederland werden toegelaten als zij in het bezit waren van een rechtmatig buitenlands paspoort, van een door de Nederlandse regering erkende regering, met een visum van de Nederlandse diplomatieke of consulaire ambtenaren. In de praktijk betekende dit dat het Rijkspaspoortenkantoor de visumaanvragen die bij diplomatieke en consulaire ambtenaren werden ingediend beoordeelde, en deze ambtenaren namens de minister van Buitenlandse Zaken machtigde visa te verlenen. Verder hield het Rijkspaspoortenkantoor zich ook bezig met de beoordeling van verzoeken voor verlenging van visa van vreemdelingen die zich al in Nederland bevonden.⁷³

De vraag is hoe de werking van het uitgebreide bureaucratische apparaat er na 1918 in de praktijk uitzag. In zijn onderzoek naar het vreemdelingenbeleid van Brussel in de negentiende eeuw constateerde Alexander Coppens dat er regelmatig spanningen waren tussen de Openbare Veiligheid op centraal niveau en de lokale Brusselse autoriteiten. Dit werd veroorzaakt door het feit dat de functieomschrijving van de Openbare Veiligheid zeer vaag was. De Brusselse autoriteiten hadden regelmatig onenigheden met de Openbare Veiligheid over uitwijzingen, waarbij het de lokale autoriteiten te doen was om het beschermen van eigen beslissingsbevoegdheid, en niet zozeer om het beschermen van de rechten van de uitgewezenen.⁷⁴ Hoe zat het met de samenwerking tussen de actoren in de vreemdelingendossiers? In dit hoofdstuk zal gekeken worden naar de verschillende actoren die met de Vreemdelingendienst interacteerden, zoals de Centrale Inlichtingendienst, consuls en buitenlandse regeringen, de media, werkgevers en particuliere personen. Uit de analyse van de actoren moet blijken hoe zij hun rol in de praktijk speelden, welke prioriteiten zij hierbij hadden, en in hoeverre er sprake was van een effectieve samenwerking met de Vreemdelingendienst.

---

⁷² Corrie Berghuis en Marlou Schrover, 'Persoonsdossiers in het archief van de Immigratie- en Naturalisatiedienst en haar rechtsvoorgangers', in: Marlou Schrover (red.), *Broncommentaren 5. Bronnen betreffende de registratie van vreemdelingen in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Den Haag 2002) 135-155, aldaar 138.

⁷³ Berghuis en Schrover, 'Persoonsdossiers', 138; Vreemdelingenreglement artikel 18, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden 521 (1918), geraadpleegd van:

<http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/foto/vreemdelingenreglement-1918>.

⁷⁴ Coppens, *Tussen Beleid en Administratieve Praktijk*, 141-142.

3.2 De Centrale Inlichtingendienst

De basis van de Centrale Inlichtingendienst werd tijdens de Eerste Wereldoorlog gelegd. Inlichtingenwerk werd al voor de Eerste Wereldoorlog door zowel de lokale politie als de krijgsmacht uitgevoerd, maar door de impuls die de internationale spanningen vlak voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog aan inlichtingenwerk gaven, zou de inlichtingenwinning steeds meer systematiseren en bureaucratiseren. Op centraal niveau ontstond door de Eerste Wereldoorlog de behoefte om de informatieverzameling te centraliseren, zodat het proces van het verzamelen en beantwoorden van inlichtingen kon worden versneld. Deze taak werd uitgevoerd door de Generale Staf, sectie III (GS III), die na de Eerste Wereldoorlog bekend zou staan als de Centrale Inlichtingendienst. De GS III hield zich alleen bezig met het verzamelen van inlichtingen en het doorspelen van deze informatie naar de relevante personen: het daadwerkelijk verzamelen van inlichtingen werd uitgevoerd door de lokale politie en de Opsporingsdienst. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd al snel duidelijk hoezeer het centrale inlichtingenapparaat nog tekortschoot: zo wist de GS III de regering niet op tijd voor het uitbreken van de oorlog te waarschuwen. Het aantal personen dat voor de GS III werkte, breidde tijdens de oorlog uit van één naar vijftwintig personen, wat een betere verwerking van ontvangen inlichtingen mogelijk maakte. De GS III hield zich in deze periode bezig met het verzamelen van inlichtingen die Nederland konden helpen met het bewaken van de neutraliteit.⁷⁵

Na de oorlog waren de revoluties een impuls voor verder inlichtingenwerk. De GS III werd omgedoopt in de Centrale Inlichtingendienst en hield zich vanaf 1918 voornamelijk bezig met het geven van inschattingen over de revolutionaire dreiging in Nederland. De gevoeligheid van informatie-inwinning over Nederlandse revolutionairen, wiens overtuigingen niet illegaal waren, bemoeilijkt de positie van de inlichtingendienst. De regering wilde liever geen financiële of openlijke politieke verantwoordelijkheid dragen voor een geheime dienst die binnenlands inlichtingenwerk uitvoerde, waardoor de Centrale Inlichtingendienst na zijn oprichting in 1919 maar weinig middelen tot zijn beschikking had om zijn taken uit te voeren.⁷⁶

Net als tijdens de Eerste Wereldoorlog was het vlak na de Eerste Wereldoorlog de bedoeling dat de Centrale Inlichtingendienst vooral aan voorwaarschuwingen deed, maar nu met betrekking tot potentieel gevaarlijke revolutionaire elementen. Hiervoor werd naar zowel het binnen- als het buitenland gekeken. Volgens de Centrale Inlichtingendienst waren binnen-

---

⁷⁵ Constant Hijzen, *Vijandbeelden: de veiligheidsdiensten en de democratie, 1912-1992* (Amsterdam 2016) 40-42.

⁷⁶ Hijzen, *Vijandbeelden*, 65.

en buitenland als het ging om revolutionaire dreiging onlosmakelijk met elkaar verbonden: buitenlandse revolutionairen die de grens over kwamen, konden in Nederland onrust stoken en Nederlandse arbeiders inspireren om hetzelfde te doen. Het was dus van belang dat de Centrale Inlichtingendienst zicht kreeg op de aanhangers van linkse organisaties, ook in het buitenland. De Inlichtingendienst had in dit kader een aantal taken: de dienst verschafte informatie over bepaalde personen; maakte verslagen van bijeenkomsten en samenvattende rapporten over organisaties en groepen; verstreekte stemmingsbeelden over bepaalde groepen in verband met sociale conflicten en actiebereidheid; gaf waarschuwendende informatie over de intenties van bestudeerde organisaties en welke methoden door hen werden gebruikt, en; stelde rapporten op over maatregelen die in het buitenland werden genomen tegen revolutionaire dreiging en die in Nederland toegepast konden worden. Verder was één van de belangrijkste taken van de Inlichtingendienst het opstellen van zwarte lijsten, waarop door de politie verzamelde basisinformatie over revolutionairen in binnen- en buitenland werd weergegeven.⁷⁷

In juli 1919 stuurde de Centrale Inlichtingendienst voor het eerst een lijst van Nederlandse en buitenlandse revolutionairen op aan diverse autoriteiten in Nederland. Deze zelfde lijst werd in de loop van de jaren voortdurend aangevuld met nieuwe informatie. Op een gegeven moment werd de zwarte lijst zo omvangrijk dat van volledigheid moest worden afgezien en de namen van meer bekende personen, zoals Trotski, en de namen van personen waarvan niet werd verwacht dat ze naar Nederland zouden komen, niet meer werden vermeld.⁷⁸ Op 8 augustus 1924 werd deze lijst opgestuurd naar de minister van Justitie. De lijst was nog steeds enorm en bevatte de namen en omschrijvingen van zo'n 1400 binnen- en buitenlandse revolutionairen, inclusief de namen van 17 vreemdelingen die in de vreemdelingendossiers voorkwamen.⁷⁹ Dat de rest van de vreemdelingen uit de dossiers niet op deze lijst voorkwam, kan erop wijzen dat zij door de inlichtingendienst in 1924 niet meer als een risico werden gezien, of wellicht op het onvermogen van de inlichtingendienst om een compleet overzicht op alle gevaarlijk geachte vreemdelingen te behouden. De grote omvang van de zwarte lijsten benadrukt hoe belangrijk de centrale vreemdelingenautoriteiten de toezicht op de revolutionaire vreemdelingen vonden.

---

⁷⁷ Hijzen, *Vijandbeelden*, 72; Huygens ING, 'De C.I.-rapporten', geraadpleegd van:

<http://resources.huygens.knaw.nl/rapportencentraleinlichtingendienst/inleiding/4-rapporten>

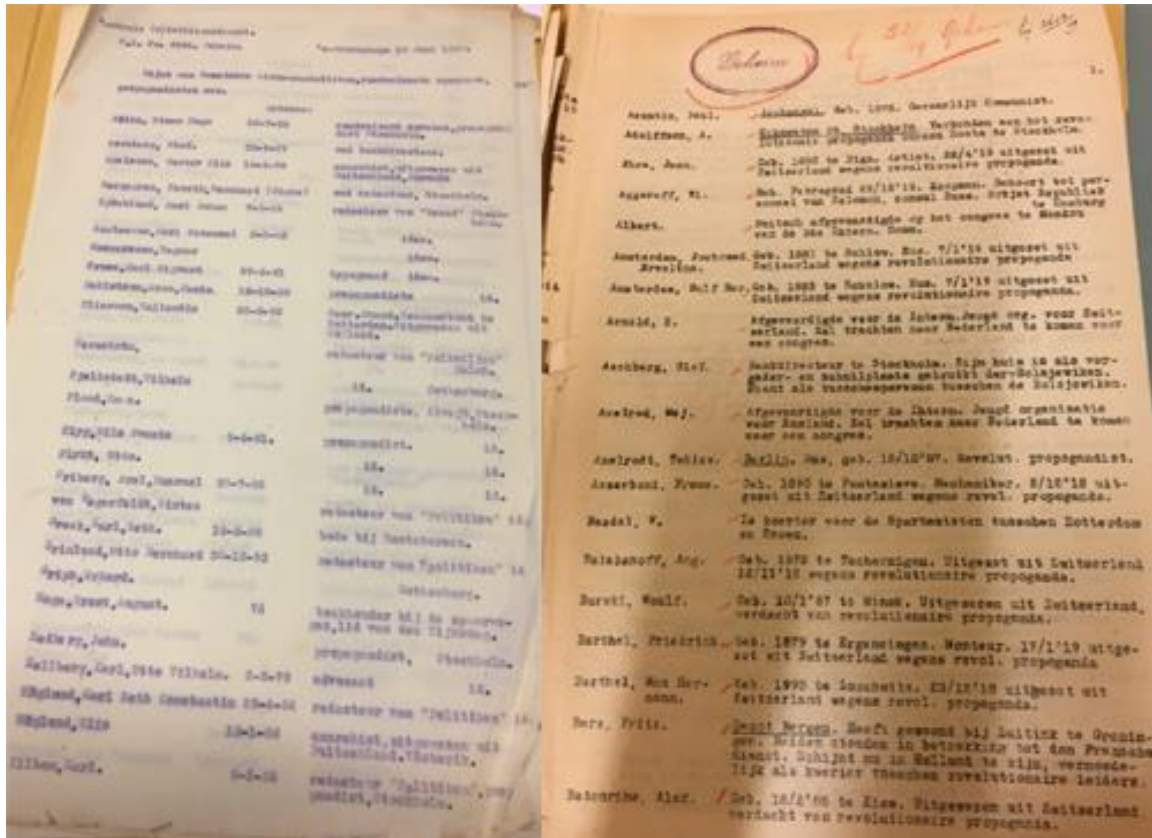
⁷⁸ Huygens ING, 'De C.I.-rapporten', geraadpleegd van:

<http://resources.huygens.knaw.nl/rapportencentraleinlichtingendienst/inleiding/4-rapporten>

⁷⁹ De Centrale Inlichtingendienst aan de minister van Justitie 12-8-1924, geraadpleegd van:

<http://resources.huygens.knaw.nl/pdf/cid/0200-0299/218.pdf>

Afbeelding 1: Zwarte lijsten in de dossier van de Vreemdelingendienst

Bron: NA, MvJ:RVD&T, inv. nr. 159 en 160.

In de vreemdelingendossiers zijn een aantal iets kortere lijsten te vinden, die waarschijnlijk een basis vormden voor de informatie die in de definitieve lijst werd opgenomen. Op de lijsten stonden de namen van de buitenlandse revolutionairen en een korte omschrijving van wat hen een gevaar voor de samenleving maakte (i.e.: “revolutionair propagandist”, “koerier voor Spartakisten”). De lijsten bestonden voornamelijk uit politiek gevaarlijke vreemdelingen, waar onder andere links-socialisten, communisten, anarchisten, en rondtrekkende linkse sprekers en propagandisten werden gerekend. Regelmatig waren de lijsten naast politieke richting ook opgedeeld in verschillende nationaliteiten (bijvoorbeeld: Zweedse links-socialisten, Finse communisten, enzovoort). De lijsten in de vreemdelingendossiers varieerden qua lengte: sommige lijsten bestonden uit vier pagina’s namen, andere waren rond de twintig pagina’s lang. Meer uitgebreide lijsten in de vreemdelingendossiers vermeldden naast politieke overtuiging ook de geboortedatum, geboorteplaats en, in enkele gevallen, het beroep van de revolutionaire vreemdelingen.

De Centrale Inlichtingendienst was bij het opstellen van de zwarte lijsten sterk afhankelijk van lokale autoriteiten. De Inlichtingendienst had niet het personeel om zelf de inlichtingen voor de lijsten te verzamelen. De dreigingsperceptie, en daarmee de vraag wie het nou precies verdiende om op een zwarte lijst terecht te komen, werd hierdoor bepaald door de

politieagenten die het inlichtingenwerk uitvoerden. Op centraal niveau werd hier geen sturing aan gegeven: de Centrale Inlichtingendienst nam de informatie alleen in ontvangst en probeerde de zwarte lijsten zo goed mogelijk te actualiseren. Voor de politie was het bijhouden van de lijsten een arbeidsintensief proces, want de informatie verouderde snel, waardoor voortdurend nieuw inlichtingenwerk nodig was. De hoeveelheid en omvang van de zwarte lijsten, en het detail van de informatie op de lijsten, toont aan dat de politie zich wel degelijk serieus met deze taak bezig hield.⁸⁰

Het Rijkspaspoortenkantoor kon van de in de lijsten genoemde vreemdelingen aantekening maken in zijn kaartensysteem. De zwarte lijsten werden gebruikt om te bepalen bij welke vreemdelingen die zich al in Nederland bevonden een oogje in het zeil moest worden gehouden, en welke revolutionaire vreemdelingen die nog niet in Nederland waren de toegang tot het land moest worden ontzegd door hen uit te sluiten van de mogelijkheid om een visum voor verblijf in Nederland te verkrijgen. Dit laatste was overigens, zoals later in dit onderzoek blijkt, door fouten die gemaakt werden bij visumverlening en de grensbewaking niet altijd effectief.

3.3 De minister van Justitie

Leenders schreef in haar onderzoek naar de aanpak van politieke vreemdelingen in Nederland dat de minister van Justitie, Theodorus Heemskerk, een diepgewortelde angst had voor communistische elementen, en dat die angst leidde tot maatregelen tegen communistische vreemdelingen.⁸¹ Na de revolutiepoging van Troelstra was het Heemskerk die het voorstel deed voor de “anti-revolutie wet”, die de voorbereiding tot revolutie en de samenwerking met buitenlandse personen en organisaties om revolutie mogelijk te maken strafbaar moest maken. Heemskerk voelde niet alleen vanwege politieke overtuigingen afkeer voor het communisme: zijn vrouw was Russisch, waardoor hij zich mogelijk persoonlijk betrokken voelde bij wat zich in Rusland afspeelde en zich goed in kon beelden wat voor hem de gevolgen van een revolutie in Nederland konden zijn.⁸²

Dit beeld van de minister van Justitie wordt bevestigd in de vreemdelingendossiers: de minister was bij de zaken van 52 van de 111 vreemdelingen in de dossiers persoonlijk betrokken. Vaak initieerde de minister van Justitie een zaak door de Inspecteur van de

---

⁸⁰ Hijzen, *Vijandbeelden*, 72-73.

⁸¹ Leenders, *Ongenode Gasten*, 199.

⁸² Ron Blom, *De oude Socialistische Partij van Harm Kolthek: Ontstaan, opkomst en ondergang van een 'libertair-socialistische' partij (1918-1928)* (Delft 2007) 86-87.

Koninklijke Marechaussee te vragen om een onderzoek naar een specifieke gevaarlijke vreemdeling in te stellen. Dit deed hij meestal op basis van informatie die hij over de betrokken vreemdeling(en) had verkregen van de Centrale Inlichtingendienst of van de minister van Buitenlandse Zaken. De minister van Justitie verzocht vervolgens regelmatig of maatregelen tegen de aangewezen vreemdeling konden worden genomen, maar liet aan de Vreemdelingendienst over om te beslissen of dit het geval was en welke maatregelen dan precies genomen moesten worden. In andere gevallen vroeg de minister van Justitie juist zelf inlichtingen over specifieke gevaarlijke vreemdelingen aan de Vreemdelingendienst, die dan in samenwerking met lokale autoriteiten informatie over de vreemdelingen verzamelde. Deze informatie kon door de minister gebruikt worden om, bijvoorbeeld, Kamervragen te beantwoorden of om buitenlandse regeringen in te lichten over het doen en laten van een onderdaan in Nederland.

Een voorbeeld van de rol die Justitie speelde in de vreemdelingendossiers, is de zaak van de Zwitserse vreemdeling Jean Itschner. Het departement van Justitie bracht de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee in maart 1919 op de hoogte van het feit dat Itschner van plan was om naar Nederland te komen. Itschner was in Zwitserland tot 10 maanden cel veroordeeld wegens het veroorzaken van oproer in Zürich en moest nog acht maanden van zijn straf uitzitten. Daarom verzocht het departement dat de Vreemdelingendienst de aandacht op deze persoon vestigde en bij opsporing toepassing van het Vreemdelingenreglement zou overwegen. De minister van Justitie wilde ingelicht worden over wat er omtrent de internering van Itschner besloten werd, omdat hij de Zwitserse autoriteiten had beloofd dat hij hen zou waarschuwen op het moment dat Itschner het land uit werd gezet en weer terug zou kunnen keren naar Zwitserland. Itschner werd tot eind 1919 geïnterneerd, totdat hij het, waarschijnlijk in december 1919, voor elkaar kreeg om een Belgisch visum te krijgen en naar België te vertrekken. De commandant van Wierickerschans had nagelaten om de Vreemdelingendienst hierover in te lichten, waardoor de minister van Justitie pas nadat Itschner al een tijdje in Brussel woonde over zijn vertrek uit Nederland werd ingelicht, ondanks meerdere verzoeken van de minister om vooraf over een mogelijk vertrek van Itschner te worden ingelicht. De communicatie tussen de verschillende vreemdelingenautoriteiten liet duidelijk nog te wensen over.⁸³

Wat wellicht opvallend is aan de zaak van Itschner, is de mate waarin de minister van Justitie, met de samenwerking met de Zwitserse autoriteiten, zich bekommert om het domein van buitenlandse zaken. In haar onderzoek naar de behandeling van politiek ongewenste

---

⁸³ Dossier Jean Itschner, NA, MvJ: RVD&T, inv. nr. 159.

vreemdelingen in Nederland benoemde Leenders een situatie waarin de ministers van Buitenlandse Zaken en Justitie van mening verschilden over de aanpak van een Russische vreemdeling, Alejnikov. De minister van Justitie wilde Alejnikov, die verdacht werd van het maken van bolsjewistische of anarchistische propaganda, de toegang tot het land ontzeggen. De minister van Buitenlandse Zaken had Alejnikov echter net met de opdracht om achtergebleven Nederlanders op te sporen naar Rusland teruggestuurd en beloofd dat hij weer naar Nederland terug mocht keren. Dit wees volgens Leenders op een verschil in prioriteiten: de minister van Justitie zag Alejnikov als een ongewenste vreemdeling, maar de minister van Buitenlandse Zaken werkte met dezelfde persoon gewoon samen.⁸⁴

De vraag is in hoeverre de ministers van Justitie en Buitenlandse Zaken op één lijn zaten wat betreft de aanpak van politiek gevaarlijke vreemdelingen. Uit de vreemdelingendossiers blijkt dat dit soort verschillen tussen de prioriteiten van Justitie en Buitenlandse Zaken in de praktijk nauwelijks voorkwam. Justitie en Buitenlandse Zaken zaten wat betreft de aanpak van gevaarlijke vreemdelingen juist opvallend vaak op één lijn. Zo ontving de Vreemdelingendienst op 26 en 31 juli 1919 brieven van respectievelijk de minister van Buitenlandse Zaken en de minister van Justitie met dezelfde waarschuwing voor de door het Oostenrijkse gezantschap aangekondigde komst van de uit Hongarije afkomstige bolsjewist Dr. Otto Ernst.⁸⁵ Zoals in de volgende sectie verder zal worden besproken, stuurde de minister van Buitenlandse Zaken regelmatig uit het buitenland ontvangen inlichtingen over gevaarlijke vreemdelingen door naar zijn collega van Justitie, en de twee ministers leken het nemen van maatregelen tegen deze vreemdelingen even belangrijk te vinden.

3.4 Buitenlandse Zaken

Potentieel gevaarlijke vreemdelingen konden onder de aandacht van de Vreemdelingendienst worden gebracht door inlichtingen van Nederlandse gezanten of consuls in het buitenland of direct van buitenlandse regeringen. Informatie van buitenlandse regeringen over potentiële onruststokers die op weg waren of al aanwezig waren in Nederland werd vaak via consuls in het buitenland door de minister van Buitenlandse Zaken ontvangen en doorgespeeld naar de minister van Justitie of direct naar de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee. Ook konden de Nederlandse autoriteiten via Buitenlandse Zaken bij buitenlandse autoriteiten inlichtingen

---

⁸⁴ Leenders, *Ongenode Gasten*, 199.

⁸⁵ De minister van Buitenlandse Zaken aan de Vreemdelingendienst 26 juli 1919, dossier Otto Ernst, NA, MvJ:RVD&T, inv. nr. 159; De minister van Justitie aan de Vreemdelingendienst 31 juli 1919, dossier Otto Ernst, NA, MvJ:RVD&T, inv. nr. 159.

aanvragen over vreemdelingen die zich al in Nederland bevonden.

Een voorbeeld van deze gang van zaken is de zaak van de vreemdeling Nils Madsen of Madson, waarover de minister van Justitie in augustus 1919 de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee informeerde. De minister had van zijn collega van Buitenlandse Zaken gehoord dat deze van het gezantschap in Stockholm had vernomen, dat de politie van Christiania (het huidige Oslo) aan de Consul-Generaal had laten weten dat Madsen pogingen ondernam om naar Nederland te komen. De Consul-Generaal in Christiania raadde de Nederlandse regering ten aanzien van Madsen omzichtigheid aan, omdat Madsen in Noorwegen bekend stond als bolsjewist. Hiermee hield het dossier van Madsen op, en het kan aangenomen worden dat Madsen of nooit naar Nederland was gekomen, of onder de radar van de regering wist te blijven.⁸⁶

Consuls waren verantwoordelijk voor het verlenen van visa aan vreemdelingen die naar Nederland wilden komen. Tijdens de oorlog hadden buitenlandse reizigers naar Nederland geen visum nodig, maar in oktober 1918 werd de visumplicht, die was vastgelegd in de wet van 1849, weer geherintroduceerd. Allereerst gold de visumplicht alleen voor Russen met een Sovjetpaspoort, maar het duurde maar een paar weken voordat de maatregel tot alle vreemdelingen werd uitgebreid. De algemene veiligheid, met het oog op “bolsjewistische agitatie” was één van de overwegingen die bij het herintroduceren van de visumplicht na de oorlog een rol speelde, hoewel de regering meer overwegingen zoals de voedselschaarste, woningnood en het beschermen van de arbeidsmarkt benadrukte.⁸⁷ Vreemdelingen moesten bij de consuls een vragenlijst invullen waaruit de motivatie voor de reis naar Nederland zou blijken. Vervolgens moesten de consuls de vragenlijst doorsturen naar het Rijkspaspoortenkantoor, dat al dan niet een machtiging verleende om een visum uit te geven. Dit proces verliep niet altijd foutloos.⁸⁸

Een voorbeeld van de fouten die gemaakt konden worden bij visumverlening is de manier waarop buitenlandse deelnemers aan het congres van de Derde Internationale (een internationaal samenwerkingsverband tussen communistische partijen onder aanvoering van de Sovjet-Unie), dat van 3 tot 8 februari 1920 in Amsterdam plaatsvond, het land in wisten te komen. De Amsterdamse politie was zich bewust van het feit dat dit congres zou plaatsvinden, en probeerde de bijeenkomsten met een dictafoon af te luisteren. Toen de dictafoon werd

---

⁸⁶ De minister van Justitie aan de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee 5-8-1919, dossier Nils Madsen, NA, MvJ:RVD&T, inv. nr. 159.

⁸⁷ Van Eijl, *Al te Goed is Buurmans Gek*, 115.

⁸⁸ Idem, 115-116.

ontdekt, ging de politie over tot een inval, waarbij een aantal deelnemers werden aangehouden en later uitgezet.⁸⁹

Eén van de buitenlandse deelnemers aan het congres was Estella Sylvia Pankhurst, een bekende Britse suffragette en communiste. Pankhurst richtte in 1912 de *East London Federation of Suffragettes* op, later de *Women's Suffrage Federation*, en weer later in de *Workers Socialist Federation* (WSF). De WSF had een wekelijks tijdschrift, de *Workers' Dreadnought*, waarin Pankhurst regelmatig pro-revolutionaire artikelen publiceerde. Pankhurst was bovendien sinds de Oktoberrevolutie een actieve supporter van de Sovjetregering en het bolsjewisme.⁹⁰ De Nederlandse consuls in Engeland waren blijkbaar niet van deze feiten op de hoogte, want Pankhurst kwam met een onvervalst, geïmitatied paspoort het land in. Bij het aanvragen van haar pasvisum had ze beweerd dat het doel van haar reis het bezoeken van “*Dutch maternity and infant clinics*” was, en ze werd op haar woord geloofd.⁹¹ De hoofdcommissaris van de politie van Amsterdam vond deze fout verwonderlijk, aangezien Pankhurst en een aantal andere vreemdelingen die op dezelfde manier het congres hadden weten bij te wonen als afgevaardigden bij het congres aanwezig waren, en dus in hun land van herkomst bekend moesten staan als communisten.⁹²

Twee andere deelnemers aan het congres waren John Thomas Murphy en een zogenaamde Ralph Snijder, die samen hadden gereisd. Murphy was lid van de Communist Party of Great Britain (CPGB) en zou later bekend staan als één van de belangrijkste leiders van de communistische arbeidsbeweging in het Verenigd Koninkrijk in het midden van de jaren twintig van de twintigste eeuw. In 1920, het jaar dat hij met Snijder naar Nederland kwam, was hij op reis door Europa met het doel om de Red International of Labor Unions (RILU), een internationale vakbond, op te richten. Het was tijdens de bijeenkomsten van de Derde Internationale in 1920 in Amsterdam en, later dat jaar, Moskou, dat Murphy enthousiast werd over het bolsjewisme, maar ook daarvoor was hij al leider van de “shop stewards” (vertegenwoordigers van de Britse vakbond). Dit maakt het feit dat hij, net als Pankhurst, zonder problemen een visum voor verblijf in Nederland kreeg opvallend.⁹³

In de dossiers maakten de Vreemdelingendienst en de Centrale Inlichtingendienst zich meer zorgen om de man met wie Murphy Nederland in was gekomen, Snijder. Snijder's echte

---

⁸⁹ J.T. Murphy, *New Horizons* (London 1941) 87.

⁹⁰ Mary Davis, *Sylvia Pankhurst: A Life in Radical Politics* (Londen 1999) 71-72.

⁹¹ De Vreemdelingendienst aan de politie van Amsterdam 16-2-1920, dossier Estella Sylvia Pankhurst, NA, MvJ: RVD&T, inv. nr. 160.

⁹² De Hoofdcommissaris van de politie van Amsterdam aan de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee 21-2-1920, dossier Estella Sylvia Pankhurst, NA, MvJ: RVD&T, inv. nr. 160.

⁹³ Ralph Darlington, *The Political Trajectory of J. T. Murphy* (Liverpool 2017).

naam was Louis Fraina, één van de oprichters van de Communistische Partij van de Verenigde Staten (CPUSA). Fraina reisde onder een vals paspoort, omdat hij met zijn ouders als Italiaanse migrant naar Amerika was gekomen en geen Amerikaans staatsburgerschap had, waardoor hij geen Amerikaans paspoort kon krijgen. Ondanks zijn valse paspoort wist ook Fraina een visum voor verblijf in Nederland te krijgen. Fraina werd op zijn reis naar Nederland geholpen door

Afbeelding 2: Pasfoto's van Louis Fraina en John Thomas Murphy

Bron: Dossier John Thomas Murphy en Louis C. Snijder, NA, MvJ: RVD&T, inv. nr. 160.

Jacob Nosovitsky, die zich voordeed als een betrouwbare communist, maar in werkelijkheid werkte voor het Amerikaanse departement van Justitie.⁹⁴

Nosovitsky bood blijkbaar geen inlichtingen aan de Nederlandse autoriteiten, want de Centrale Inlichtingendienst kwam er pas in mei 1920, een paar maanden na het plaatshebben van het congres, achter dat Ralph Snijder eigenlijk Louis Fraina was en onopgemerkt het land in was gekomen. De Inlichtingendienst zette zichzelf later op een dwaalspoor door Fraina te verwarren met Manabendra Nath Roy, een antikoloniale revolutionair, filosoof, en oprichter van de Communistische Partijen van Mexico en India, van wie de Inlichtingendienst vermoedde dat hij in 1920 Nederland wilde bezoeken. Fraina had het land inmiddels al lang weer verlaten.⁹⁵

⁹⁴ Theodore Draper, *The Roots of American Communism* (New York 1957) 227.

⁹⁵ Dossier John Thomas Murphy en Ralph Snijder, NA, MvJ: RVD&T, inv. nr. 160.

De zaak rondom het congres van de Derde Internationale speelde zich begin 1920 af, toen visumverlening al minder verbonden raakte aan de vrees voor revolutionaire vreemdelingen, en meer aan de situatie op de arbeidsmarkt.⁹⁶ De minister van Buitenlandse Zaken had ervoor gezorgd dat consuls in Engeland enige vrijheid hadden om zelf te beslissen over de visumverlening aan Britse onderdanen met een belangrijk motief voor hun reis, zonder dat hiervoor overleg nodig was met het Rijkspaspoortenkantoor. Ook Belgen konden in deze tijd al zonder tussenkomst van het Rijkspaspoortenkantoor van consuls in België een visum ontvangen als zij Nederland bezochten voor handelsdoeleinden, familiebezoeken en gezondheidsredenen. De consuls beschikten echter niet over de informatie die de centrale vreemdelingenautoriteiten hadden om achtergrondchecks te doen, of lieten achtergrondchecks geheel achterwege, zoals het geval lijkt te zijn geweest bij Pankhurst. Als gevaarlijke vreemdelingen eenmaal, al dan niet met een visum, de grens over waren gekomen, moesten zij op andere wijze geïdentificeerd of opgespoord worden.⁹⁷

3.5 De marechaussee

De marechaussee was, samen met de rijkspolitietroepen en andere ambtenaren, verantwoordelijk voor de uitvoering van de grensbewaking. Toen de staat van beleg na de oorlog werd opgeheven, wilde de minister van Justitie de bevoegdheid om in de grensstreken speciale maatregelen te treffen behouden. Om die reden werd in 1920 de Wet betreffende de grensbewaking geïntroduceerd, waardoor de extra beveiliging van de grensstreken die tijdens de oorlog van kracht was na het opheffen van de staat van beleg niet verdween. De speciale maatregelen hielden in dat vreemdelingen die in het bewakingsgebied aan de grens kwamen (een gebied van zo'n twintig meter aan de oostelijke en zuidelijke grens) in het bezit moesten zijn van een rechtmatig buitenlands paspoort en moesten kunnen aantonen dat zij voldoende middelen van bestaan hadden of ergens aan het werk konden. Ook mochten ze zich alleen begeven op wegen of waterwegen en daaraan gelegen verblijfplaatsen. De Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee had de centrale leiding over de grensbewaking, en gaf aanwijzingen aan de uitvoerende troepen en ambtenaren.⁹⁸

Ondanks de strenge grensbewaking en de betrokkenheid van de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee, speelde de marechaussee geen grote rol binnen de Vreemdelingendossiers. Dit kan komen door het soort vreemdelingen dat in de dossiers van de

---

⁹⁶ Van Eijl, *Al te Goed is Buurmans Gek*, 117.

⁹⁷ Ibidem; Dossier Estella Sylvia Pankhurst, NA, MvJ: RVD&T, inv. nr. 160.

⁹⁸ Van Eijl, *Al te Goed is Buurmans Gek*, 114.

Vreemdelingendienst werd behandeld: de meesten bevonden zich al in Nederland, terwijl de marechaussee zich voornamelijk bezig hield met de uitvoering van de grensbewaking en directe uitwijzingen. Beslissingen over het uitwijzen van vreemdelingen werden nog altijd genomen door het hoofd van de lokale politie, niet door de Vreemdelingendienst.⁹⁹ Het gebrek aan betrokkenheid van de marechaussee kan wellicht ook iets zeggen over de effectiviteit van de grensbewaking. Het feit dat de meeste gevaarlijke vreemdelingen in de dossiers zonder bemoeienis van de marechaussee of andere ambtenaren die verantwoordelijk waren voor de grensbewaking het land in waren gekomen, kan wijzen op het onvermogen van de marechaussee om preventief op te treden en gevaarlijke vreemdelingen bij de grens te identificeren en tegen te houden.

De marechaussee kreeg in de dossiers regelmatig informatie doorgespeeld over de signalementen en reisplannen van eventueel gevaarlijke vreemdelingen, waaronder de hiervoor genoemde zwarte lijsten van de Centrale Inlichtingendienst. In de praktijk leidde deze informatie niet vaak tot resultaten. In slechts zes vreemdelingendossiers wist de marechaussee vreemdelingen die als gevaarlijk waren geïdentificeerd bij het in- of uitgaan van de grens tegen te houden. Soms bereikten de signalementen van gevaarlijke vreemdelingen de grensbewaking pas nadat de vreemdelingen het land al hadden verlaten, waardoor de marechaussee zelf weinig kon doen.¹⁰⁰ Zoals later in dit onderzoek aan de orde zal komen, zorgde echter ook ontoereikende grensbewaking ervoor dat vreemdelingen die al als ongewenst waren geïdentificeerd, alsnog het land in wisten te komen.

Een voorbeeld van een ongewenste vreemdeling die wel door de marechaussee bij de grens werd gesnapt, is de zaak van Salomon Kojcem. Kojcem, een Oostenrijker, had de grenscontrole bij aankomst weten te vermijden, maar liep tegen de lamp toen hij het land onopgemerkt probeerde te verlaten. De grenswachtcommandant van Oldenzaal berichtte in maart 1919 de Territoriaal-Bevelhebber van Overijssel dat in Kojcem's bezit een blocnote was gevonden, waarop stond: "*Louis L.H. de Visser, Propagandist der S.D.P. in Nederland*".¹⁰¹ Louis de Visser werd in 1909 gekozen tot tweede voorzitter van de Sociaal-Democratische Partij (SDP) (vanaf 1919 de CPH) en werd vanaf dat moment propagandist van de partij. Hij stond in 1918 na David Wijnkoop en Willem van Ravesteijn als derde op de kandidatenlijst van de SDP, waardoor hij bij de verkiezingen van 1918 net niet gekozen werd en als propagandist

---

⁹⁹ Van Eijl, *Al te Goed is Buurmans Gek*, 114.

¹⁰⁰ Dit gebeurde bijvoorbeeld bij de hiervoor besproken vreemdelingen Louis Fraina en Thomas John Murphy, wiens pasfoto's naar de grensbewaking werden opgestuurd toen de twee al lang waren vertrokken.

¹⁰¹ De grenswacht commandant van Oldenzaal aan de Heer Territoriaal-Bevelhebber van Overijssel 13-3-1919, dossier Kojcem, NA, MvJ: RVD&T, inv. nr. 159.

door bleef werken. Halverwege het Interbellum zou De Visser het voorzitterschap van de CPN overnemen. Hij bleef tot de Tweede Wereldoorlog actief in zijn partij. In 1941 werd hij door de Duitsers gearresteerd, en verbleef hij tijdens de oorlog als gevangene in verschillende concentratiekampen, waaronder als laatste kamp Neuengamme. Uiteindelijk kwam hij in mei 1945, één dag voor de Duitse capitulatie, om bij het Britse bombardement op het schip Cap Arcona, waarop hij samen met vijfduizend andere gevangenen uit kamp Neuengamme door de Duitsers werd verscheept.¹⁰²

Deze zelfde Louis de Visser had Kojcem het briefje tijdens een door hem bijgewoonde communistische vergadering in Enschede gegeven. De grenswacht-commandant van Oldenzaal stelde voor Kojcem niet uit te wijzen, “*daar hij dan zijn voorlopig doel bereikt*”¹⁰³, maar hem in plaats daarvan te interneren. De Territoriaal-Bevelhebber ging hierin mee, en Kojcem werd naar interneringskamp Bergen overgeplaatst. In dit geval had niet bewuste oplettendheid op basis van inlichtingen en signalementen, maar toeval geleid tot het aanhouden van een ongewenste vreemdeling. Kojcem was al eerder zonder de benodigde papieren de grens over gekomen, maar had het ongeluk dat hij op de terugweg wel betrapt werd, en dat hij een visitekaartje van De Visser bij zich droeg.

Naast het tegenhouden van een aantal gevaarlijke vreemdelingen aan de grens leverde de marechaussee soms ook inlichtingen over de personen die zij tegenhielden aan de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee, de Territoriaal-Bevelhebber, of de minister van Buitenlandse Zaken (de laatste twee gaven de informatie vervolgens weer door aan de Vreemdelingendienst). De marechaussee wist over het algemeen gedetailleerde informatie over de gevaarlijke vreemdelingen te verzamelen, vaak gebaseerd op ondervraging van de vreemdeling zelf, maar ook op informatie van de lokale politie van plaatsen waar de vreemdeling had verbleven.

3.6 De plaatselijke politie

Bij het identificeren en verzamelen van inlichtingen over gevaarlijke vreemdelingen speelden lokale autoriteiten een grote rol. Sinds het invoeren van het Vreemdelingenreglement waren vreemdelingen verplicht zich binnen vierentwintig uur in te schrijven bij de politie van de

---

¹⁰² Albert F. Mellink, ‘VISSER, Louis Leonardus Hendrikus de’, *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland 2* (1987) 168-171; Oorlogsgraven Stichting, ‘Louis Leonardus Hendrikus de Visser’, geraadpleegd van: <https://oorlogsgravenstichting.nl/persoon/161492/louis-leonardus-hendrikus-de-visser>

¹⁰³ De grenswacht commandant van Oldenzaal aan de Heer Territoriaal-Bevelhebber van Overijssel 13-3-1919, dossier Kojcem, NA, MvJ: RVD&T, inv. nr. 159.

gemeente waarin zij verbleven. Om deze registratie te verwezenlijken bouwde de politie, vooral in grote steden, in deze periode gespecialiseerde vreemdelingendiensten op die zich bezighielden met de in- en uitschrijving van vreemdelingen en het in de gaten houden van hun doen en laten. In hun onderzoek naar vreemdelingen in Leiden in de periode 1918 tot 1955 concludeerden Gerard van der Harst en Leo Lucassen al dat de Leidse vreemdelingenpolitie vanaf 1918 het doen en laten van vreemdelingen in hun stad zeer nauwkeurig bijhield. Niet alleen werden standaardgegevens van vreemdelingen die zich bij de Vreemdelingenpolitie meldden opgeslagen, ook gingen politie-eenheden regelmatig op onderzoek uit als zij klachten over vreemdelingen ontvingen. Daarbij werden veel verschillende partijen door de politie gehoord, en de informatie werd vastgelegd in uitgebreide rapporten.¹⁰⁴

Hetzelfde gold voor de Vreemdelingenpolitie die zich bezighielden met de onderzoeken naar de gevaarlijke vreemdelingen. De politie deed onderzoek naar verdachte vreemdelingen in reactie op verzoeken van centraal niveau, klachten van burgers of op eigen initiatief, en nam bij het inlichtingenwerk een zeer proactieve houding in, mede mogelijk gemaakt door de nieuwe vreemdelingenregistratie.

Een voorbeeld van de werkwijze van de Vreemdelingenpolitie is te zien bij de zaak van Leo Bohrn, de Duitse directeur en technisch adviseur van de naamloze vennootschap Tjalkschip “de Hoop”. De minister van Buitenlandse Zaken benaderde in december 1918 het Rijkspaspoortenkantoor met de vraag of er onderzoek gedaan kon worden naar de gedragingen van Bohrn. Bohrn had tijdens de oorlog gewerkt voor de Duitse contraspionage, maar was volgens inlichtingen uit Duitsland door de revolutionaire ontwikkelingen daar geradicaliseerd. Volgens de Duitse gezant was Bohrn van plan om een arbeiders- en soldatenraad in Nederland op te richten om daarmee het Duitse gezantschap dwars te zitten.¹⁰⁵

Dat de oprichting van een Duitse socialistische organisatie in Nederland een doorn in het oog was van de Duitse autoriteiten, zal voor de Nederlandse regering niet als nieuws zijn gekomen. Eerder al hield de regering zich bezig met de zaak van Carl Minster, een Duitse Spartakist die contacten met de SDP onderhield en in Nederland in samenwerking met Duitse deserteurs een revolutionair socialistisch tijdschrift, *Der Kampf*, produceerde. Aan het eind van 1917 werd Minster bij Kerkrade door de Duitse politie over de Duitse grens gelokt en gearresteerd. De ontvoering en arrestatie leidden tot grote verontwaardiging onder de Duitse

---

¹⁰⁴ Gerard van der Harst en Leo Lucassen, *Nieuw in Leiden: in een Hollandse stad (1918-1955)* (Leiden 1998) 122; Hijzen, *Vijandbeelden*, 47.

¹⁰⁵ Deutsche Gesandtschaft aan de minister van Buitenlandse Zaken 12-12-1918, dossier Leo Bohrn, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159; R.L. Blom en Th. Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* (Soesterberg 2004) 586.

deserteurs en de SDP, en werden gevolgd door Kamervragen en protestacties.¹⁰⁶ De Nederlandse regering zal de zaak van Bohrn dan ook met enige voorzichtigheid hebben willen benaderen. Uit het onderzoek van de politie moest blijken welke maatregelen de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee tegen Bohrn kon nemen.

Afbeelding 3: Pasfoto van Leo Bohrn

Bron: Dossier Leo Bohrn, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

Gevraagd naar meer informatie over Bohrn, leverde de afdeling Vreemdelingendienst van de politie van Amsterdam een uitgebreid verslag. Hierin stond onder meer vermeld waar en wanneer Bohrn was geboren, waar hij zich voor het eerst in Nederland had ingeschreven, waar hij momenteel woonde, zijn beroep, de locatie van zijn kantoor en de grootte van het terrein dat in zijn bezit was, en met wie hij was gehuwd (en zelfs dat zijn vrouw een kind verwachtte). De politie had niet alleen feiten over Bohrn overgeschreven uit de vreemdelingenregistratie, maar had Bohrn ook verhoord om zijn kant van het verhaal te horen, en onderzoek gedaan in zijn omgeving om erachter te komen hoe Bohrn bekend stond (volgens omwonenden en in de zakenwereld stond Bohrn gunstig bekend en scheen hij “nogal bemiddeld” te zijn).¹⁰⁷ Ook voerde de politie samen met de Centrale Recherche huiszoekingen uit om schriftelijk bewijsmateriaal tegen Bohrn te vinden: zowel Bohrn's woning als zijn kantoor werden door de recherche uitgebreid onderzocht. Uiteindelijk wist de politie ondanks alle inspanningen geen bewijs te vinden dat Bohrn echt van plan was om een arbeiders- en soldatenraad in Nederland op te richten, en werd de hoofdcommissaris door de Vreemdelingendienst alleen aangeraden om Bohrn een controlepas uit te reiken en toezicht op hem te houden.¹⁰⁸

De politie kon bij de zoektocht naar bewijsmateriaal verder gaan dan ondervragingen op het bureau en huiszoekingen, door het sturen van informanten of agenten met de opdracht om “undercover” te gaan en een bekentenis uit een verdachte vreemdeling te krijgen. Een

¹⁰⁶ Blom en Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland*, 558.

¹⁰⁷ De politie van Amsterdam aan de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee 2-1-1919, dossier Leo Bohrn, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

¹⁰⁸ Ibidem.

voorbeeld van dit soort inlichtingenwerk is te zien in de zaak van de in Den Haag verblijvende Duitse letterkundige Carl Sternheim, wiens dossier zo uitgebreid was dat op zijn zaak later in dit onderzoek nog verder in zal worden gegaan. Voor nu is relevant dat Sternheim zich volgens een tip die de gezant in Berlijn had doorgespeeld aan de minister van Buitenlandse Zaken bezig hield met het produceren van revolutionaire propaganda. Hij had zich verdacht gemaakt door het schrijven van het toneelstuk *Tabula rasa*, dat door de Koninklijke Vereeniging Het Nederlandsch Tooneel in studie werd genomen. Het toneelstuk, dat kritiek leverde op de hypocrisie en het egoïsme van de klassenbewuste Duitse bourgeoisie, gaf volgens de politie van Den Haag een duidelijk beeld van de revolutionaire overtuigingen van de Duitse schrijver. Dat Sternheim ook echt een communist was en trachtte communistische propaganda te verspreiden, konden de autoriteiten alleen op basis van het toneelstuk, dat niet opriep tot revolutie, niet bewijzen. De inspecteur van de politie van Den Haag, die in opdracht van de Centrale Recherche de leiding over het onderzoek naar Sternheim had, besloot een poging te doen om Sternheim uit de tent te lokken door een “*als betrouwbaar gesignaleerde Duitser*” naar hem toe te sturen, die zich bij Sternheim voor moest doen als bolsjewist.¹⁰⁹ Uit deze ontmoeting moest blijken of Sternheim in Nederland was om met zijn toneelstuk propaganda te maken voor het bolsjewisme.

De door de Haagse politie ingehuurd spion bezocht Sternheim in zijn hotel *De Oude Doelen*. In het rapport dat hij over de ontmoeting met Sternheim schreef, beweerde de spion dat Sternheim tegen hem had gezegd dat hij inderdaad de propagandachef van de Duitse bolsjewisten voor het buitenland was en dat hij zijn hoofdbureau in Berlijn had, waar hij regelmatig naar toe zou reizen. Op de vraag van de spion of Sternheim hem in dienst zou willen nemen, had Sternheim negatief geantwoord en hem aangeraden om maar naar Berlijn te gaan om zich daar bij de bolsjewisten te melden. Het verhaal van de spion werd echter door de politie in twijfel getrokken. Een lid van de recherche was ook naar De Oude Doelen gegaan en had terloops Sternheim's naam laten vallen bij één van de portiers van het hotel. Deze vertelde de rechercheur dat Sternheim hem had benaderd en had beweerd dat een “entente-agent” had geprobeerd om erachter te komen of Sternheim een bolsjewist was. Volgens de portier had Sternheim gezegd dat de agent het “*handiger had moeten aanpakken*”.¹¹⁰ De rechercheur trok hieruit twee mogelijk conclusies: of Sternheim was daadwerkelijk een bolsjewist die tegenover de spion zijn mond voorbij had gepraat, en nu zijn fout recht probeerde te zetten door met de

---

¹⁰⁹ Procureur-Generaal van Den Haag aan de minister van Justitie 19-12-1918, dossier Carl Sternheim, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

¹¹⁰ Ibidem.

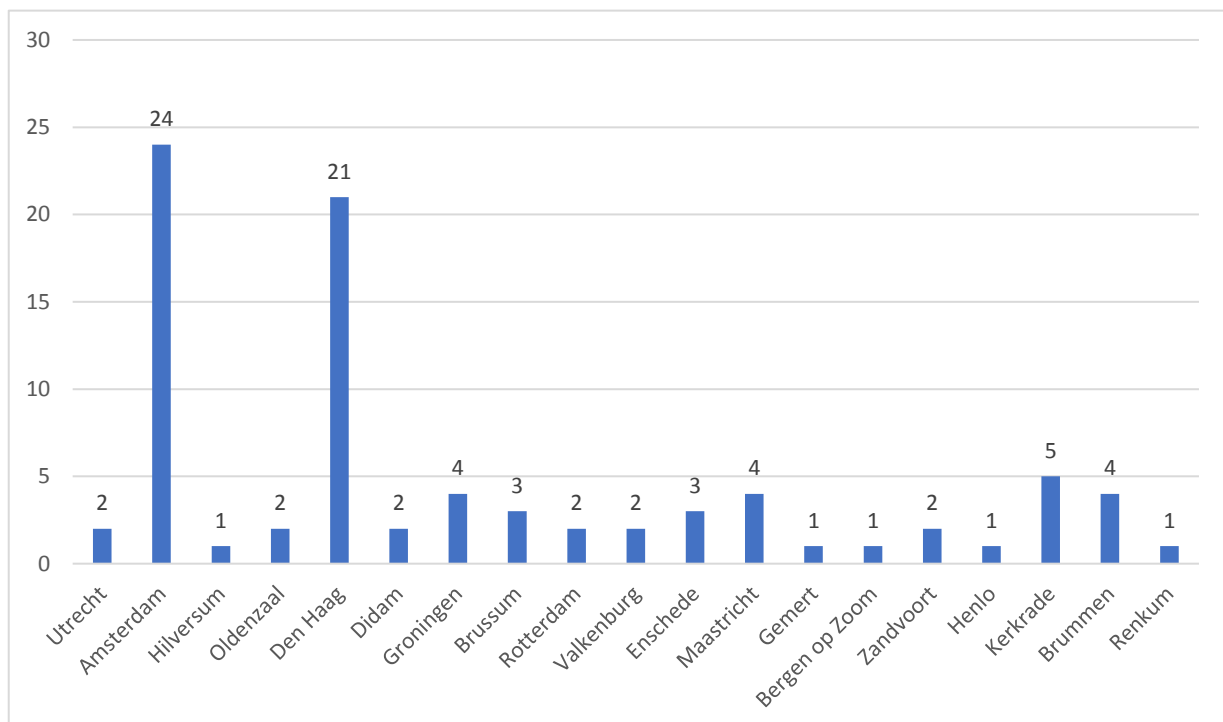
portier te praten; of Sternheim was toch geen bolsjewist.¹¹¹

Met deze conclusie was er voor de Vreemdelingendienst nog niet veel duidelijkheid over Sternheim's politieke overtuigingen. Aan de betrouwbaarheid van de spion, die geen onderdeel uitmaakte van de Haagse politie, maar tegen een kleine geldsom deze opdracht had uitgevoerd en daarom wellicht vooral had gezegd wat hij dacht dat de politie hoopte te horen, werd getwijfeld. Hoewel niet altijd even effectief, is het duidelijk dat de politie-eenheden die bij de zaken in de vreemdelingendossiers betrokken waren veel verschillende strategieën om aan informatie te komen uitprobeerden en hiermee regelmatig zeer uitgebreide, maar niet altijd even nuttige, rapporten voor de centrale autoriteiten wisten te leveren.

3.6.1 Locatie

Niet alle politie-eenheden in Nederland werkten even nauw met de centrale autoriteiten samen om gevaarlijke vreemdelingen te identificeren en inlichtingen over hen in te winnen. In de onderstaande figuur is te zien op welke locaties de vreemdelingen, die in de vreemdelingendossiers werden behandeld, zich bevonden. Den Haag en Amsterdam springen boven de andere steden uit.

Figuur 3: Verblijfplaats van de gevaarlijke vreemdelingen (n=85) (absoluut)

Bron: NA, MvJ: RVD&T, inv. nr. 159 en 160.

Dit komt in de eerste plaats natuurlijk doordat er simpelweg meer vreemdelingen in grote steden

¹¹¹ Procureur-Generaal van Den Haag aan de minister van Justitie 19-12-1918, dossier Carl Sternheim, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

aanwezig waren dan in kleine steden. Congressen en andere politieke bijeenkomsten die politiek ongewenste vreemdelingen aantrokken werden eerder in de grote dan in de kleine steden georganiseerd en arbeidersbewegingen werden het sterkst vertegenwoordigd in de grote steden. Amsterdam was bovendien een bolwerk van de communistische partij.

Dit beeld sluit bovendien aan bij de grotere specialisatie van de vreemdelingenpolitie in steden in de Randstad. De Vreemdelingenpolitie in de grote steden was over het algemeen meer gespecialiseerd dan in de kleinere steden, waardoor zij meer middelen tot hun beschikking hadden om gevaarlijke vreemdelingen op te sporen en inlichtingen over hen in te winnen. De grotere bureaucratie van de politie in de grotere steden kon er bovendien voor zorgen dat in deze steden meer volgens de procedures en regels werd gehandeld, wat leidde tot nauwere samenwerking met de centrale vreemdelingenautoriteiten.¹¹²

Ook sluit het aan bij het idee dat fysieke afstand tussen de lokale autoriteiten en het centrale bestuur relevant is.¹¹³ Politiecommissarissen van Amsterdam en Rotterdam werkten beter samen met de centrale autoriteiten dan die van Maastricht. Vreemdelingen in Maastricht werden minder als vreemdelingen gezien, omdat ze voornamelijk afkomstig waren uit streken net over de grens. Bovendien waren de autoriteiten van Maastricht meer gericht op het regionale belang en minder geïnteresseerd in nationale veiligheid. Omgekeerd hield de regering zich ook weinig bezig met de situatie in Limburg. Na de introductie van een administrateur voor de Grensbewaking en Vreemdelingendienst werden de verschillen tussen de grote steden in Nederland door de meer directe controle van de centrale autoriteiten op de uitvoering van het vreemdelingenbeleid wel minder groot. Het effect van geografische afstand, in combinatie met de beter ontwikkelde vreemdelingendiensten in grote steden in de Randstad, kan verklaren waarom zoveel meer gevaarlijke vreemdelingen uit Den Haag en Amsterdam onder de aandacht van de Vreemdelingendienst werden gebracht.¹¹⁴

Wat aan de cijfers uit de vreemdelingendossiers wel opvalt, is dat Rotterdam en Utrecht, ondanks hun nabijheid bij het centrale machtscentrum en hun gespecialiseerde politiediensten, relatief weinig betrokken waren bij de zaken in de vreemdelingendossiers. Dit is opmerkelijk, omdat Rotterdam bekend stond als de plek waar tijdens de Eerste Wereldoorlog de meeste Russische vluchtelingen verbleven, tegen wie de lokale autoriteiten streng optraden. Als wereldhaven had Rotterdam te maken met allerlei al dan niet ongewenste vreemdelingen die via de haven het land in probeerden te komen. Rotterdam voerde daarom een streng

---

¹¹² Lucassen, 'Tussen perceptie en praktijk', 183.

¹¹³ Zie: Leenders, *Ongenode Gasten*, 259.

¹¹⁴ Ibidem.

vreemdelingenbeleid en had één van de meest gespecialiseerde Vreemdelingenbureaus in Nederland, waar een politieambtenaar werkte die in direct contact stond met de Centrale Recherche. Toch behandelde de Vreemdelingendienst maar twee zaken van vreemdelingen die zich in Rotterdam bevonden. Waarom dit zo was is moeilijk met zekerheid te zeggen. Wellicht zorgde de directe connectie tussen de sterk gespecialiseerde vreemdelingenpolitie en de centrale autoriteiten er juist voor dat het aanpakken van potentieel gevaarlijke vreemdelingen in de Rotterdamse havens buiten de Vreemdelingendienst om liep en niet in deze dossiers is vastgelegd.¹¹⁵

3.7 De media

In enkele gevallen werd de Vreemdelingendienst op de hoogte gebracht van het doen en laten van gevaarlijke vreemdelingen in Nederland door informatie uit de pers. Dit kon gebeuren doordat een vreemdeling uitspraken in de krant had gedaan die wezen op ongewenste politieke overtuigingen. Ook kwam het af en toe voor dat journalisten zelfstandig of in samenwerking met de lokale politie op onderzoek uit gingen om de aandacht van de regering te vestigen op bepaalde gevaarlijke vreemdelingen.

Het duidelijkste voorbeeld hiervan in de vreemdelingendossiers was de zaak van de Zweedse miljonair en eigenaar van een grote juwelenfabriek, Hendrik Karelfelt. Karelfelt had met door hem in de krant geplaatste advertenties de achterdocht van zowel de politie van Amsterdam als van de pers gewekt. Hij was van plan om in Nederland diamanten van 1 tot 15 karaat te verkopen, een feit dat in deze periode verdacht voorkwam, omdat gevreesd werd dat veel diamanten die in West-Europa werden verhandeld afkomstig waren uit Rusland, en verkocht werden door communisten die het geld naar de Sovjetregering zouden sturen.¹¹⁶

Na het zien van de advertentie van Karelfelt besloot een redacteur van het christelijk volksdagblad *De Amsterdammer* om als secretaris bij Karelfelt in dienst te treden en inlichtingen over hem in te winnen. Dit onderzoek, dat in samenwerking met de politie van Amsterdam werd gedaan, leidde tot verder onderzoek van de

Afbeelding 4: Foto van Hendrik Karelfelt bij het artikel in *De Amsterdammer*

Bron: Dossier Hendrik Karelfelt, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

¹¹⁵ Leenders, *Ongenode Gasten*, 213.

¹¹⁶ Dossier Hendrik Karelfelt, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

Centrale Inlichtingdienst. Hieruit bleek dat Karelfelt, een weduwnaar met twee zoons, helemaal geen juwelier of fabrikant was, maar in werkelijkheid een kleine reparatiewerkplaats in de Svartmangatan in Stockholm bezat. Hij trok zich het lot van gevluchte Finse Rode Gardisten aan en liet hen werken in zijn werkplaats. Bij pogingen om de Rode Gardisten te verdedigen was Karelfelt volgens de Centrale Inlichtingendienst een aantal keer “*onbeschaamd opgetreden*”, maar het rapport weidde verder niet uit over wat dit precies inhield.¹¹⁷ Karelfelt, zo concludeerde de Centrale Inlichtingendienst, moest als bolsjewist beschouwd worden. Karelfelt werd een paar weken na het rapport van de Centrale Inlichtingendienst in opdracht van de Vreemdelingendienst gearresteerd vanwege zijn steun aan de Sovjetregering en geïnterneerd in kamp Wierickerschans.¹¹⁸

Een voor de centrale vreemdelingen-autoriteiten weinig positief gevolg van de betrokkenheid van de pers bij deze zaak was dat, na de afronding van het onderzoek, een groot artikel over Hendrik Karelfelt in *De Amsterdammer* verscheen. Naast het feit dat veel geheime informatie over Karelfelt en zijn contacten met communisten in Nederland in het artikel aan het licht kwam, was het artikel ook flink kritisch over de Nederlandse vreemdelingendiensten. Karelfelt stond namelijk bij de Zweedse autoriteiten al lang bekend als communist, en had ondanks dit feit toch een visum voor verblijf in Nederland en een verlening op dit visum gekregen.¹¹⁹ Zowel de consuls in Zweden als het Rijkspaspoortenkantoor hadden dus nagelaten om een achtergrondcheck te doen. Het artikel in *de Amsterdammer* stak de verwondering hierover niet onder stoelen of banken:

En hoe is het mogelijk dat iemand die in Stockholm bekend staat als communist, hier zonder enige moeilijkheid zijn pas voor een maand verlengd krijgt? Dat zelfs een beambte van het Rijkspaspoortenbureau geen argwaan krijgt als een Zweed een verlening van zijn visum aanvraagt met de mededeling dat hij diamanten wenst te verkopen? Hoe kan iemand wiens paspoort vermeld dat hij een Fin¹²⁰ is diamanten over de grens smokkelen terwijl deze diamanten “uitgebroken” zijn? De handelingen van de regering zijn “wonderbaar”, doch we moeten erkennen, dat de daden der Bolsjewisten

---

¹¹⁷ De Centrale Inlichtingendienst aan de politie van Amsterdam en de Vreemdelingendienst 1-3-1920, Dossier Hendrik Karelfelt, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

¹¹⁸ De Centrale Inlichtingendienst aan de politie van Amsterdam en de Vreemdelingendienst 1-3-1920, geraadpleegd van: <https://www.historici.nl/pdf/cid/0200-0299/263.pdf>

¹¹⁹ Haarlem's Dagblad, 'Van een Bolsjewistischen Diamantenhandelaar', 2-3-1920.

¹²⁰ Karelfelt was in Finland geboren, maar opgegroeid in Zweden. Vandaar dat het krantenartikel hem zowel een Zweed als een Fin noemde.

wonderbaarlijker en...soms slimmer zijn.¹²¹

Het nieuws werd al snel door andere kranten overgenomen, waaronder de *Nieuwe Tilburgsche Courant*¹²², de *Arnhemsche courant*¹²³, de *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche courant*¹²⁴, *De Tribune*¹²⁵ en *De Grondwet*.¹²⁶ Uit Stockholm werd aan het Algemeen Handelsblad een brief geschreven die nog eens fijntjes de fouten van het Nederlandse consulaat en het Rijkspaspoortenkantoor benadrukte:

Zekerlijk is Karelfelt niet een juwelier aan wien men maar zoo zonder meer een visum kan verstrekken [...] maar het gaat niet aan daarvoor het overigens consciëntieus werkende Nederlandsche consulaat alleen verantwoordelijk te stellen...maar in het oog te houden dat door dat consulaat de aanvraag naar Den Haag is gezonden, en daar niet alleen is goedgekeurd, maar ook nog verlengd is.¹²⁷

Waar al eerder was opgemerkt dat consuls wel eens fouten maakten bij het verlenen van visa aan vreemdelingen, was ook het Rijkspaspoortenkantoor dus niet onfeilbaar. Het debacle rondom de zaak van Karelfelt laat zien dat het vreemdelingenbeleid in sommige aspecten in de praktijk maar matig functioneerde. Het feit dat een vreemdeling die rijk beweerde te zijn een visum werd verleend zonder enige achtergrondcheck, is opvallend. Dat hij zich daarbij nog bezighield met het meest verdachte dat een welvarende vreemdeling in deze periode kon doen, diamantenverkoop, maakt het falen van het Rijkspaspoortenkantoor nog opmerkelijker. Uit deze zaak blijkt duidelijk het onvermogen van de vreemdelingenautoriteiten om door middel van het visumbeleid potentieel gevaarlijke vreemdelingen te weren.

Het risico dat dit soort geheime zaken en gênante fouten uitlekten en de regering en vreemdelingendiensten in verlegenheid brachten, zal bij de Vreemdelingendienst actieve samenwerking met de pers geen geprefereerde methode van informatiewinning hebben gemaakt. Het kwam in de vreemdelingendossiers dan ook nauwelijks voor. Vaker werd meer passief gebruik gemaakt van artikelen in kranten, als kranten toevallig over vreemdelingen

---

¹²¹ Krantenartikel 'Het bolsjewistisch complot. De diamanten uit Rusland' in de *Amsterdammer* 2-3-1920, Dossier Hendrik Karelfelt, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

¹²² *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 'De Zweed met de Diamanten', 15-3-1920.

¹²³ *Arnhemsche courant*, 'De bolsjewistische diamanthandelaar', 12-3-1920.

¹²⁴ *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche courant*, 'Bolschewiek gearresteerd', 2-3-1920.

¹²⁵ *De Tribune*, 'De hetze tegen rev. Vreemdelingen', 19-3-1920.

¹²⁶ *De Grondwet*, 'De Zweed met de diamanten', 18-3-1920.

¹²⁷ *Algemeen Handelsblad*, 'De Zweed met de Diamanten', 12-3-1920.

hadden geschreven die al door de Vreemdelingendienst in de gaten werden gehouden of die mogelijk gevaarlijk waren. Zo bracht het departement van Justitie de Vreemdelingendienst op de hoogte van de mogelijke komst van Dr. Laufenberg, een van de leiders van de Duitse communisten, nadat over hem het volgende stukje in het ochtendblad van de *NRC* was verschenen:

Uit Berlijn wordt ons geseind: De Lokalanzeiger meldt: Dr. Laufenberg, de gewezen voorzitter van de Hamburgschen Arbeitersraad en aanvoerder van de Hamburgsche Spartaciërs, heeft, naar verluidt, in gezelschap van de Spartaciër dr. Herz, sedert eenige dagen Hamburg verlaten om zich naar Nederland te begeven.¹²⁸

3.8 Werkgevers

Werkgevers probeerden in een aantal dossiers invloed uit te oefenen op het vreemdelingenbeleid. Zoals in het vorige hoofdstuk is besproken, raakten belangen rondom de arbeidsmarkt in de twintigste eeuw steeds meer met het centrale vreemdelingenbeleid verstrengeld. Niet alleen arbeidersbewegingen, maar ook werkgevers hadden er belang bij dat een buitenlandse arbeider wel of niet een visum of visumverlenging voor verblijf in Nederland kon krijgen. In vreemdelingendossiers met betrekking tot in Nederland werkende Duitse dienstbodes stonden conflicten tussen de dienstbodes en werkgevers vaak centraal.¹²⁹ Maar werkgevers hadden ook belang bij het aantrekken en behouden van vreemdelingen voor arbeid, vooral toen de economie in het Interbellum weer begon aan te trekken.

In de dossiers over gevaarlijke vreemdelingen in Nederland lieten werkgevers niet vaak van zich horen. Dit is niet verwonderlijk: de prioriteiten van werkgevers wat betreft gevaarlijke vreemdelingen die bij hen in dienst waren, zullen niet veel anders zijn geweest dan die van de overheid. Werkgevers waren net als de overheid niet blij met revolutionaire arbeiders die onrust binnen het bedrijf veroorzaakten. In sommige gevallen rekenden werkgevers zelf af met revolutionaire werknemers voordat de zaak überhaupt bij de Vreemdelingendienst terecht kwam. Zo kreeg de Vreemdelingendienst op 1 maart 1920 van de burgemeester van Brummen te horen dat uit een fabriek in Brummen vier Duitse arbeiders waren ontslagen, omdat zij verdacht werden van het plegen van sabotage door middel van diefstallen ten nadele van de fabriek, vanuit anarchistische overtuigingen. Na hun ontslag vertrokken de vier uit zichzelf via

---

¹²⁸ Het departement van Justitie aan de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee 31-3-1919, Dossier Dr. Laufenberg, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

¹²⁹ Van der Harst en Lucassen, *Nieuw in Leiden*, 70-71.

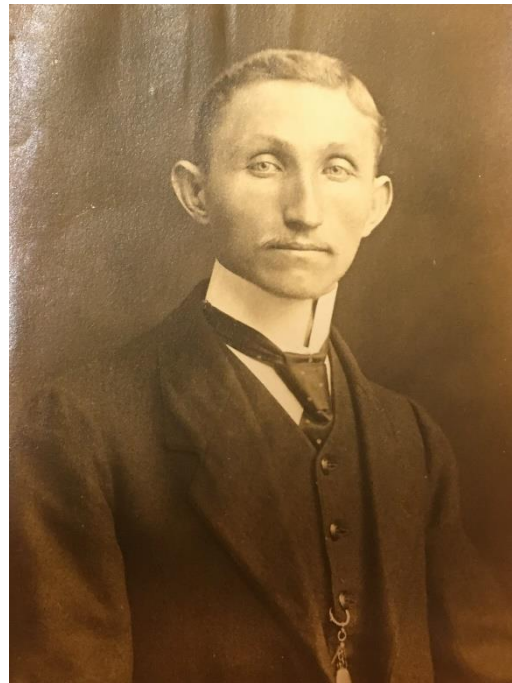
Zutphen richting Bentheim, maar de burgemeester had zijn twijfels of de vreemdelingen het land wel echt hadden verlaten. Daarom vroeg hij de Vreemdelingendienst om dit te controleren, met oog op het politietoezicht dat in Brummen nodig zou zijn als de vreemdelingen zich nog in Nederland bevonden. Door middel van ingezonden identiteitskaarten kon de Vreemdelingendienst inderdaad bevestigen dat de vier vreemdelingen naar Duitsland waren vertrokken, en kon bij het Rijkspaspoortenkantoor nota worden genomen dat deze vreemdelingen geen pasvisum meer mocht worden verleend.¹³⁰

In slechts één van de vreemdelingendossiers over gevaarlijke vreemdelingen probeerde een werkgever actief te interveniëren in het door de centrale autoriteiten tegen een vreemdeling gekozen beleid. Het ging om het dossier van Alfons Lavon, een plucheweaver uit Duitsland.

Lavon wist in juli 1919 dankzij de tapijtfirma Gebr. Van den Bergh in Oss versneld een visum te verkrijgen, zodat hij bij hen in dienst kon komen. In Nederland waren namelijk geen gespecialiseerde personen te vinden die het weefwerk konden uitvoeren waarvoor Lavon was aangenomen. Lang duurde Lavons tijd bij de gebroeders Van den Bergh niet. Om een beter begrip te krijgen van het conflict dat tussen Lavon en zijn werkgever ontstond, is het belangrijk om naar wat zich in deze periode in Oss afspeelde te kijken.¹³¹

In 1871 richtte Antoon Jurgens de eerste “kunstboter” fabriek ter wereld op in Oss. Jurgens en zijn eveneens in Oss gestationeerde concurrent Simon van den Bergh waren de grootste boterhandelaren van Europa. De margarinefabrieken resulteerden in een kettingreactie van industrialisatie in de streek: slachterijen en vetmelterijen konden hun afvalvet kwijt aan de margarinefabrieken, en deze volgden in het kielzog van de margarinefabrieken. Het afvalvet en andere afvalproducten van de slachterijen leidden weer tot het oprichten van onder andere zeepfabrieken, borstelfabrieken en leerlooierijen. Daniel, de broer van Simon van den Bergh, richtte in deze periode bovendien een fabriek op waarin watten werden gemaakt die gebruikt werden als meubelvulling. Zo was de transformatie van Oss van

Afbeelding 5: Pasfoto van Alfons Lavon

Bron: Dossier Lavon, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

¹³⁰ Dossier Erich Dachwitz e.a., NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

¹³¹ Dossier Lavon, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

plattelandsstadje naar industrie centrum compleet.¹³²

Niet alle inwoners van Oss konden wennen aan werk in de fabriek. De kuipers, makers van houten boterkuipen, werden geraakt door concurrentie van de nieuwe margarinefabrieken, die hun eigen kuiperijen waren begonnen. De kuipers moesten hierdoor als arbeiders in de fabrieken aan het werk, wat door veel van hen als degradatie werd gezien. Dit leidde aan het eind van de negentiende eeuw tot een aantal stakingen. Toen de fabrieksstakingen niet effectief bleken te zijn en simpelweg leidden tot ontslag, werden de middelen van protest van de kuipers gewelddadiger. Fabrikanten werden bedreigd en mishandeld, en er werden vernielingen aangericht bij hun huizen en fabrieken. De overheid koos bij de conflicten in de stad consistent de kant van de fabrikanten en de politie zette zich in voor het straffen van de agressie van de arbeiders.¹³³

Gezien deze achtergrond van roerige tijden, is het niet geheel verrassend dat Lavon werd ontslagen nadat hij door zijn werkgever beschuldigd was van opruiing van het andere personeel in de fabriek van de Gebr. Van der Bergh, in de poging om een “*ontevreden geest te verwekken*”.¹³⁴ Zo makkelijk waren de Gebr. Van den Bergh echter niet van Lavon af. Lavon bleef na zijn ontslag naar Oss terugkeren om daar met zijn vroegere kameraden uit de fabriek tot ontevredenheid en “*alle hieruit voortspruitende onedele praktijken*”¹³⁵ op te ruien. Zijn voormalige werkgevers, die er eerder juist voor hadden gezorgd dat Lavon een visum kreeg voor toegang tot het land, vroegen nu om maatregelen van het Rijkspaspoortenkantoor om Lavon terug naar Duitsland te krijgen. Net als het verzoek om het visum was ook dit verzoek succesvol: Lavon mocht zijn visum niet meer verlengen.¹³⁶

Hierop mengde echter een tweede werkgever zich in het dossier. Lavon had inmiddels nieuw werk als plucheweaver gevonden bij de firma Van Raymakers in Gemert. Zijn nieuwe werkgever, die niet op de hoogte was van Lavon's verleden bij Gebr. Van den Bergh, kwam bij het Rijkspaspoortenkantoor protesteren tegen het feit dat Lavon geen verlenging op zijn visum kon krijgen. Lavon was, door het feit dat hij een gespecialiseerd plucheweaver was, voor Van Raymakers “*beslist onontbeerlijk*”.¹³⁷ Zijn vertrek zou volgens zijn werkgever leiden tot het

---

¹³² Marlou Schrover, *Het vette, het zoete en het wederzijdse profijt* (Hilversum 1991) 79-81; Kees Slager, *Het geheim van Oss. Een geschiedenis van de SP* (Amsterdam/Antwerpen 2001) 16-17.

¹³³ Slager, *Het geheim van Oss*, 18-19.

¹³⁴ De firma Gebr. Van den Berg textiel fabrieken aan de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee (Rijkspaspoortenkantoor) 25-6-1920, dossier Lavon, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

¹³⁵ Ibidem.

¹³⁶ Het Rijkspaspoortenkantoor aan de burgemeester van Gemert 8-7-1920, dossier Lavon, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

¹³⁷ De burgemeester van Gemert aan de minister van Justitie 12-7-1920, dossier Lavon, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

ontslag van tien wevers die onder hem werkten, omdat zij zonder zijn hulp hun werk niet konden uitvoeren. Van Raymakers haalde ook de burgemeester van Gemert erbij om een goed woordje te doen voor Lavon bij de minister van Justitie. Dit resulteerde in hernieuwd onderzoek naar Lavon's verleden in Oss.

Helaas voor Lavon en zijn werkgever leidde het nieuwe onderzoek niet tot een ander resultaat. De autoriteiten in Oss die het eerste onderzoek hadden uitgevoerd en hadden besloten dat Lavon ongewenst was, waren ook verantwoordelijk voor het nieuwe onderzoek, en vroegen bij precies dezelfde personen om inlichtingen. De burgemeester van Oss echode in zijn rapport daarom alleen maar het verhaal van Gebr. Van den Bergh: het wilde hem voorkomen dat “*de onrust onder het werkvolk in 't algemeen reeds meer dan gewoon is*” en hij achtte daarom “*het aanwezig zijn van dergelijke onruststokers in ons land geheel overbodig*”.¹³⁸ De Vreemdelingendienst bleef bij het besluit om Lavon geen nieuw visum te verlenen. Het onvermogen van de Vreemdelingendienst om zelfstandig onderzoek te doen pakt hier duidelijk negatief uit voor de vreemdeling in kwestie, maar uit de correspondentie blijkt niet dat dit door de Vreemdelingendienst zelf als probleem werd ervaren.¹³⁹

Werkgevers konden dus bij het vreemdelingenbeleid betrokken zijn door ervoor te zorgen dat vreemdelingen versneld een visum kregen. Mocht de werknemer op een of andere manier niet bevallen of onrust stoken, dan kon de werkgever ook actief bij de Vreemdelingendienst, het Rijkspaspoortenkantoor of de lokale autoriteiten lobbyen om weer van de vreemdeling af te komen. Het was duidelijk moeilijk om een vreemdeling die eenmaal als een gevaarlijke onruststoker was geïdentificeerd alsnog te behouden. Ondanks het feit dat zowel Lavon's nieuwe werkgever als de burgemeester van zijn nieuwe woonplaats instonden voor zijn goede gedrag, en Lavon's cruciale positie binnen het bedrijf, moest Lavon van de centrale autoriteiten alsnog het land verlaten. De werkloosheid – tien Nederlandse arbeiders die onder Lavon werkten moesten volgens zijn werkgever zonder hem ontslagen worden – woog in dit geval niet op tegen het ingeschatte gevaar dat uitging van de door Lavon's vorige werkgever aangegeven opruiende praktijken. Dit benadrukt hoe ver de regering wilde gaan in het aanpakken van gevaarlijke vreemdelingen en het bewaren van openbare orde en rust.

3.9 Particuliere personen

In zeer zeldzame gevallen kwam het voor dat de Vreemdelingendienst werd getipt over het

---

¹³⁸ De burgemeester van Oss aan de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee (Vreemdelingendienst), dossier Lavon, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

¹³⁹ Dossier Lavon, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

verblijf van een potentieel gevaarlijke vreemdeling door een particulier persoon. In de meeste gevallen werd dit gedaan door middel van een anonieme brief direct aan de Vreemdelingendienst. Het risico van het aannemen van dit soort inlichtingen was dat de schrijvers van dit soort brieven mogelijk vanuit een persoonlijk conflict of wraakmotief handelden. Ondanks deze mogelijkheid ging de Vreemdelingendienst altijd serieus in op particuliere tips. Eén zo'n anonieme schrijver waarschuwde administrateur Hordijk dat een “*zeer gevaarlijke bolsjewistische agent*” genaamd Eduard Bichmann naar Nederland onderweg was, met als doel om agenten te werven die in België een revolutie moesten gaan veroorzaken.¹⁴⁰ Ondanks het feit dat de schrijver in de brief (wellicht wel iets te) stellig ontkende dat deze was geschreven uit “*boze wil*” of “*persoonlijke wraak*”¹⁴¹, ging een dreigende toon van de tip uit. De schrijver waarschuwde dat als Bichmann's verblijf pas niet zou worden ingetrokken, hij de Nederlandse pers op de hoogte zou brengen van bepaalde “*services*” die het Rijkspaspoortenkantoor aan het Duitse gezantschap verleend had en die het kantoor “*onmiddellijk in diskrediet kan stellen*”.¹⁴² “*Sonst giebt's einen Heiden-Skandal und der Leidtragende werden Sie sein9999!!!!!![sic]*” aldus de schrijver van de brief. Hordijk besloot de tip serieus te behandelen door de informatie die de schrijver over Bichmann had geleverd aan de militaire opsporingsdienst, de centrale inlichtingendienst, en de hoofdcommissaris van de politie van Den Haag door te spelen, en deze instanties om meer informatie over Bichmann te vragen. Bij de politie van Den Haag was niets over Bichmann bekend dat zou wijzen op bolsjewistische activiteiten, en Bichmann bevond zich bovendien niet meer in Nederland. Daarmee werd het dossier gesloten. Of Bichmann echt zo'n groot gevaar vormde voor de samenleving als de schrijver van de brief beweerde, blijft onduidelijk.¹⁴³

In enkele gevallen brachten burgers de autoriteiten op de hoogte van mogelijk gevaarlijke vreemdelingen door een klacht over een vreemdeling in te dienen bij de lokale politie. Dit gebeurde bijvoorbeeld in het geval van de vreemdelingen Theodor Buddenmeier, Wilhelm Hermann Heinrich Buddenmeier, Johann Casper Schweinsberg en Eugiduis Alfons Joseph Pauly. Zij maakten volgens een rapport van de politie van Kerkrade openlijk propaganda voor het bolsjewisme door op huisbezoek te gaan bij de inwoners van Hopel, een stadswijk van Kerkrade. Bij deze huisbezoeken verzekerden zij de mensen die ze bezochten dat “*binnen drie maanden de bolsjewisten de boel op de kop zullen zetten en dat zij met vier machinegeweren*

---

¹⁴⁰ Anoniem aan H.S. Hordijk 7-10-1919, dossier Bichmann, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

¹⁴¹ Ibidem.

¹⁴² Ibidem.

¹⁴³ Ibidem.

Hopel plat zullen schieten".¹⁴⁴ De inwoners van Hopel waren in de woorden van de commissaris van de politie van Kerkrade "*niet tevreden*" met deze nogal onheilspellende rekruteringspoging voor het bolsjewisme. Omdat de inwoners van Hopel bang waren voor de vier vreemdelingen, dienden ze bij de politie van Kerkrade het verzoek in om deze personen uit te wijzen. De politie vernam van inwoners van Hopel bovendien dat de vreemdelingen over de koningin hadden gezegd dat zij "*spek [zal] moeten vreten net als wij en dat zal ze moeten ook*".¹⁴⁵ Hierop verzocht de politie van Kerkrade bij de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee deze vreemdelingen naar een kamp over te brengen, vanwege het gevaar dat zij vormden voor de openbare orde en veiligheid. De Vreemdelingendienst stemde met dit verzoek in, en de Buddenmeiers, Schweinsberg en Pauly werden overgebracht naar Wierickerschans.¹⁴⁶

3.10 Bewijslast

De zaak van de Buddenmeiers, Schweinsberg en Pauly roept vragen op over de willekeur van het vreemdelingenbeleid en de mate waarin voldaan moest worden aan bewijslast bij een aanklacht voordat de Vreemdelingendienst overging tot het nemen van maatregelen. Het bewijs in deze zaak kwam neer op wat buurtbewoners bij de politie beweerden dat de vreemdelingen hadden gezegd, zonder dat hiervoor hard bewijs kon worden geleverd.

Op 26 juni 1919 hield communistisch kamerlid J.W. Kruyt een interpellatie over de manier waarop vreemdelingen, in het bijzonder Russen, werden uitgezet en waarop hen het binnenkomen en verblijf in Nederland werd bemoeilijkt. Kruyt was van huis uit predikant en werd in de eerste instantie gekozen als Christen-socialist, maar sloot zich in 1919 aan bij de Communistische Partij Holland.¹⁴⁷ Kruyt was een sympathisant van de Sovjetregering en kwam in de kamer regelmatig op voor de belangen van buitenlanders (voornamelijk Russen) met communistische overtuigingen.¹⁴⁸ In deze interpellatie leverde Kruyt harde kritiek op de manier waarop de regering tot dan toe het Vreemdelingenreglement tegen vreemdelingen had ingezet:

Deze interpellatie in zake "de wijze waarop vreemdelingen, in het bijzonder Russen, worden uitgezet en hun het binnenkomen en verblijf in ons land wordt bemoeilijkt", is

---

¹⁴⁴ De commissaris van de politie van Kerkrade aan de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee 11-3-1920, dossier Buddenmeiers, Schweinsberg en Pauly, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

¹⁴⁵ Ibidem.

¹⁴⁶ Dossier Buddenmeiers, Schweinsberg en Pauly, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

¹⁴⁷ Herman Noordegraaf, 'KRUYT, John William', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* 4 (1990) 111-114.

¹⁴⁸ Motie van orde van de heeren Kruyt en van Ravesteijn, Kamerstuk Tweede Kamer 1920-1921 349 ondernummer 1, 1; Interpellatie van den heer Schaper 17-3-1920, Handelingen Tweede Kamer 1919-1920, 1624-1634, aldaar 1629.

door mij reeds volle vijf maanden geleden aangevraagd. Eigenlijk zou de interpellatie thans moeten luiden: de wijze, waarop en hoe vreemdelingen hier te lande worden gevangen gehouden, want van uitzetten en binnenkomen is op het oogenblik bitter weinig sprake meer.¹⁴⁹

Kruyt beschreef de behandeling van verdachte vreemdelingen als een “*razzia*”. De politie zou ’s nachts op de stoep van de vreemdeling staan met het bericht dat er een telegram voor hem was. Als de vreemdeling vervolgens naar beneden ging, werd hij “*ingepikt en in een cachot opgesloten als de gemeenste boef, zonder gehoord te zijn*”.¹⁵⁰ Er was volgens Kruyt in het kader van antirevolutionaire acties sprake van een ware klopjacht op Russische vreemdelingen, waarbij mensen werden aangehouden op straat, in particuliere woningen en openbare plaatsen (zoals de diamantenbeurs). Als de aangehouden vreemdelingen niet in het bezit waren van de benodigde papieren, dan werden zij direct naar kamp Bergen gezonden. De autoriteiten zouden de meest absurde redenen hebben om vreemdelingen als gevaar te bestempelen: zo noemde Kruyt een voorbeeld waarin een aangehouden vreemdeling vroeg waarom hij Nederland niet meer mocht verlaten, waarop werd geantwoord “*Uw papieren zijn in het Russisch en dat kunnen wij niet lezen, maar zij zijn in het rood geschreven, en dat is blijk genoeg van uw misdadige bolsjewistische gezindheid.*”¹⁵¹

Het beeld dat Kruyt van het beleid tegen als gevaarlijk geïdentificeerde vreemdelingen schetste, werd gekenmerkt door een grote mate van willekeur. Vreemdelingen zouden links en rechts zonder enige reden of bewijslast worden aangehouden en geïnterneerd. Hierbij moet opgemerkt worden dat Kruyt, als communist en enthousiaste verdediger van de Russische Sovjetregering, er baat bij had om de verhalen over het optreden van de Nederlandse regering tegen communistische of revolutionaire vreemdelingen flink aan te dikken.

Met een beschuldiging was niet altijd aangetoond dat een vreemdeling daadwerkelijk een gevaar vormde voor de openbare orde, veiligheid, gezondheid en zedelijkheid. In theorie was het voor de Vreemdelingendienst noodzakelijk dat aangetoond werd dat vreemdelingen niet alleen met hun overtuigingen, maar ook met hun acties een gevaar vormden voor de Nederlandse samenleving, voordat tot internering overgegaan kon worden.

In de vreemdelingendossiers kwam een aantal situaties voor waarin enige bewijslast ook

---

¹⁴⁹ Aanvullingen en wijzigingen der Vreemdelingenwet – interpellatie Kruyt 26-6-1919, Handelingen Tweede Kamer 1918-1919, 2799-2805, aldaar 2799.

¹⁵⁰ Ibidem.

¹⁵¹ Idem, 2801.

met betrekking tot (politiek) gevaarlijk geachte vreemdelingen noodzakelijk was voordat de Vreemdelingendienst overging tot internering. Dit ondervond bijvoorbeeld de burgemeester van Brunssum in mei 1919. In een brief aan de minister van Justitie klaagde de burgemeester over het optreden van de Vreemdelingendienst met betrekking tot drie buitenlandse communisten die door de politie van Heerlen in arrest waren genomen. De burgemeester had de Vreemdelingendienst verzocht om de drie mannen een verblijfplaats in een kamp toe te wijzen, omdat zij op de ledenlijst van de communistische partij stonden. De Vreemdelingendienst wees dit verzoek echter af. De burgemeester was hier niet over te spreken, en vroeg zich in zijn brief hardop af “*wat van het Vreemdelingenreglement terecht moet komen, indien rasechte Spartacisten door de Inspecteur beschouwd worden als zijnde niet gevaarlijk*”.¹⁵² De Vreemdelingendienst schonk volgens de burgemeester te weinig vertrouwen aan de inlichtingendienst van de plaatselijke politie.¹⁵³

Toen de minister van Justitie bij de Vreemdelingendienst om opheldering over deze zaak vroeg, verklaarde de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee dat de drie buitenlandse communisten niet waren geïnterneerd, omdat van hen alleen lidmaatschap van de communistische partij bekend was. De Inspecteur baseerde zijn handelen met betrekking tot gevaarlijke vreemdelingen op artikel 19 van het Vreemdelingenreglement. Uit de wet maakte de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee op dat vreemdelingen geïnterneerd konden worden als “*uit feiten of omstandigheden het gevaar voor de openbare orde, veiligheid of zedelijkheid blijkt*”.¹⁵⁴ De Inspecteur verzocht de burgemeester van Brunssum om hem informatie te geven waaruit bleek dat de vreemdelingen handelingen hadden gepleegd die aanleiding gaven om hen gevaarlijk te achten, maar de burgemeester kon hier niet op antwoorden. Een opvallend detail van deze zaak is dat, hoewel er niet genoeg bewijs was om over te gaan tot internering, de drie communisten uiteindelijk wel na overleg tussen de Vreemdelingendienst en de lokale politie de grens over werden gezet. Uitzetting, waarschijnlijk vooral van niet of slecht gedocumenteerde vreemdelingen, leek een manier te zijn om de benodigde bewijslast voor incriminerende handelingen te omzeilen en van gevaarlijk geachte vreemdelingen af te komen.¹⁵⁵

De Vreemdelingendienst handelde in sommige gevallen met enige terughoudendheid,

---

¹⁵² De Burgemeester van Brunssum aan de minister van Justitie, 2-5-1919, dossier Graf, Krug, Zeiner. NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

¹⁵³ Dossier Graf, Krug, Zeiner. NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

¹⁵⁴ De Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee aan de minister van Justitie 9-5-1919, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

¹⁵⁵ Dossier Graf, Krug, Zeiner. NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

terwijl in andere gevallen sneller tot harde maatregelen werd overgegaan. Zoals we zagen bij de zaak van de Buddenmeiers, Schweinsberg en Pauly, greep de Vreemdelingendienst zwaar in bij zaken waar in de inlichtingen werd beweerd dat de vreemdeling concrete acties gepland had die gevaarlijk konden zijn voor de samenleving, maar bewijs voor deze plannen was niet altijd nodig: de informerende autoriteiten werden meestal op hun woord geloofd. Dit kan komen door het feit dat de Vreemdelingendienst niet zelf de manschappen had om de verhalen te controleren, en bij zijn besluitvorming afhankelijk was van de informatie die door andere actoren werd geleverd. Hierdoor was er, zoals Kruyt beweerde, inderdaad sprake van een zekere mate van willekeur in de praktijk van het beleid ten opzichte van gevaarlijke vreemdelingen.¹⁵⁶

3.11 Conclusie

Door het nieuwe Vreemdelingenreglement werd meer invloed op de uitvoering van het vreemdelingenbeleid aan de centrale vreemdelingenautoriteiten toebedeeld. De inspraak van de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee of de administrateurs die hem bij de Vreemdelingendienst representeerden, was in het uitvoeren van het nieuwe Vreemdelingenreglement altijd vereist. Dit neemt echter niet weg dat de Vreemdelingendienst in alle fasen van de procedure, op de beslissing over de te nemen maatregelen na, afhankelijk was van andere personen en instanties, vooral op lokaal niveau.

Wat wellicht het meest opvalt aan de analyse van de actoren die betrokken waren bij de vreemdelingendossiers, was hoe weinig spanningen of onenigheden er te bespeuren waren in de samenwerking tussen de actoren op de verschillende niveaus. De lokale politie was zeer bereid om de centrale vreemdelingenautoriteiten te helpen met identificatie van en onderzoek naar de vreemdelingen als de centrale autoriteiten hierom vroegen, en toonde zelf ook regelmatig initiatief met onderzoek naar gevaarlijke vreemdelingen. Zoals eerder opgemerkt, toonde Alexander Coppens aan dat de lokale Brusselse autoriteiten regelmatig onenigheden hadden met de Openbare Veiligheid over uitwijzingen, waarbij de conflicten draaiden om het beschermen van eigen beslissingsbevoegdheid binnen een rolverdeling die vaag was vastgelegd. Dat dit soort conflicten niet vaak volgden op besluiten van de Vreemdelingendienst in de dossiers zou verklaard kunnen worden door het feit dat de rol van de Vreemdelingendienst wel duidelijk was vastgelegd in het nieuwe Vreemdelingenreglement, waardoor er minder speelruimte bestond om machtsconflicten in te hebben. Ook waren de bevoegdheden van de Vreemdelingendienst, waaronder het toewijzen van verblijfplaatsen, volledig verbonden aan

---

¹⁵⁶ Van der Harst en Lucassen, *Nieuw in Leiden*, 71.

het nieuwe Vreemdelingenreglement van 1918. Oude bevoegdheden die vielen onder de Vreemdelingenwet van 1849, waaronder uitwijzingen van ongedocumenteerde vreemdelingen, waren nog steeds in handen van de autoriteiten die hier voor de oprichting van de Vreemdelingendienst verantwoordelijk voor waren geweest.¹⁵⁷

Maar ook op centraal niveau lagen de prioriteiten van de betrokken actoren behoorlijk op één lijn. Waar in de literatuur de verschillen tussen de prioriteiten van Justitie (het uitvoeren van de wet) en Buitenlandse Zaken (het bewaren van goede diplomatieke relaties) voor problemen met de uitvoering van het vreemdelingenbeleid konden zorgen, lijkt dit niet het geval te zijn geweest bij het aanpakken van de vreemdelingen in de vreemdelingendossiers.

Wel kon het onvermogen van de actoren om het beleid uit te voeren zorgen voor een kloof tussen het beoogde beleid en de uitgevoerde praktijk. Sommige tactieken die de politie gebruikte voor inlichtingenwinning, zoals het inzetten van gerekruteerde spionnen wiens betrouwbaarheid in twijfel kon worden getrokken, waren nog niet erg professioneel of effectief. Hetzelfde gold voor vreemdelingenautoriteiten op centraal niveau: er werden door consuls en het Rijkspaspoortenkantoor grote fouten gemaakt bij het verlenen en verlengen van visa aan vreemdelingen die volgens het beleid eigenlijk ongewenst waren. De centrale vreemdelingenautoriteiten waren bij het nemen van beslissingen over het uit te voeren beleid sterk afhankelijk van de informatie die lokale autoriteiten met hen besloten te delen. Hierdoor kreeg het beleid een willekeurig karakter, en was het moeilijk voor vreemdelingen om beslissingen aan te vechten, aangezien de Vreemdelingendienst geen onafhankelijk onderzoek kon (of wilde) doen.

Het is duidelijk dat het bij de uitvoering van het vreemdelingenbeleid voor zowel de centrale autoriteiten als de lokale autoriteiten nog zoeken was naar de beste manier om de procedure rondom het identificeren en het verzamelen van inlichtingen over gevaarlijke vreemdelingen in te vullen. In het volgende hoofdstuk zal dieper in worden gegaan op de vraag wie de vreemdelingen die door de vreemdelingenautoriteiten als gevaarlijk werden geïdentificeerd dan zoal waren, en welke maatregelen de vreemdelingenautoriteiten in de praktijk tegen hen konden nemen.

---

¹⁵⁷ Coppens, *Tussen Beleid en Administratieve Praktijk*, 141-142.

Hoofdstuk IV: Algemene kenmerken

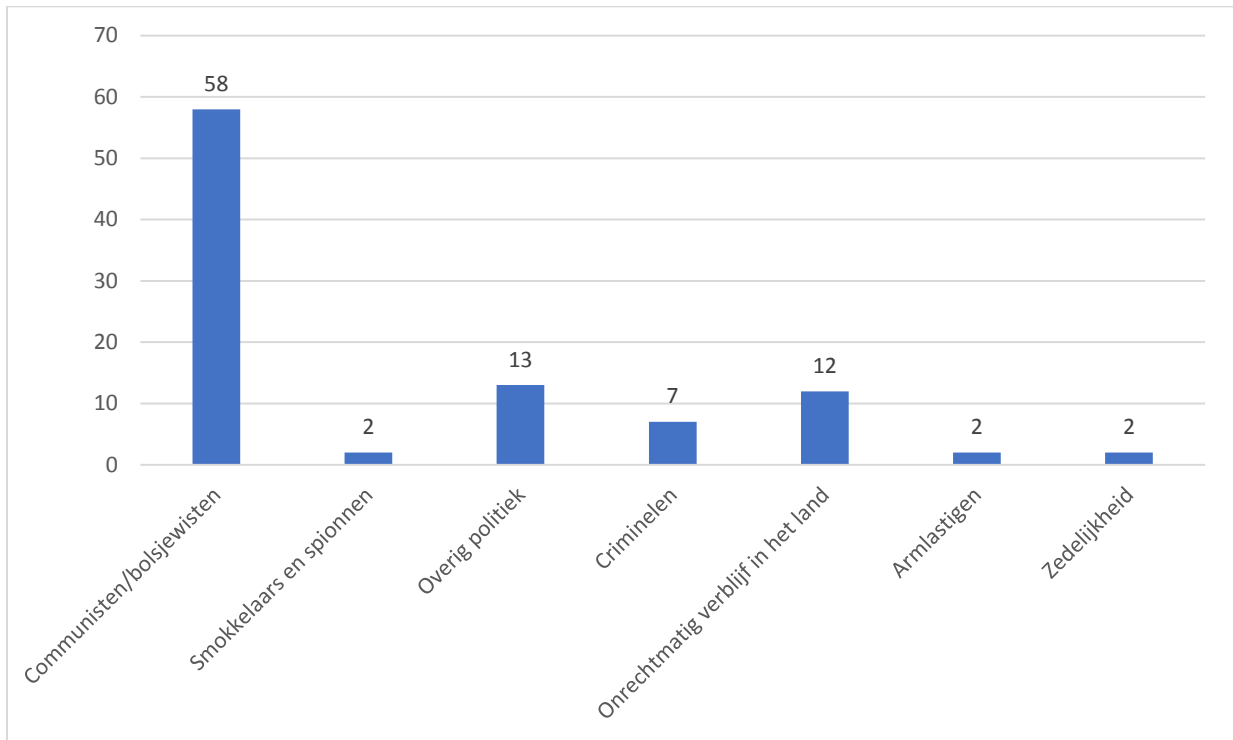
4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zal een algemeen beeld worden gegeven van wie de vreemdelingen in de dossiers van de Vreemdelingendienst waren, en wat zij hadden gedaan om door de Nederlandse autoriteiten als gevaar voor de openbare orde, veiligheid, gezondheid en zedelijkheid te worden geïdentificeerd. De groep gevaarlijke vreemdelingen is in dit onderzoek opgedeeld in zeven verschillende typologieën: de communisten en bolsjewisten; smokkelaars en spionnen voor oorlogvoerende mogendheden; onruststokers en samenzweerders; oplichters en vervalsers; armlastigen; onrechtmatig verblijf; en zedelijkheid. De verschillende types kunnen overlappen: zo zijn er vreemdelingen die niet alleen verdacht werden van bolsjewist zijn, maar ook op onrechtmatige wijze in het land verbleven en onvoldoende middelen van bestaan hadden. Bij het toewijzen van een typologie aan de vreemdelingen is gekeken naar welk aspect van de zaak de boventoon voerde in de correspondentie, en wat door de verschillende instanties gezien werd als de voornaamste reden om al dan niet in te grijpen.

Uiteindelijk was bij 96 van de 111 vreemdelingen de reden voor het ingrijpen door de Vreemdelingendienst duidelijk. Bij 15 vreemdelingen konden de motieven voor de bemoeienis van de Vreemdelingendienst niet worden nagegaan. Dit kon komen doordat de correspondentie bijvoorbeeld pas begon nadat zij al waren geïnterneerd en alleen ging over hun eventuele vrijlating, of omdat de Vreemdelingendienst in de correspondentie alleen werd gewaarschuwd over het verblijf van de vreemdeling in Nederland, maar verder niet duidelijk werd waarom de vreemdeling problematisch was. Deze dossiers zijn niet in de resultaten van dit hoofdstuk meegenomen.

Zoals hieronder in figuur 4 te zien is, werd het merendeel van de vreemdelingen als gevaarlijk geïdentificeerd door hun bolsjewistische of andere politieke overtuigingen of activiteiten: het gaat om 71 van de 96 vreemdelingen. Ook criminele activiteiten en onrechtmatig verblijf in het land leidden meerdere malen tot ingrijpen van de Vreemdelingendienst. Veel kleinere categorieën in de dossiers waren die van de armlastigen, de aan zedelijkheid gerelateerde zaken en de smokkelaars en spionnen: bij elkaar vielen slechts zes vreemdelingen onder deze categorieën. In de laatste drie hoofdstukken zal dieper in worden gegaan op de verschillende typologieën en de vreemdelingen die hieronder werden gerekend. Voordat dat gebeurt, zal in dit hoofdstuk gekeken worden naar vier algemene kenmerken van de gevaarlijke vreemdelingen in de dossiers: gender, nationaliteit, leeftijd en klasse.

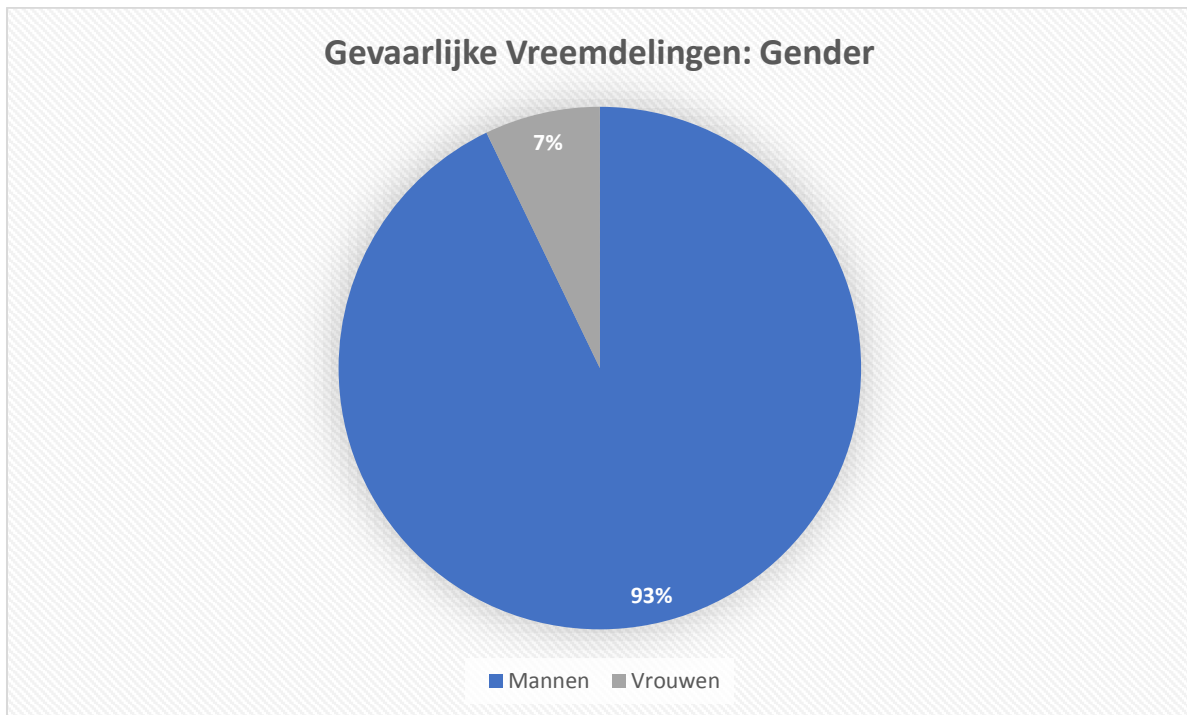
Figuur 4: Aantal gevaarlijke vreemdelingen per typologie (n=96) (absoluut)

Bron: NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159 en 160.

4.2 Gender

Figuur 5: Verhouding man/vrouw van de gevaarlijke vreemdelingen in de vreemdelingendossiers (n=111) (%)

Bron: NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159 en 160.

Figuur 5 geeft de genderverhoudingen van de vreemdelingen in de dossiers weer. Het veel lagere percentage vrouwelijke vreemdelingen in vergelijking met mannelijke vreemdelingen

komt overeen met wat bekend is over de genderverhoudingen van uitgewezen vreemdelingen in Nederland in deze periode. Aan het eind van de negentiende eeuw hadden mannelijke migranten in Nederland een veel grotere kans om uitgezet te worden dan vrouwelijke migranten: tussen 1850 en 1940 was zo'n 85 tot 90 procent van de gedeporteerde vreemdelingen man. De meerderheid was bovendien ongehuwd. Slechts 10 procent van de gedeporteerden was vrouw, terwijl er na 1900 ongeveer evenveel vrouwelijke als mannelijke migranten het land inkwamen.¹⁵⁸

De verklaring voor het kleine percentage vrouwen onder de gevaarlijke vreemdelingen kan gezocht worden in de mogelijkheid dat vrouwen minder deelnamen aan activiteiten die gezien werden als een gevaar voor de samenleving, maar het is ook denkbaar dat vrouwelijke vreemdelingen door een meer "onschuldig" imago simpelweg minder snel als een gevaar werden geïdentificeerd. Uit de literatuur blijkt dat vrouwelijke migranten vaker werden gezien als "onschuldig", "slachtoffers" en "kwetsbaar", terwijl (jonge, ongehuwde) mannelijke migranten eerder werden gezien als "illegaal", "crimineel" of "gevaarlijk" (voor de economie of voor de openbare orde en veiligheid).¹⁵⁹ In de dossiers waarschuwde een anonieme schrijver de politie van Amsterdam in mei 1920 dat een jonge Duitse vrouw door een "Russische Duitse vereeniging van Bolsjewiki" naar Nederlands-Indië werd gestuurd om daar het bolsjewisme te verspreiden, waarbij hij opmerkte dat zij "*een zeer sluw individu [is] en zich zeer onschuldig voor [doet]. Vooral van oudere mannen weet zij op die manier inlichtingen en aanbevelingen te bekomen*".¹⁶⁰

Behalve verschillen in de aantallen waren er volgens de literatuur over het algemeen ook verschillen in de redenen waarom mannelijke en vrouwelijke migranten werden uitgezet: vrouwen werden vaker uitgezet op grond van "moreel gedrag", waarbij het vooral ging om ongewenst seksueel gedrag. Ongewenst moreel gedrag bij mannen had vaker betrekking op criminele activiteiten.¹⁶¹ Door het kleine aantal vrouwelijke vreemdelingen in de dossiers is het moeilijk om iets definitiefs te zeggen over eventuele verschillen in de redenen waarom mannelijke en vrouwelijke vreemdelingen als een gevaar voor de openbare orde, veiligheid, gezondheid en zedelijkheid werden geïdentificeerd. Zoals uit het hoofdstuk over niet-politiek gevaarlijke vreemdelingen zal blijken, was de enige vreemdeling in de dossiers die door de

---

¹⁵⁸ Corrie van Eijl, 'Tracing back "Illegal Aliens"', in: Marlou Schrover, Joanne van der Leun, Leo Lucassen en Chris Quispel (red.), *Illegal Migration and Gender in a Global and Historical Perspective* (Amsterdam 2008) 39-51, aldaar 46-48.

¹⁵⁹ Marlou Schrover e.a., 'Introduction', 10-11; Walaardt, *Geruisloos inwilligen*, 320.

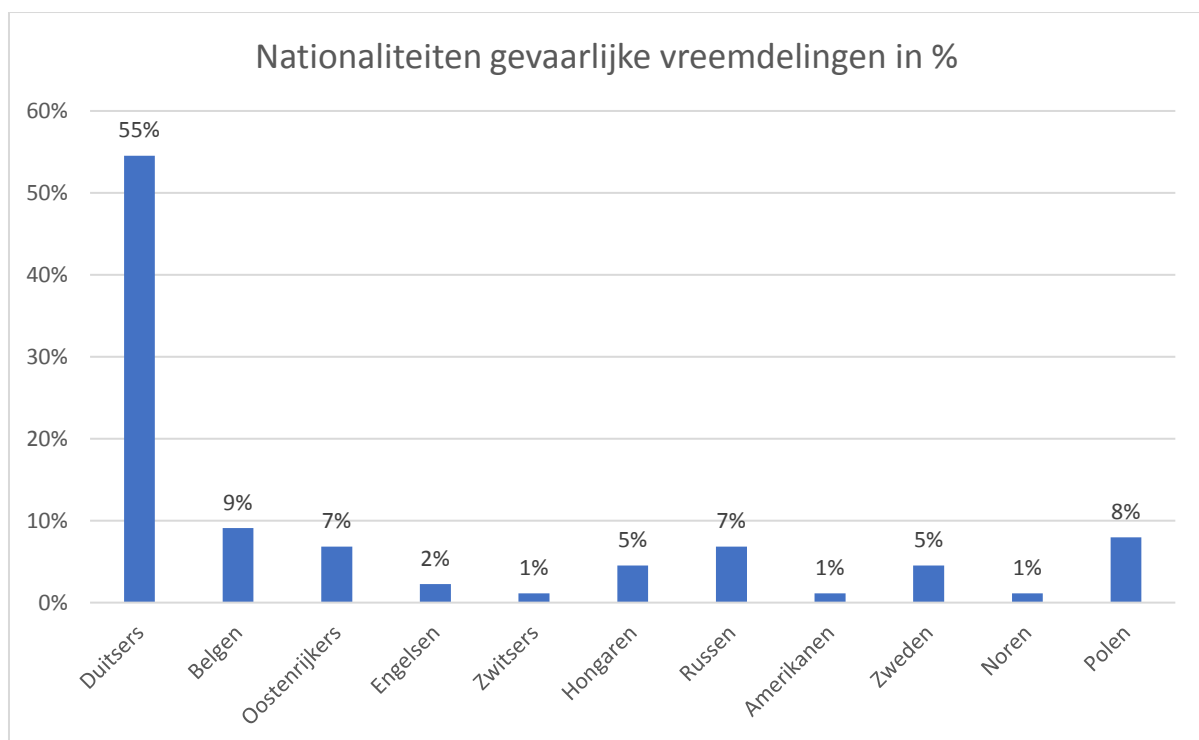
¹⁶⁰ Anoniem aan de politie van Amsterdam 12-5-1920, dossier Eva Petersen, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

¹⁶¹ Van Eijl, 'Tracing back "Illegal Aliens"', 47-49.

Nederlandse autoriteiten als gevaarlijk werd gezien door ongepast seksueel gedrag een vrouw. Alle criminele vreemdelingen daarentegen, waren man. Dit sluit aan op het beeld dat vrouwen meer kans maakten dan mannen om afgerekend te worden op “moreel gedrag” met betrekking tot seksuele activiteiten, terwijl moreel ongewenst gedrag bij mannen meer om criminele activiteiten draaide. Daartegenover staat echter dat bijna de helft (drie van de zeven) van de vrouwen in de dossiers als gevaarlijk werd gezien door bolsjewistische overtuigingen en activiteiten. Hoewel vrouwen veel minder vaak als een gevaar voor de samenleving werden gezien dan mannen, speelden politieke overtuigingen bij gevaarlijke vrouwen dus evengoed een rol.

4.3 Nationaliteit

Figuur 6: Nationaliteit van de gevaarlijke vreemdelingen in de dossiers (n=88) (%)

Bron: NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159 en 160.

Uit figuur 6 blijkt dat meer dan de helft van de gevaarlijke vreemdelingen van wie de nationaliteit bekend is, Duits was. Dat de meeste gevaarlijke vreemdelingen Duitsers waren is, door de in hoofdstuk 2 besproken politieke en sociale onrust die in deze periode in Duitsland heerste en het feit dat de meeste gevaarlijke vreemdelingen politiek ongewenst waren, geen verrassing. De angst van de Nederlandse autoriteiten dat Duitse Spartakisten en andere revolutionairen deze politieke onrust naar Nederland zouden brengen, zal de overheid alert op deze groep hebben gemaakt. Bovendien kwam het merendeel van de vreemdelingen in

Nederland (volgens de volkstelling van 1920¹⁶² zo'n 50 procent) uit Duitsland.¹⁶³

Aangezien de communistische revolutie begon en in deze periode het meeste succes had in Rusland, is het wellicht opvallend dat Russen slechts een klein deel uitmaakten van de politiek gevaarlijke vreemdelingen in de dossiers (7%). Dat percentage is alsnog vrij groot in vergelijking met het aantal Russen dat zich volgens de volkstelling van 1920 in Nederland bevond (1% van de in Nederland verblijvende vreemdelingen). In kamp Harderwijk zaten in 1920 echter 510 vreemdelingen met 36 verschillende nationaliteiten geïnterneerd, en Russen, Oekraïners, Wit-Russen en Tataren waren met een aantal van 190 de grootste groep. Poolse vreemdelingen stonden op de tweede plaats met 104 geïnterneerden. Er waren 24 Duitse geïnterneerden in Harderwijk. Procentueel lag de verdeling van de nationaliteiten van de vreemdelingen in kamp Harderwijk heel anders dan de verdeling van vreemdelingen in de dossiers van de Vreemdelingendienst.¹⁶⁴

Dit kan mogelijk verklaard worden door het feit dat veel ongewenste Russische vluchtelingen in Nederland al *voor* het oprichten van de Vreemdelingendienst en het Rijkspaspoortenkantoor in november 1918 vanuit Rotterdam naar interneringskamp Bergen waren overgebracht.¹⁶⁵ Ook konden Russen in de naoorlogse periode niet zomaar meer vanuit de Sovjet-Unie naar Nederland reizen, omdat Nederland de Sovjet-Unie niet had erkend en zij hierdoor geen geïnterneerd paspoort voor verblijf in Nederland konden krijgen. Een andere verklaring is dat, als de dossiers die bewaard zijn gebleven daadwerkelijk alleen gaan om problematische, gevoelige of onduidelijke gevallen, het mogelijk is dat veel Russische vreemdelingen simpelweg niet in de dossiers besproken werden, omdat zij direct geïnterneerd konden worden. Met andere woorden, in tegenstelling tot Duitse vreemdelingen impliceerde mogelijk de nationaliteit van Russische (en wellicht ook Poolse en Hongaarse) vreemdelingen al dat zij een gevaar voor de Nederlandse samenleving waren en konden zij daarom zonder veel overleg geïnterneerd worden.

Deze laatste verklaring wordt ondersteund door het feit dat de overheid aan de grens een beleid voerde dat gericht was op het tegenhouden van alle Russische staatsburgers, en het onmiddellijk interneren van nieuwe uit Duitsland ontvluchte Russische krijgsgevangenen. Dit beleid werd in december 1918 bijvoorbeeld expliciet genoemd in één van de vreemdelingendossiers: het dossier bestond uit correspondentie tussen het departement van

---

¹⁶² Centraal Bureau voor de Statistiek, Volkstelling 1920, geraadpleegd van: <http://www.volkstellingen.nl/>

¹⁶³ Hijzen, *Vijandbeelden*, 70; Van Eijl en Schrover, 'Inleiding', 8.

¹⁶⁴ Leenders, *Ongenode Gasten*, 193.

¹⁶⁵ Stadsarchief Rotterdam (datum onbekend), *Russische vluchtelingen*, geraadpleegd van: <http://www.stadsarchief.rotterdam.nl/russische-vluchtelingen>

Justitie, de Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht, de minister van Oorlog, en de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee en draaide om de geheel hypothetische (doch in de ogen van de betrokken actoren, niet irreële) situatie dat de entente-troepen Lenin en Trotski uit Rusland zouden verjagen en zij zouden proberen om de Nederlandse grens over te komen door zich voor te doen als Polen. De Duitsers zouden namelijk bereid zijn om Lenin en Trotski onder deze omstandigheden te voorzien van Poolse passen. Het departement van Justitie benadrukte daarom dat alle Russen aan de grens moesten worden geweigerd. Zelfs ontsnapte of vrijgelaten krijgsgevangenen moesten zoveel mogelijk worden geweigerd, en alleen wanneer dit niet uitvoerbaar was worden toegelaten, maar dan “*onverwijld worden geïsoleerd, goed bewaakt en zo spoedig mogelijk naar een Russenkamp worden opgezonden*”.¹⁶⁶

Veel Russen die in de naoorlogse periode nog wel over de grens kwamen en betrapt werden, zullen dus zonder verdere interventie van de Vreemdelingendienst geïnterneerd zijn. Opvallend is dat uit deze correspondentie blijkt dat de Nederlandse regering in deze periode alle Russen die zich op dat moment nog niet in Nederland bevonden als ongewenst zag: met het weren van alle Russen aan de grenzen werden niet alleen Russen die aan de kant van het Rode Leger stonden, maar ook Russen die juist op de vlucht waren voor de Sovjet-Unie buiten het grondgebied van Nederland gesloten. Hieruit blijkt, net zoals bleek uit de zaak van de staatloze Russen, de angst van de regering dat zich ook onder alle Russen revolutionaire of andere gevaarlijke elementen konden bevinden.

Het is bovendien opmerkelijk dat de vreemdelingenautoriteiten al een heel plan klaar hadden liggen alleen voor het geval dat Lenin en Trotski naar Nederland kwamen. Blijkbaar werd door de regering op bepaalde situaties al geanticipeerd, waardoor de autoriteiten op het moment dat de situatie uitkwam goed voorbereid waren. De mate waarin op de komst van migranten geanticipeerd werd is met betrekking tot de *gap hypothesis* relevant: hoe beter bepaalde situaties van te voren zijn voorzien en uitgedacht, hoe soepeler de implementatie van het vreemdelingenbeleid uitgevoerd kan worden. Het kleine aantal Russen in de dossiers kan er mogelijk op wijzen dat het voorbedachte plan om Russen tegen te houden of zonder pardon te interneren, succesvol was.¹⁶⁷

4.4 Leeftijd

De vreemdelingendossiers lenen zich niet voor een uitgebreide analyse van de leeftijd van de

---

¹⁶⁶ Departement van Justitie aan de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee 4-12-1918, dossier Lenin en Trotski, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

¹⁶⁷ Dossier Lenin en Trotski, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

vreemdelingen, omdat leeftijd niet standaard werd vermeld. In sommige gevallen werd de geboortedatum in politierapporten over de vreemdeling vermeld, maar dit was niet altijd het geval, noch bevatte de correspondentie in de vreemdelingendossiers altijd een politierapport.

Tabel 1: Leeftijd gevaarlijke vreemdelingen (n=111) (absoluut en %)

Leeftijdscategorieën		
0-14	1	1%
15-29	18	16%
30-44	20	18%
45-59	0	0%
60+	0	0%
Onbekend	72	65%
Totaal	111	100%

Bron: NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159 en 160.

Het gebrek aan consistente leeftijdsvermelding blijkt duidelijk uit tabel 1, waar de grote meerderheid van de vreemdelingen een onbekende leeftijd heeft (65%). Het grootste deel van de vreemdelingen van wie de leeftijd bekend was, was tussen de 15 en 44 jaar oud (34%). Daarmee wijken de leeftijden van de gevaarlijke vreemdelingen, van wie deze informatie bekend is, weinig af van andere migranten in deze tijd.¹⁶⁸

4.5 Klasse

Dat klasse in de twintigste eeuw invloed had op de manier waarop de overheid vreemdelingen behandelden, en de kritiek op deze behandeling, was te zien tijdens de opvang van Belgische vluchtelingen in de Eerste Wereldoorlog: nadat de vluchtelingen massaal werden opgevangen in grootschalige vluchtoorden was er veel kritiek op de slechte omstandigheden van de loodsen. Deze kritiek ebde weg nadat er bij de opvang van de Belgische vluchtelingen een duidelijker onderscheid werd gemaakt op basis van klasse.¹⁶⁹ Coppens constateerde in zijn onderzoek naar uitzettingen in Brussel in de tweede helft van de negentiende eeuw echter dat niet per se de laagste socio-economische klassen onder de uitgewezen vreemdelingen oververtegenwoordigd waren. Een groot deel van hen was lid van de middenklasse (18 tot 25 procent) en ook de elite was niet immuun voor uitwijzing (zo'n 7 tot 11 procent).¹⁷⁰

¹⁶⁸ Zie bijvoorbeeld de leeftijdscategorieën van migranten in negentiende-eeuws Brussel in: Coppens, *Tussen Beleid en Administratieve Praktijk*, 183.

¹⁶⁹ Van Eijl, *Al te Goed is Buurmans Gek*, 103.

¹⁷⁰ Coppens, *Tussen Beleid en Administratieve Praktijk*, 240.

Op basis van de vreemdelingendossiers kunnen over de sociaaleconomische positie van de politiek gevaarlijke vreemdelingen niet veel generaliserende uitspraken worden gedaan, omdat de beroepen van de vreemdelingen in de vreemdelingendossiers niet stelselmatig werden vermeld. Onder de vreemdelingen in de dossiers zaten personen uit alle lagen van de bevolking: van Baltische adel, artsen, professoren en directeuren tot kantoorbedienden en mijnwerkers. Het waren dus zeker niet alleen vreemdelingen uit de onderklasse die door de overheid als gevaarlijk werden geïdentificeerd. Vreemdelingen met ongewenste politieke overtuigingen bevonden zich in elke laag van de bevolking. Rijkdom kon een vreemdeling soms juist meer verdacht maken, vooral toen de overheid de aandacht richtte op buitenlandse bolsjewisten die in Nederland uit Rusland geïmporteerde diamanten verkochten.

Hier kunnen wel een paar kanttekeningen bij worden geplaatst. Zoals we bij de zaak van Hendrik Karelfelt in hoofdstuk drie al zagen, lijkt klasse de Nederlandse regering ook wel eens voor “gevaar” te hebben verblind. Karelfelt beweerde een rijke juwelier te zijn en werd door het Rijkspaspoortenkantoor over het doel van zijn reis en zijn achtergrond blijkbaar op zijn woord geloofd. Dat in de bewaard gebleven dossiers relatief veel vooraanstaande vreemdelingen voorkwamen, hoeft bovendien niet erg veel te zeggen over hun vertegenwoordiging onder deze groep vreemdelingen, omdat het mogelijk is dat alleen de dossiers van bijzondere zaken of zaken waar de Vreemdelingendienst extra aandacht aan wilde besteden bewaard zijn gebleven. In dat geval zou het niet vreemd zijn om juist een oververtegenwoordiging van personen met een goede sociaaleconomische positie in de dossiers te zien.

4.6 Conclusie

Dit hoofdstuk heeft een algemeen beeld gegeven van de vreemdelingen die in de vreemdelingendossiers te vinden waren. De meeste vreemdelingen in de dossiers werden gevaarlijk bevonden vanwege hun politieke, en dan vooral communistische of bolsjewistische, overtuigingen. Hoewel artikel 19 van het Vreemdelingenreglement internering ook toestond voor vreemdelingen die als een gevaar werden gezien voor de openbare gezondheid en zedelijkheid, hield de Vreemdelingendienst zich nauwelijks bezig met zaken die te maken hadden met epidemieën, ziektes of onzedelijkheid. Zelfs bij de vrouwelijke vreemdelingen in de dossiers werd circa de helft aangepakt vanwege bolsjewistische of communistische overtuigingen, en slechts één vanwege onzedelijk gedrag, terwijl uit de literatuur bleek dat vreemdelingenautoriteiten bij vrouwelijke vreemdelingen zich vooral druk maakten om armlastigheid en een gebrek aan seksuele moraal. In de volgende hoofdstukken zal dieper

worden ingegaan op de verschillende categorieën vreemdelingen en de mate waarin de Nederlandse vreemdelingenautoriteiten de mogelijkheden en motivatie hadden om maatregelen tegen hen te nemen.

Hoofdstuk V: Politiek gevaarlijke vreemdelingen

5.1 Inleiding

De angst voor het communisme na de Russische Revolutie was van cruciale betekenis bij de beleidsbepaling ten aanzien van geëngageerde vreemdelingen. Zij moesten of geweed, of zo snel mogelijk op één of andere manier uit het land verwijderd worden.¹⁷¹ In dit hoofdstuk zal gekeken worden naar de politiek gevaarlijke vreemdelingen uit de vreemdelingendossiers van de Vreemdelingendienst. Met 71 van het totaal van 96 vreemdelingen waarvan de reden voor het aanleggen van hun dossiers bekend is, vormen de politiek gevaarlijke vreemdelingen de grootste categorie vreemdelingen in dit onderzoek. Allereerst zal een profiel worden geschetst van de verschillende politieke overtuigingen die door de Nederlandse overheid als gevaarlijk werden geïdentificeerd. Daarna zal gekeken worden naar de maatregelen die de Nederlandse overheid tegen deze vreemdelingen nam, waaruit blijkt welke mogelijkheden de regering had om het beleid tegen gevaarlijke elementen in de praktijk te brengen.

5.2 Communisten en bolsjewisten

Op 6 december 1918 ontving de minister van Buitenlandse Zaken een brief van de gezant in Berlijn. De gezant was vanwege “*Auswärtiges Amt*” mondeling verzocht om de aandacht van de regering te vestigen op de Duitse letterkundigen Sternheim en Pfempert. Van Pfempert was bekend dat hij zich naar Nederland wenste te begeven om met Sternheim te confereren over de beste wijze om de revolutionaire beweging in Duitsland, in het bijzonder de Spartakusgroep, door literaire actie te steunen.¹⁷²

Sternheim was een Duitse expressionistische auteur en een toneelschrijver. Zijn toneelstukken gaven vaak een satirisch beeld van het leven van de Duitse burgerij, wat in Duitsland regelmatig tot controverse leidde. De kritiek op zijn werk was één van de redenen waarom hij en zijn vrouw, Thea Sternheim, in 1912 naar Brussel vertrokken en daar tijdens de Eerste Wereldoorlog verbleven. Na de wapenstilstand werd de villa waar de Sternheims verbleven onder sekwester van de Belgische overheid geplaatst en moesten ze vertrekken. Sternheim kwam in Nederland terecht.¹⁷³

In de biografieën over Sternheim's leven is bekend dat hij hierna kort in Duitsland en Zwitserland heeft gewoond, waar hij toneelstukken bleef schrijven en ook werkte aan een aantal

---

¹⁷¹ Leenders, *Ongenode Gasten*, 200.

¹⁷² Dossier Sternheim, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

¹⁷³ Peter Gay, *Modernism: The Lure of Heresy: from Baudelaire to Beckett and Beyond* (New York 2008), 356-358; Gordon A. Craig, *Germany 1866-1945* (Oxford 1978) 220.

novellen. Zijn korte verblijf in Nederland en het feit dat hij door de Nederlandse autoriteiten werd beschuldigd van het maken van propaganda voor de Spartakisten, blijft in de biografieën onbesproken.¹⁷⁴ Wellicht had Sternheim zelf niet of niet meteen door dat er achter de schermen een onderzoek door de Nederlandse autoriteiten naar hem liep. Zoals uit hoofdstuk drie al bleek, leidde het nogal onhandige onderzoek van de Haagse politie naar Sternheim's politieke overtuigingen (dat Sternheim zelf toeschreef aan "entente-agenten") niet tot duidelijke resultaten. Sternheim werd daarom niet aangehouden of verhoord. Op 19 december 1918 bracht de Procureur-Generaal van Den Haag de resultaten van het spionage-onderzoek naar Carl Sternheim onder de aandacht van de minister van Justitie.¹⁷⁵

Ondanks het gebrek aan concreet bewijs was het vermoeden van Sternheims bolsjewistische intenties voor de minister voldoende om de Vreemdelingendienst te laten ingrijpen. Maar het moest wel subtiel gebeuren. Sternheim, zo besloot de minister van Justitie, mocht geen verlenging op zijn visum voor verblijf in Nederland meer krijgen. Ook zijn vrouw, Thea Sternheim, die zich op dat moment nog in België bevond, mocht van de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee geen visum krijgen voor verblijf in Nederland. De officiële reden die hiervoor werd gegeven was dat Sternheim's vrouw "*geen behoorlijk paspoort*" had.¹⁷⁶ Hoewel het niet werd uitgesproken, was het idee achter het weigeren van een visum voor Thea Sternheim waarschijnlijk dat Carl Sternheim zelf hierdoor gedwongen zou zijn om Nederland te verlaten om zich weer bij haar te kunnen voegen. Zo kon de regering, ook zonder hard bewijs van communistische overtuigingen, connecties of acties, verdachte vreemdelingen geruisloos het land uit werken.

De communisten en bolsjewisten waren verreweg de grootste categorie vreemdelingen in de dossiers: met 58 vreemdelingen vormden zij 60 procent van het totaal van vreemdelingen in de categorieën, en 81 procent van de politiek gevaarlijke vreemdelingen. De vreemdelingen die onder deze typologie gerekend worden, hadden gemeen dat zij (vermoedelijke) bolsjewisten waren waarvan gevreesd werd dat zij naar Nederland kwamen met het doel om een communistische revolutie op gang te krijgen. In de meeste gevallen ging het om personen die verdacht werden van het maken, vervoeren en verspreiden van bolsjewistische propaganda. Een aantal van de dossiers had betrekking op personen die internationaal als bolsjewist bekend

---

¹⁷⁴ Dirk Böttcher, *Hannoversches biographisches Lexikon: von den Anfängen bis in die Gegenwart* (Hannover 2002) 349-350; Thomas Diecks, 'Sternheim, William Adolph Carl (Karl)', in: *Neue Deutsche Biographie* (NDB) (Berlijn 2013) 301-303.

¹⁷⁵ Dossier Sternheim, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

¹⁷⁶ De Vreemdelingendienst aan de burgemeester van Roosendaal en Nispen (datum onbekend), dossier Sternheim, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

stonden en mogelijk plannen hadden om naar Nederland te komen, of zich al in Nederland bevonden.

Zoals in het eerste hoofdstuk al was besproken, leidde angst voor revolutiedreiging uit het buitenland tot strengere migratiecontrole, en vormde het één van de belangrijkste aanleidingen voor het aannemen van het Vreemdelingenreglement na de Eerste Wereldoorlog. Het kabinet van J. M. Ruys de Beerenbrouck vermoedde dat niet alleen binnenlandse problemen, zoals de voedselschaarste, achter de ontevredenheid zaten die had geleid tot de novembergebeurtenissen en de mislukte revolutiepoging van Troelstra, maar ook ophitsingen uit het buitenland. Zo bestond het gerucht dat uit Moskou revolutieschepen naar Nederland op weg waren.¹⁷⁷ Revolutie werd gezien als een soort product dat door ongewenste vreemdelingen vanuit het buitenland Nederland binnen kon worden gesmokkeld. Bovendien was simpelweg het voorbeeld van Rusland en zijn communistische leiderschap in de ogen van de regering een potentieel gevaar voor de openbare orde in Nederland.¹⁷⁸ De Nederlandse regering wilde de Nederlandse bevolking zo min mogelijk aan communistische invloeden van buitenaf blootstellen.

Begin 1919 verminderde de revolutionaire spanning in Nederland, aldus een rapport van de Centrale Inlichtingendienst. Dit kwam door het neerslaan van de Spartakusopstand in Duitsland in januari, het kalme verloop van de Nationale Vergadering in deze periode, en het tegenwicht dat door regeringsgetrouwen tegen revolutionairen in Nederland werd geboden. Een punt van zorg voor de inlichtingendienst en de regering bleef echter wel de revolutionaire propaganda die nog altijd verspreid werd, vooral in de vorm van vergaderingen en (niet erg succesvolle) pogingen om soldatenraden en Rode Gardes in Nederland op te richten. Buitenlanders die verdacht werden van het verspreiden van communistische en bolsjewistische propaganda, zouden in 1919 verdacht blijven, en bolsjewisten bleven tot het eind van de dossiers in 1920 als de meest omvangrijke groep gevaarlijke vreemdelingen in de dossiers voorkomen.¹⁷⁹

5.3 Smokkel- en spionagediensten voor oorlogvoerende mogendheden

In december 1918 werd de aandacht van de marechaussee gevestigd op de Duitse vreemdeling Josef Busel. Busel was de eerste potentieel gevaarlijke vreemdeling in de dossiers van de

---

¹⁷⁷ Knapen, *De lange weg naar Moskou*, 11-12.

¹⁷⁸ Ibidem.

¹⁷⁹ De Centrale Inlichtingendienst aan de ministers van Binnenlandse Zaken, Oorlog, en Justitie 17-2-1919, Overzicht betreffende de revolutionaire propaganda, geraadpleegd van: <http://resources.huygens.knaw.nl/>

Vreemdelingendienst. Hij deed zich in Nederland tijdens de oorlog voor als Duitse deserteur, maar bleek in werkelijkheid in dienst te zijn van het Duitse consulaat. Tijdens de oorlog voerde hij smokkeldiensten voor de Duitsers uit. Vanwege deze diensten werd hij door de Arrondissementsrechtbank van Maastricht veroordeeld tot 3 maanden gevangenschap, en werd hem door de Commandant Veldleger verblijf in het in staat van beleg verklaard gebied ontzegd.¹⁸⁰

Nadat hij vrijkwam vertrok hij naar Utrecht, waar hij samen ging wonen met zijn vrouw, Hedwig Warquart. In Utrecht deed hij zich bij de vreemdelingenpolitie met succes voor als een in Kosovo geboren Rus, die was afgekeurd als Russisch officier en nu als fabrikant werkte. In werkelijkheid werkte hij niet, maar leek toch over behoorlijk wat geld te beschikken, want de marechaussee berichtte dat hij veel deftige hotels bezocht. De marechaussee vermoedde dat hij aan dit geld kwam door voortzetting van zijn smokkelhandel en spionagediensten voor de Duitsers. Een saillant detail van de zaak was dat de commissaris van de politie van Utrecht 1^e afdeling in hetzelfde gebouw woonde als Busel, maar net als de vreemdelingenpolitie niet op de hoogte was van Busels verleden of zijn huidige activiteiten. Volgens de marechaussee had Busel bewust gekozen voor het bewonen van hetzelfde huis als de commissaris van de politie, om zo de aandacht van de autoriteiten van zich af te houden.¹⁸¹

Naast zijn smokkel- en spionagediensten maakte Busel zich verdacht door contact te hebben met een Utrechtse student en journalist, L.K. Roos. De marechaussee dacht dat Busel met Roos bezig was het “*een en ander te drijven*”, want ze bevonden zich vaak in elkaars gezelschap.¹⁸² Wat dit “*een en ander*” dan precies was, dat wist de marechaussee niet. Maar niet lang voordat het rapport over Busel werd opgesteld, had de Intendant Kolonel Commandant der Koninklijke Marechaussee van Maastricht van de Procureur-Generaal van het gerechtshof van Arnhem te horen gekregen dat de Nederlandse communistische voorman, David Wijnkoop, in verbinding stond met de vertegenwoordiger van de Russische republiek in Stockholm. Tussen de twee zou overleg gaande zijn in verband met onderhoud van Russische krijgsgevangenen in Nederland. Volgens de Procureur-Generaal toonde dit nieuws “*de noodzakelijkheid aan om waakzaam te blijven, behoudens de in achtneming van de grootste voorzichtigheid*”.¹⁸³

De mysterieuze activiteiten van Busel en Roos werden door de marechaussee

---

¹⁸⁰ Dossier Josef Busel, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

¹⁸¹ Ibidem.

¹⁸² Ibidem.

¹⁸³ De Procureur-Generaal bij het Gerechtshof te Arnhem aan de heer intendant kolonel commandant der Koninklijke Marechaussee te Maastricht 15-12-1918, dossier Josef Busel, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

onmiddellijk in deze context geplaatst, hoewel er geen bewijs werd aangedragen dat de twee ook maar iets te maken hadden met de communistische partij of Russische krijgsgevangenen. De Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee vond dat er niet voldoende bewijs was om Busel te interneren, maar raadde wel aan om hem een controlepas te geven en hem in de gaten te houden.¹⁸⁴

Om niet mee de strijd in te worden gesleurd was het voor Nederland van groot belang dat tijdens de oorlog de neutraliteit werd bewaard. De autoriteiten waren daarom zeer alert op aan de oorlog deelnemende vreemdelingen die mogelijk de politieke balans konden verstoren. Buitenlandse spionnen werden tijdens de oorlog aangepakt door in gedeeltes van het land waar zij actief waren (vooral de grensstreken) staat van beleg uit te roepen, waardoor de spionnen in deze gebieden makkelijker uitgezet of berecht konden worden.¹⁸⁵ Tijdens de oorlog was de angst voor schending van Nederlands neutraliteit door de spionage- en smokkelactiviteiten het voornaamste motief voor het verwijderen van vreemdelingen uit grensstreken. Het handhaven van de neutraliteit en het belang dat hieraan door de regering werd gehecht, speelde een grote rol in de behandeling van Belgische vluchtelingen tijdens de oorlog: Belgische vreemdelingen die anti-Duitse acties ondernamen werden in naam van de neutraliteit direct geïnterneerd.¹⁸⁶

Vreemdelingen die een gevaar waren voor de neutraliteit door smokkel- en spionagediensten vormden in de periode waarin de dossiers werden aangelegd slechts een zeer klein deel van de gevaarlijke vreemdelingen: maar twee vreemdelingen uit de dossiers, beide Duitse mannen, vallen onder deze categorie. Busel zelf had het grootste deel van zijn straf al voor de oprichting van de Vreemdelingendienst uitgezeten. Naast Busel kwam in december 1918 ook de Duitser Fritz Barz onder de aandacht van de Vreemdelingendienst, voor het leveren van spionagediensten aan de geallieerden. Net als Busel was ook Barz in contact met een persoon in Nederland die verdacht werd van het hebben van bolsjewistische overtuigingen. Het mogelijke gevaar dat van Busel en Barz uitging werd ongetwijfeld versterkt door hun politiek ongunstige contacten, wat meer reden gaf om hun internering bij de Vreemdelingendienst aan te vragen. Vanaf 1919 zou, door het definitief aflopen van de Eerste Wereldoorlog, dit soort gevaarlijke vreemdeling niet meer in de dossiers voorkomen.¹⁸⁷

---

¹⁸⁴ De Vreemdelingendienst aan de politie van Utrecht 3-1-1919, dossier Josef Busel, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

¹⁸⁵ Wim Klinkert, ‘Espionage is Practised Here on a Vast Scale’. The Neutral Netherlands, 1914-1940’, in: Floribert Baudet, Eleni Braat, Jeoffrey van Woensel en Aad Wever (red.), *Perspectives on Military Intelligence from the First World War to Mali* (Berlijn 2017) 23-54, aldaar 31.

¹⁸⁶ Leenders, *Ongenode Gasten*, 143, 168; Van Eijl, *Al te Goed is Buurmans Gek*, 100.

¹⁸⁷ Dossier Fritz Barz, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

5.4 Overig politiek: onruststokers en samenzweers

Op 18 juli 1919 stuurde de Centrale Inlichtingendienst een lijst op naar, onder andere, de gezant van Stockholm, de Opsporingsdienst, vijf Procureurs-Generaal en drie burgemeesters (niet vermeld welke), de Territoriaal-Bevelhebbers van Friesland en Overijssel, en de Vreemdelingendienst, bestaande uit buitenlanders die gesignaleerd waren als “*revolutionair gezind*”, “*zonder dat dit evenwel dezerzijds kon worden gecontroleerd*”.¹⁸⁸ De Centrale Inlichtingendienst adviseerde dat deze vreemdelingen, aangezien de lijst geregeld aangevuld moest worden, in een kaartenregister werden geregistreerd. De lijst bestond uit drie communistische Russen en acht leden van de Jong-Turkse partij. De reden waarom naast de communistische Russen ook de leden van de Jong-Turkse partij in de gaten werden gehouden, was hun plan voor “*het verwekken van troebelen van Binnenlandsch-Politieke aard*”, aldus de Centrale Inlichtingendienst.¹⁸⁹ Wat deze “troebelen” dan precies waren, werd door de Inlichtingendienst niet nader toegelicht. De Centrale Inlichtingendienst beweerde wel dat de Jong-Turken met het verwekken van deze troebelen “*de wereldvrede verstoren*” konden.¹⁹⁰

De verwijzing naar de “wereldvrede” kan er wellicht op duiden dat de Nederlandse autoriteiten zich zorgen maakten over het panislamisme, een politieke beweging die in het Interbellum wereldwijd moslims probeerde te verenigen tegen het Westerse kolonialisme.¹⁹¹ Sommige panislamisten zochten daarbij steun van de Sovjet-Unie, wiens boodschap van het recht voor alle mensen om hun eigen lot te beslissen goed paste bij het antikoloniale gedachtengoed.¹⁹² Het is mogelijk dat de Nederlandse autoriteiten de aanwezigheid van een groep politiek actieve moslims in Nederland in deze antikoloniale, bolsjewistische context plaatste, wat de zorgen over de wereldvrede kan verklaren. Steun voor de niet nader genoemde plannen van de Jong-Turken werd volgens de Centrale Inlichtingendienst in het buitenland gezocht. Financiering voor de plannen van de Jong-Turken moest volgens de Centrale Inlichtingendienst uit Duitsland komen. Duitsland steunde in de periode van de Eerste Wereldoorlog panislamitische, antikoloniale bewegingen, in de hoop dat revoluties in de

---

¹⁸⁸ De Centrale Inlichtingendienst aan de Jhr. Van Vredenburg, gezant in Stockholm; Opsporingsdienst; Vreemdelingendienst; Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee; Procureurs-Generaal; burgemeesters; Pol. Autoriteiten; Divisie Commandanten Koninklijke Marechaussee; Territoriaal Bevelhebbers in Friesland en Overijssel; Commandant 3de Divisie; Commandant Troepen in Zeeland, dossier Jong-Turken, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

¹⁸⁹ De Centrale Inlichtingendienst aan de politie van Den Haag, Rotterdam, Amsterdam, de Procureur-Generaal van Den Haag, en de Vreemdelingendienst, dossier Jong-Turken, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

¹⁹⁰ Ibidem.

¹⁹¹ Umar Ryad (red.), *Transnational Islam in Interwar Europe. Muslim Activists and Thinkers* (New York 2014).

¹⁹² Humayun Ansari, ‘Maulana Barkatullah Bhopali’s Transnationalism: Pan-Islamism, Colonialism, and Radical Politics’, in: Umar Ryad (red.), *Transnational Islam in Interwar Europe. Muslim Activists and Thinkers* (New York 2014) 181-210, aldaar 181-182, 193-194.

koloniën Engeland en Frankrijk zouden verzwakken.¹⁹³ Nederland was, als neutraal land tijdens de oorlog, een geschikte plaats om samen te komen om de plannen te beramen.¹⁹⁴

Onder de Turkse vreemdelingen die op de lijst van de Centrale Inlichtingendienst stonden, bevond zich Cemal Azmi, een gouverneur van de Ottomaanse provincie Trebizonde en één van de hoofdverantwoordelijken voor de Armeense genocide in zijn provincie. De Vreemdelingendienst deed weinig tegen de Jong-Turken: Azmi had een visum voor verblijf in Nederland, en zijn visum werd vier keer verlengd. Correspondentie over de Jong-Turken tussen de Vreemdelingendienst en de minister van Justitie werd verstoord door verwarring over welke Turkse vreemdeling op de lijst nou wie was: Cemal Azmi werd door elkaar gehaald met ene Nedjib Irfan, die bij de diensten foutief bekend stond als Azmi Bey (men was zich bij de Vreemdelingendienst en Justitie niet bewust van het feit dat “Bey” een Turkse titel was, geen naam). Tegen de tijd dat de hoofdcommissaris van de politie van Den Haag dit misverstand had opgehelderd, waren zowel Nedjib Irfan en Cemal Azmi al vertrokken naar Berlijn, waar Azmi in 1922 vanwege zijn rol in de Armeense genocide door leden van de Armeense Revolutionaire Federatie vermoord zou worden. De Vreemdelingendienst deed uiteindelijk niet meer dan een aantekening van deze vreemdelingen in het kaartensysteem maken.¹⁹⁵

Naast Cemal Azmi werden nog twaalf vreemdelingen onder de typologie van de overig politiek gevaarlijke vreemdelingen gerekend. In totaal ging het om dertien individuele vreemdelingen die door de Vreemdelingendienst behandeld werden. Deze categorie is zeer divers en heeft betrekking op vreemdelingen met verschillende politieke achtergronden (op communisme na), die naar Nederland kwamen om onrust te stoken of hun politieke ideeën uit te werken. Naast de leden van de Jong-Turkse partij die in Nederland hun plannen beraamden, was er ook correspondentie over een leider van een anarchistische groepering, een annexionistische Belg, en zelfs een anticommunistische Pool die via het Nederlandse consulaat aan wapens wilde komen om tegen de bolsjewisten in Polen te vechten.

De neutrale positie die Nederland probeerde te behouden, had als onbedoeld gevolg dat vreemdelingen met in hun eigen land ongewenste politieke overtuigingen Nederland zagen als toevluchtsoord voor bijeenkomsten. Dit werd door de Nederlandse overheid niet als gewenst beschouwd. De minister van Justitie verdedigde het restrictieve vreemdelingenbeleid na de Eerste Wereldoorlog tegenover de minister van Buitenlandse Zaken door te benadrukken dat het vreemdelingenbeleid gebruikt kon worden om politiek gevaarlijke buitenlandse elementen

---

¹⁹³ Ansari, ‘Maulana Barktullah Bhopali’s Transnationalism’, 187-190.

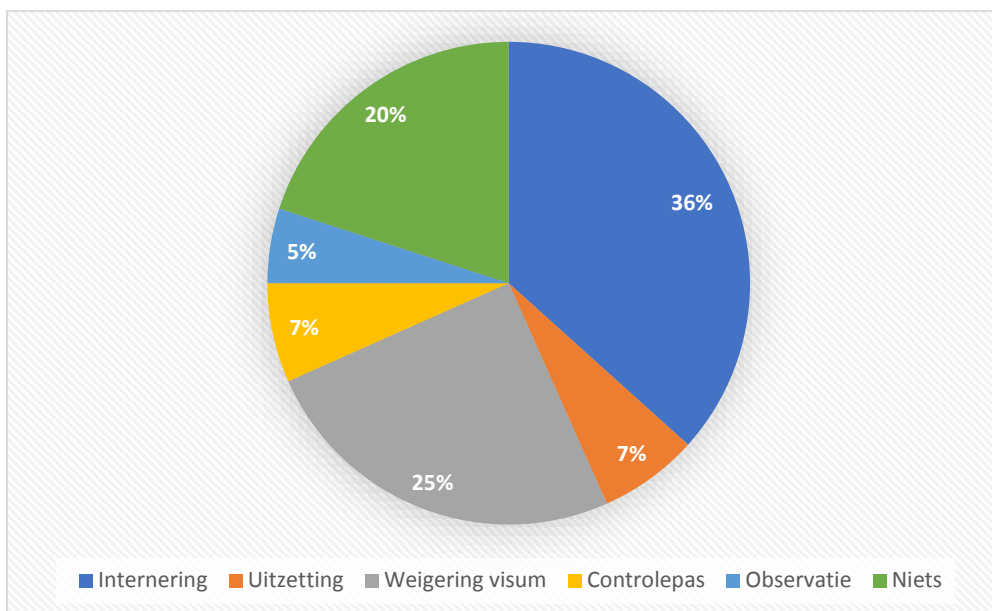
¹⁹⁴ Dossier Jong-Turken, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

¹⁹⁵ Ibidem.

door middel van het pasvisum te weren. Hiermee moest volgens de minister van Justitie voorkomen worden dat Nederland een “vergaderbak van Europa” zou worden.¹⁹⁶ Welke politieke overtuigingen, naast het bolsjewisme en communisme, als gevaarlijk moesten worden gezien, was nog niet altijd duidelijk. De zaak van de Jong-Turken toont aan dat de Nederlandse vreemdelingenautoriteiten niet met alle eventueel ongewenste politieke overtuigingen even vertrouwd waren. Alle overig politiek gevaarlijke vreemdelingen in de dossiers hadden in elk geval gemeen dat ze de Nederlandse autoriteiten het gevoel gaven dat hun politieke bezigheden de rust en vrede in Nederland konden verstoren.

5.5 Maatregelen

Figuur 7: Overzicht van maatregelen genomen tegen politiek gevaarlijke vreemdelingen (n=60) (%)

Bron: NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159 en 160.

In de dossiers kwamen zes verschillende maatregelen die de Vreemdelingendienst tegen gevaarlijke vreemdelingen kon nemen voor: de Vreemdelingendienst kon beslissen om niets te doen; de dienst kon aanraden om een vreemdeling alleen te observeren; de Vreemdelingendienst kon aanraden om een vreemdeling een controlepas uit te reiken; de vreemdeling kon een nieuw visum of een verlenging van het bestaande visum worden geweigerd; de vreemdeling kon worden uitgezet; en de laatste en meest zware maatregel was internering in één van de interneringskampen, meestal kamp Bergen, kamp Harderwijk of kamp Wierickerschans.

De gevaarlijke vreemdelingen in de dossiers kwamen onder artikel 19 het

¹⁹⁶ Leenders, *Ongenode gasten*, 186.

Vreemdelingenreglement in aanmerking voor internering, maar de Vreemdelingendienst besloot niet in alle gevallen tot deze maatregel over te gaan. Zoals figuur 7 laat zien, werd 36 procent van de politiek gevaarlijke vreemdelingen geïnterneerd. Tegen het grootste deel van de politiek gevaarlijke vreemdelingen werd echter een andere maatregel dan internering genomen. Een veel genomen maatregel, na internering, was het weigeren om een (hernieuwd) visum te verlenen. Zoals al bleek uit de zaak van Sternheim kon het weigeren van het verlenen van een nieuw visum aan de verdachte zelf of aan zijn of haar familie in theorie een subtiel middel zijn om druk uit te oefenen op een vreemdeling die gevaarlijk werd geacht, maar bij wie dat gevaar niet duidelijk kon worden bewezen, om het land te verlaten. Opvallend is dat bij de politiek gevaarlijke vreemdelingen in één vijfde van de zaken die door de Vreemdelingendienst werden behandeld helemaal geen maatregel werd genomen. In die gevallen kon of niet worden bewezen dat de betrokken vreemdeling een politiek gevaar vormde voor de samenleving, of bleek de beschuldiging onwaar te zijn.¹⁹⁷

In de rest van deze sectie zal dieper worden ingegaan op de factoren die invloed konden hebben op de maatregelen die de Vreemdelingendienst nam tegen politiek gevaarlijke vreemdelingen.

5.5.1 Uitleiding en gebrekkige grensbewaking

Politiek gevaarlijke vreemdelingen werden door de Vreemdelingendienst weinig uitgezet. Eerder zagen we bij de zaak van de drie buitenlandse leden van de communistische partij in Brunssum dat uitzetting een manier kon zijn om van politiek ongewenste vreemdelingen af te komen, zonder aan de hoge eisen voor bewijslast die golden voor het interneren van deze vreemdelingen te hoeven voldoen. Toch leek het erop alsof de Vreemdelingendienst liever niet had dat als politiek gevaarlijk geïdentificeerde vreemdelingen simpelweg de grens weer over werden gezet. Dit bleek al uit de hiervoor besproken zaak van Salomon Kojcem, die, ondanks dat hij al onderweg was naar het buitenland, door de marechaussee vanwege zijn connecties met Nederlandse communisten werd geïnterneerd. In zijn eerdergenoemde interpellatie beschuldigde Kruyt de regering ervan dat zij het geïnterneerde vreemdelingen onmogelijk maakte om het land te verlaten, ondanks het feit dat de wet dit toestond:

Op welken grond en met welk recht maakt de Nederlandsche Regeering het vertrek onmogelijk van vreemdelingen, die ons land willen verlaten? De eenvoudige strekking

---

¹⁹⁷ Dossier Carl Sternheim, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

van deze vraag is: er zijn tal van vreemdelingen die willen vertrekken. Wanneer dat bolsjewisten zijn, wat heeft de Nederlandsche Regeering er dan tegen dat zij uit het land verdwijnen?¹⁹⁸

In antwoord op Kruyt ontkende de minister van Binnenlandse Zaken, Charles Ruijs de Beerenbrouck, dat geïnterneerde bolsjewistische vreemdelingen werden gehinderd bij hun vertrek naar het buitenland. De vreemdelingendossiers spreken dit niet tegen: de Vreemdelingendienst herinnerde minder welwillende kampbewaarders regelmatig aan het bestaan van artikel 21¹⁹⁹ van het Vreemdelingenreglement. Maar dat betekende niet dat de Vreemdelingendienst in alle gevallen gerust was op de mogelijkheid die gevaarlijke vreemdelingen hadden om aan de interneringskampen te ontkomen door vertrek naar het buitenland.

Dit had onder andere te maken met de mate waarin de terugkeer van de vreemdeling plausibel werd geacht. De regering had weinig vertrouwen in de mogelijkheden van de grensbewaking om vreemdelingen die per se het land weer binnen wilden komen tegen te houden. In 1922 beweerde minister van Financiën Hendrikus Colijn dat het algemeen bekend was dat vreemdelingen die bij de doorlaatposten aan de grens waren teruggestuurd, het land vaak alsnog zonder problemen binnen wisten te komen. De grensbewaking werd in de praktijk uitgevoerd door een groot aantal verschillende grensbewakers: belastingambtenaren, marechaussees, gemeentepolitie, rijksveldwacht en politietroepen. Goede samenwerking tussen deze verschillende bewakers was belangrijk om de grensbewaking goed te laten verlopen, maar daar was nog niet altijd sprake van: zelfs vreemdelingen bij wie de toegang tot het land expliciet door de centrale autoriteiten was verboden, konden door de gebrekkige grensbewaking of slechte communicatie tussen de betrokken autoriteiten in sommige gevallen de grens over komen.²⁰⁰

In april 1920 stelde de kapitein van de grenswacht van Enschede voor om van alle personen die zich op dat moment in Quarantaine-kamp Enschede bevonden een foto en vingerafdrukken te nemen, om zo te voorkomen dat uitgewezenen het land weer binnen zouden komen onder een andere naam. Volgens de kapitein was personeel en materiaal voor het maken van dit soort foto's en vingerafdrukken in het kamp aanwezig, maar was van deze technieken

---

¹⁹⁸ Aanvullingen en wijzigingen der Vreemdelingenwet – interpellatie Kruyt 26-6-1919, Handelingen Tweede Kamer 1918-1919, 2799-2805, aldaar 2802.

¹⁹⁹ Dit artikel hield in dat geïnterneerde vreemdelingen vrij waren om uit het interneringskamp waarin zijn vastzaten te vertrekken, zolang zij maar het land verlieten.

²⁰⁰ Van Eijl, *Al te Goed is Buurmans Gek*, 119.

alleen bij enige bijzondere gevallen gebruik gemaakt. Dit voorstel toont aan dat technieken voor het identificeren van vreemdelingen, ondanks hun toepasbaarheid, nog niet altijd breed werden ingezet. Of dit door de centrale autoriteiten als een probleem werd ervaren, is niet duidelijk. Wellicht vond de regering het prima dat alleen specifieke vreemdelingen beter in het oog werden gehouden. De Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee stelde in ieder geval alleen voor dat de kapitein zijn idee doorgaf aan de Opperleider der Nieuwe Vluchtelingenkampen. Het is niet duidelijk of aan het voorstel gehoor is gegeven.²⁰¹

Een voorbeeld van het onvermogen om door middel van grensbewaking de komst van ongewenste vreemdelingen te voorkomen, is de zaak van de vrouw van Carl Sternheim in Nederland. Zoals we eerder zagen, werd Thea Sternheim door de regering geen visum voor verblijf in Nederland verleend in de hoop dat haar man het land zou verlaten. In februari vond de Vreemdelingendienst echter een artikel in de krant, waaruit bleek dat Thea Sternheim in Amsterdam bij veilinggebouw Frederik Muller & Co druk in de weer was haar collectie van beroemde werken van Gaguin, Géricault, Van Gogh en Benoit te veilen. Dit duidt op zowel slechte communicatie tussen de lokale autoriteiten (die Thea Sternheim's komst in Nederland hadden moeten voorkomen) en de Vreemdelingendienst, als een opvallend gebrek aan voorzichtigheid van Thea Sternheim zelf: blijkbaar vond zij het niet nodig om van haar aanwezigheid in Nederland een geheim te maken.²⁰²

Uit verdere communicatie bleek dat Thea Sternheim's verzoek om een visum voor verblijf in Nederland te ontvangen inderdaad was afgewezen, maar dat zij vlak na de aanvraag van het visum en voordat zij het antwoord op deze aanvraag had ontvangen al naar Nederland was vertrokken. De Vreemdelingendienst vernam dat de politie van Roosendaal en Nispen haar, ondanks haar gebrek aan een buitenlands paspoort en visum, had geholpen om naar Scheveningen te komen. De burgemeester van Roosendaal en Nispen ontkende dit en beweerde dat Thea Sternheim uit zichzelf naar Scheveningen was vertrokken. Hoe het ook zij, Thea Sternheim had het blijkbaar voor elkaar gekregen om zonder geldig paspoort of visum en met expliciet bevel van de centrale autoriteiten om haar het land niet binnen te laten, onopgemerkt de Nederlandse grens over te komen en een tijd in Nederland te verblijven, totdat zij uiteindelijk werd opgemerkt door een advertentie voor haar veiling in de krant. Het feit dat het erop leek dat ze zich niet bewust was dat ze niet volgens de regels had gehandeld, omdat ze haar aanwezigheid in Nederland niet probeerde te verbergen, kan er op wijzen dat de regelgeving achter de procedure van het aanvragen van een visum in elk geval bij haar en wellicht ook bij

---

²⁰¹Dossier Meyers, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

²⁰² Dossier Carl Sternheim, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

andere vreemdelingen nog niet goed bekend was, of niet als belangrijk werd ervaren.²⁰³

De regering kon er dus vanuit gaan dat gevaarlijke vreemdelingen die over de grens werden gezet en erop gebrand waren om toch weer naar Nederland te komen, op onrechtmatige wijze terug konden keren. De regering vreesde dat de vreemdelingen na hun terugkeer buiten het oog van de vreemdelingenautoriteiten zouden blijven, en hun gevaarlijke praktijken onopgemerkt voort zouden zetten. Voor vreemdelingen die echt als politiek gevaarlijk waren geïdentificeerd, werd internering daarom als een (tijdelijk) veiligere oplossing dan uitzetting gezien. Zo berichtte de Hoofdcommissaris van de politie van Amsterdam in januari 1919 dat hij van plan was geweest om Joseph Schweber, één van de leiders van de anarchistische groep “De Sociaal Anarchistische Actie”, die cursusvergaderingen wilde geven over de wijze waarop een revolutie voorbereid diende te worden, het land uit te zetten vanwege het gevaar dat hij vormde voor de publieke rust. De Hoofdcommissaris veranderde echter van gedachte toen uit een rapport over Schweber van de inspecteur van zijn politie bleek dat Schweber van plan zou zijn om “*op clandestiene wijze*”²⁰⁴ weer naar Nederland terug te keren “*en hij dan zijn praktijken elders in het land zou kunnen voortzetten*”.²⁰⁵

De Hoofdcommissaris verzocht de Vreemdelingendienst daarom om artikel 19 van het Vreemdelingenreglement op Schweber toe te passen en hem te laten interneren in interneringskamp Bergen. De Vreemdelingendienst ging mee in dit advies en liet Schweber eerst in Bergen interneren, en later in het meer “secur” geachte depot Wierickerschans. Aan het eind van datzelfde jaar kwam de minister van Justitie echter te weten dat Schweber door zijn anarchistische kameraden aan een paspoort en visum geholpen zou worden waarmee hij naar België kon vertrekken. Zowel de minister als de Vreemdelingendienst zagen het als zeer ongewenst om Schweber in vrijheid te stellen. Maar de wet, zo herinnerde de Vreemdelingendienst de minister, stond de Nederlandse regering niet toe om Schweber te dwingen om te blijven. Op 16 januari vertrok Schweber naar België, met een Belgisch visum op een Pools paspoort. De wet zat in dit geval de gewenste praktijk in de weg.²⁰⁶

5.5.2 Connecties en internationale relaties

Een ander aspect dat de maatregelen die tegen politiek ongewenste vreemdelingen genomen

---

²⁰³ Dossier Carl Sternheim, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

²⁰⁴ De Hoofdcommissaris van de politie van Amsterdam aan de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee (Vreemdelingendienst) 10-1-1919, dossier Joseph Schweber, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

²⁰⁵ Ibidem.

²⁰⁶ De Vreemdelingendienst aan de Hoofdcommissaris van de politie van Amsterdam 16-1-1919, dossier Joseph Schweber, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

werden beïnvloedde, waren hun contacten en connecties. Connecties konden voor de vreemdeling zowel positief als negatief uitvallen. Hadden de vreemdelingen contact met Nederlandse revolutionairen of communisten, dan werd dit meteen als bevestiging gezien van hun eigen politiek ongewenste overtuigingen, en liepen zij meer risico dat de Vreemdelingendienst maatregelen tegen hen zou nemen. Hierbij kan gedacht worden aan de zaken van de twee spionnen, Busel en Barz, die meteen verdachter werden door het feit dat zij met Nederlandse communisten in contact stonden. Ook Hendrik Karelfelt haalde de achterdocht van de politie en de pers op zijn hals toen hij een ontmoeting had met de leider van de Nederlandse communistische partij, Wijnkoop, en, volgens de redacteur die bij Karelfelt undercover was als zijn secretaris, naar Wijnkoop refereerde als “*Knosse*” (“*Genosse*”, bondgenoot).²⁰⁷

Goede connecties konden er echter voor zorgen dat de maatregelen die de Vreemdelingendienst van plan was te nemen werden afgezwakt, of dat van het nemen van maatregelen geheel werd afgezien. Een goed voorbeeld van hoe connecties zowel tot verdachtmaking als tot vrijwaarding konden leiden is te zien in de zaak van Alexis Salomon. Salomon, een vroegere kapitein in het Russische leger en de vice-president van het Russische Rode Kruis, werd in januari 1919 aangehouden als verdachte van bolsjewistische propaganda. Het enige bezwaar dat toen tegen hem werd aangedragen, was dat hij enige malen in het gezelschap van Basile Chelgounoff was gezien. Chelgounoff was de Russische correspondent voor de Moskouse krant *Rousskije vedomosti* (“Russische mededelingen”) en voorzitter van de Russische afdeling van *L’Oevre Internationale pour prisonniers de Guerre*. Chelgounoff stelde zich op als vertegenwoordiger van de Russische bolsjewisten en werkte samen met David Wijnkoop.²⁰⁸ De regering wilde Salomon vanwege zijn vermeende bolsjewistische praktijken interneren, maar hier werd een stokje voor gestoken door “*het krachtige intermédair*” van de “*gunstig bekend staande*” Russische Consul-Generaal Peterson.²⁰⁹ Peterson verzekerde de Nederlandse overheid dat Salomon nog steeds een aanhanger was van de oude Russische Monarchie, waarop Salomon door de regering weer in vrijheid werd gesteld. Zo was door de tussenkomst van Peterson de toepassing van het Vreemdelingenreglement op Salomon voorkomen.

Het ministerie van Buitenlandse Zaken was er waakzaam op dat de Nederlandse

---

²⁰⁷ Krantenartikel ‘Het bolsjewistisch complot. De diamanten uit Rusland’ in de Amsterdammer 2-3-1920, dossier Hendrik Karelfelt, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

²⁰⁸ Angela Dekker, *Diplomaat van de Tsaar: de ballingen van de Russische revolutie* (Amsterdam 2013) 65-82.

²⁰⁹ De Inlichtingendienst van Den Haag aan de burgemeester van Den Haag, de Procureur-Generaal van Den Haag, en het Rijkspaspoortenkantoor 20-12-1920, dossier Alexis Salomon, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

regering bij de internering van vreemdelingen geen diplomatieke flaters zou slaan, maar ook de minister van Justitie hield hier rekening mee. In januari 1919 maakte de minister van Justitie zich zorgen om inlichtingen die hij had gekregen waaruit bleek dat veel vreemdelingen, waaronder Russen en Polen, regelmatig zonder papieren de grens over kwamen. Omdat de minister verwachtte dat zich onder deze onrechtmatig in het land verblijvende vreemdelingen veel ongewenste, bolsjewistische personen bevonden, wilde hij de toepassing van artikel 19 bevorderen.²¹⁰ In een brief hierover aan de Procureurs-Generaal waarschuwde de minister echter:

[Er is] natuurlijk voor te waken, dat de personen op wie volgens art. 30 van het Vreemdelingenreglement dit reglement niet van toepassing is, geene moeilijkheden ondervinden.²¹¹

Personen die onder artikel 30 van het Vreemdelingenreglement vielen waren onder andere gezanten en andere diplomatieke ambtenaren, consuls-generaal, consuls en diplomatieke koeriers van buitenlandse mogendheden, en door de minister van Buitenlandse Zaken aangewezen personen.²¹² Juist omdat onder de politiek gevaarlijke vreemdelingen in de dossiers een relatief groot aantal prominente personen van goede komaf zaten, zal de regering bij dit soort verdachte vreemdelingen extra voorzichtig zijn geweest met het nemen van maatregelen, voordat was gecontroleerd of de vreemdeling niet een bekende was van een buitenlandse consul of gezant. Zo werd in het dossier van Carl Sternheim expliciet door de politie vermeld dat hij, in tegenstelling tot de geruchten, geen vriend was van de Duitse consuls in Nederland.²¹³ Hetzelfde gold voor de Zweedse vreemdeling en vermoede bolsjewist Wallentin Eliason, secretaris van de Scandinavische Zeemandsbond. In het rapport dat de politie van Rotterdam over hem opstelde werd benadrukt dat er van samenwerking tussen de consulaten en de Zeemandbond geen sprake was, en dat de Zweedse consuls zelfs zeer negatief tegenover Eliasons aanwezigheid in Nederland stonden.²¹⁴

---

²¹⁰ De minister van Justitie aan de minister van Buitenlandse Zaken, dossier correspondentie Justitie, Buitenlandse en Binnenlandse Zaken 20-1-1919, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

²¹¹ De minister van Justitie aan de Procureurs-Generaal bij de Gerechtshoven 28-2-1919, dossier correspondentie Justitie, Buitenlandse en Binnenlandse Zaken, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

²¹² Vreemdelingenreglement artikel 30, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden 521 (1918), geraadpleegd van: <http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/foto/vreemdelingenreglement-1918>

²¹³ De Procureur-Generaal van Den Haag aan de minister van Justitie 19-12-1918, dossier Carl Sternheim, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

²¹⁴ De Hoofdcommissaris van de politie van Rotterdam aan de Vreemdelingendienst 2-4-1920, dossier W. Eliason, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

Het intermediair van een derde partij ten behoeve van een verdachte vreemdeling hoefde overigens niet altijd te leiden tot versoepeling of opheffing van geplande maatregelen. De tussenkomst van buitenlandse consuls en gezanten was zeer effectief, maar tussenkomst van andere, zelfs vrij prominente personen werd meestal in de wind geslagen. Nadat Thea Sternheim in Nederland werd ontdekt, was de regering van plan om haar uit te zetten. Jan Fabricius, een succesvolle Nederlandse toneelschrijver, schreef een brief aan de minister van Buitenlandse Zaken om dit besluit aan te vechten. Hij argumenteerde in deze brief dat Carl Sternheim een “*zeer bemiddeld man*” was die “*van niets ter wereld verder staat dan van de bedoeling om actief Bolsjewistisch op te treden, gelijk de Nederlandsche ambtenaren schijnen te meenen*”.²¹⁵ Fabricius schreef:

In elk geval staat mevrouw Sternheim geheel en al buiten zulke politieke vraagstukken en zou het in het Buitenland de indruk wekken van een ambtelijken dwangmaatregel indien zij werd uitgewezen.²¹⁶

Ondanks deze argumenten werd Thea Sternheim een maand later naar Duitsland uitgeleid. Opvallend aan de brief van Fabricius is dat, ondanks het feit dat de Nederlandse regering in het openbaar beweerde dat Thea Sternheim alleen de toegang tot het land werd ontzegd vanwege het niet voldoen aan pasformaliteiten, het in elk geval in letterkundige kringen bekend was dat de familie Sternheim eigenlijk door de Nederlandse overheid werd aangepakt vanwege vermeende bolsjewistische activiteiten. Dat deze hele situatie volgens Fabricius Nederland in het buitenland in een slecht daglicht kon zetten, veranderde in dit geval niet de koers die de Vreemdelingendienst wilde varen. Wellicht maakte de regering zich weinig zorgen over hoe de maatregel in het buitenland werd ontvangen, omdat het juist de Duitse autoriteiten waren die voor Sternheim hadden gewaarschuwd. Veel onenigheid met Duitsland over de uitzetting viel niet te verwachten. Wel zal de Vreemdelingendienst waarschijnlijk niet blij zijn geweest met het feit dat Thea Sternheim door haar komst in het land en, als gevolg hiervan, haar uitzetting, meer aandacht vestigde op een zaak die de Vreemdelingendienst subtiel had willen afhandelen.

Andere voorbeelden van een weinig effectieve tussenkomst door derden zijn te zien in de dossiers van de Zweed Sturz (voornaam niet vermeld) en de Duitser Otto Maue. Sturz, zoon uit een gegoede familie, werd door informatie van de gezant Van Vredenburg en de Zweedse

---

²¹⁵ Jan Fabricius aan de Minister van Buitenlandse Zaken 12-2-1919, dossier Carl Sternheim, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

²¹⁶ Ibidem.

politie geïdentificeerd als een bolsjewist die betrokken was bij een bolsjewistisch propagandabureau in Zweden en van plan was om in Nederland Russische kunstschaten te verkopen ter financiering van de bolsjewistische zaak. Sturz was getrouwd met een Nederlandse vrouw, die het nichtje van de burgemeester van Alkmaar was. Toen Sturz en zijn vrouw door de beschuldiging geen retourvisum naar Nederland op hun paspoorten naar Zwitserland konden krijgen, schreef de burgemeester persoonlijk een brief aan Hordijk om de situatie recht te zetten. De burgemeester stond in voor het goede karakter van zowel Sturz als zijn vrouw, legde nadruk op de gunstige vriendenkring rondom Sturz (een Nederlandse consul in Riga, fabriekseigenaren en directeurs), en herinnerde de Vreemdelingendienst nog maar eens aan zijn eigen geloofwaardigheid als burgemeester en oud-officier van het Nederlandse leger. Desondanks weigerde de Vreemdelingendienst om zijn beslissing te wijzigen zonder dat de uitslag van een nader ingesteld onderzoek bekend was. Uit dit onderzoek bleek overigens dat Sturz geen bolsjewist, maar een ietwat domme maar verder ongevaarlijke dronkaard was. De informatie van de gezant en de Inlichtingendienst was, zoals de burgemeester al beweerde, onjuist.²¹⁷

Ook Otto Maue probeerde door een intermediair de maatregelen, die tegen hem waren genomen vanwege vermeende verspreiding van bolsjewistische propaganda, te beëindigen. Hij was het land uitgezet en kon geen visum voor verblijf in Nederland meer krijgen. Maue vroeg de Eerste Luitenant van de Hoogere Krijgsschool in Den Haag, die hij Duitse les had gegeven toen hij nog in Nederland verbleef, om het betoog dat Maue ter verdediging van zichzelf had geschreven aan de Vreemdelingendienst door te geven en een goed woordje voor hem te doen. De Eerste Luitenant was hierin niet de meest effectieve medestander, want hoewel hij zei dat hij in Maue nooit een agitator had gezien, voegde hij hieraan toe dat hij “*geen bijzonder grote dosis mensenkennis*” bezat en de beoordeling daarom liever aan deskundigen overliet. De maatregelen die tegen Maue waren genomen bleven gehandhaafd.²¹⁸

De regering leek bij tussenkomst van derden in de behandeling van politiek gevaarlijke vreemdelingen in Nederland zich voornamelijk zorgen te maken om eventuele diplomatieke blunders. In de dossiers had de tussenkomst van buitenlandse consuls en gezanten veel effect op de uitvoering van het beleid, die van Nederlandse personen minder.

5.5.3 Negatieve aandacht uit de samenleving

Bij het bespreken van de Centrale Inlichtingendienst in hoofdstuk drie was al kort opgemerkt

---

²¹⁷ Dossier Sturz, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

²¹⁸ Eerste Luitenant Hoogere Krijgsschool Den Haag Van Leeuwen aan de Vreemdelingendienst 19-1-1922, dossier Otto Maue. NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

dat het inwinnen van inlichtingen over Nederlandse communisten door de Inlichtingendienst geheim gehouden moest worden en de regering hier het liefst zo ver mogelijk vanaf bleef staan vanwege de gevoelige aard van de kwestie. De vraag is in hoeverre dit ook effect had op de aanpak van buitenlandse communisten. De angst dat het optreden van de Vreemdelingendienst tegen communistische vreemdelingen naar buiten kwam en onrust in Nederland zou veroorzaken, kon in de praktijk wellicht invloed hebben gehad op het optreden van de Vreemdelingendienst.²¹⁹

In augustus 1920 werd een Servische vreemdeling die zichzelf Franz Kocman noemde door de politie van Amsterdam aangehouden. Hij was niet in het bezit van een visum en had geen middelen van bestaan. De politie van Amsterdam kwam er dankzij het Servische gezantschap achter dat zijn echte naam Adolf Willi Steding was. Steding was geen Serviër, maar een Duitser, die in het verleden gewerkt had als secretaris van Dr. Laufenberg, de leider van de Duitse communisten in Hamburg. Toen Rijkswaartroepen Hamburg eind 1918 hadden ingenomen, vluchtte hij naar Nederland en werd hij geïnterneerd in kamp Harderwijk. Hier kreeg zijn verhaal een vreemde wending. In kamp Harderwijk kwam hij J.W. Kruyt tegen, die daar de geïnterneerde vreemdelingen “*in slecht Duitsch*” toesprak.²²⁰

Steding vertelde Kruyt dat hij secretaris van Laufenberg was geweest en bij terugkeer naar Duitsland zeker opgepakt zou worden. Hierop beweerde Steding dat Kruyt hem een vals Servisch paspoort gaf en hem aanraadde in Amsterdam ene Dr. Labrowitsch te bezoeken. Dr. Labrowitsch gaf Steding de opdracht om naar Servië te gaan om daar “*een onderzoek in te stellen naar de geest onder de bevolking, de groepering van de militaire strijdkrachten, de sterkte van het leger, in het kort een zuiver spionage-onderzoek.*”²²¹ Steding beweerde dat hij inderdaad aan deze opdracht gehoor had gegeven en met zijn valse Servische paspoort, dat door het Servische gezantschap in Parijs werd vervangen door een echte pas, blijkbaar zonder te controleren of Steding wel echt de persoon was die hij beweerde te zijn, naar Servië was gereisd. Daar eenmaal aangekomen onthulde zich echter een groot mankement in het plan: Steding sprak of verstond geen woord Servisch. Hij hield zich een tijdje voor doofstom, maar kon de politie niet voor de gek houden en werd, nadat hij het doel van zijn reis had toegegeven, het land uitgezet, waarna hij weer terugkeerde naar Amsterdam.²²²

De vraag was nu welke maatregelen genomen konden worden. In het geval van Steding

---

²¹⁹ Hijzen, *Vijandbeelden*, 60.

²²⁰ Dossier Adolf Steding, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

²²¹ Rapport van de politie van Amsterdam 24-8-1920, dossier Adolf Steding, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

²²² *Ibidem*.

was dit snel duidelijk: hij werd door de Vreemdelingendienst opnieuw geïnterneerd in Harderwijk. Zowel de ministers van Justitie en Buitenlandse Zaken wilde verder gaan in de bestraffing en zowel Steding als Kruyt veroordeeld krijgen voor passenvervalsing volgens artikel 231²²³ van het Wetboek van Strafrecht. Dit plan werd echter aan de kant geschoven door de officier van justitie van Amsterdam. Hij achtte artikel 231 niet van toepassing en wees op het feit dat er maar weinig bewijsmateriaal was, aangezien het valse paspoort was ingewisseld voor een echt paspoort door het Servische gezantschap en alleen Steding's getuigenis overbleef. De officier benadrukte dat alle optredens tegen Kruyt gepaard moesten gaan met *“alleszins voldoende bewijsmateriaal, daar een fiasco aanleiding geeft tot allerlei hatelijk geschrijf in de revolutionaire bladen”*.²²⁴

De angst voor het geschrijf in revolutionaire bladen had vooral invloed op de maatregelen die de regering tegen Nederlandse communisten durfde te nemen: Steding werd net als Kruyt niet veroordeeld voor passenvervalsing, maar werd wel weer naar kamp Harderwijk gestuurd. De regering voelde zich tot op zekere hoogte vrij in het nemen van maatregelen tegen buitenlandse communisten. Of de angst voor een negatieve reactie uit de samenleving erg veel invloed had op het vreemdelingenbeleid, kan daarom betwijfeld worden: uit de zaak van Hendrik Karelfelt bleek eerder dat de regering voor haar imago in de media meer te vrezen had van een te zwak optreden tegen buitenlandse revolutionairen.

5.6 Conclusie

Er is geen reden om te geloven dat er bij de aanpak van politiek gevaarlijke vreemdelingen sprake was van onwil om het beleid uit te voeren. De angst dat de revolutiedrift uit Rusland en Duitsland over zou waaien naar Nederland leek in de tijd waarin de vreemdelingendossiers waren aangelegd nog vrij reëel. Dit blijkt uit de dossiers, waar politieke vreemdelingen, en

---

²²³ Artikel 231 van het Wetboek van Strafrecht:

1. Hij die een reisdocument, een identiteitsbewijs als bedoeld in artikel 1 van de Wet op de identificatieplicht of een ander identiteitsbewijs dat afgegeven is door een dienst of organisatie van vitaal of nationaal belang, valselijk opmaakt of vervalst, of een zodanig geschrift op grond van valse persoonsgegevens doet verstrekken dan wel een zodanig geschrift dat aan hem of een ander verstrekt is, ter beschikking stelt van een derde met het oogmerk het door deze te doen gebruiken als ware het aan hem verstrekt, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste zes jaren of geldboete van de vijfde categorie.

2. Met dezelfde straf wordt gestraft hij die een reisdocument of een identiteitsbewijs als bedoeld in het eerste lid aflevert of voorhanden heeft waarvan hij weet of redelijkerwijs moet vermoeden dat het vals of vervalst is, dan wel opzettelijk gebruik maakt van een vals of vervalst reisdocument of identiteitsbewijs als bedoeld in het eerste lid. Met dezelfde straf wordt gestraft hij die opzettelijk en wederrechtelijk gebruik maakt van een bij het bevoegd gezag als vermist opgegeven of een niet op zijn naam gesteld reisdocument of identiteitsbewijs als bedoeld in het eerste lid.

²²⁴ De Hoofdcommissaris van de politie aan de Vreemdelingendienst 29-8-1920, dossier Adolf Steding, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

specifiek communistische vreemdelingen, de grootste groep gevaarlijke vreemdelingen vormden.

De verschillende prioriteiten van de ministeries hadden in zekere mate invloed op de uitvoering van het beleid. Aan de ene kant deelden de minister van Justitie en de minister van Buitenlandse Zaken de wens om te voorkomen dat Nederland een “vergaderbak” van Europa zou worden, maar aan de andere kant wilden zij met het uitvoeren van een streng beleid niet op de tenen van buitenlandse mogendheden stappen. Vooral Buitenlandse Zaken waakte over de goede internationale relaties, maar ook de minister van Justitie benadrukte dat diplomatieke buitenlandse ambtenaren bij het uitvoeren van het vreemdelingenbeleid niet voor het hoofd mochten worden gestoten. In de praktijk betekende dit dat na protest van diplomatieke ambtenaren van buitenlandse mogendheden van ingrijpen tegen een vreemdeling werd afgezien. Minder invloedrijk was intermediair door individuele Nederlanders, zelfs niet als deze Nederlanders prominente personen waren. Als een vermeend politiek gevaarlijke vreemdeling geen diplomatieke bescherming genoot, dan deinsde de regering niet terug voor het nemen van maatregelen. Dit leidde niet altijd tot internering: in het geval van meer prominente vreemdelingen tegen wie onvoldoende bewijs kon worden aangedragen, werden meer subtielere maatregelen ingezet, zoals het weigeren van (een verlenging van) een visum.

Waar de Vreemdelingendienst bij het uitvoeren van het beleid tegen aanliep, was onvermogen. De uitvoering van het vreemdelingenbeleid door de verantwoordelijke autoriteiten werd regelmatig gekenmerkt door een grote mate van onhandigheid. Genomen maatregelen, zoals het weigeren van het verlenen van een visum aan de familie van Carl Sternheim, faalden simpelweg omdat Thea Sternheim alsnog, zonder geldig pasvisum, de grens over kwam. Uit deze zaak bleek miscommunicatie tussen de centrale en lokale autoriteiten (of lokale autoriteiten die onwillig waren om Thea Sternheim tegen te houden), het gebrekkig functioneren van de grensbewaking, en het gebrek aan toezicht op vreemdelingen die zich onrechtmatig in het land bevonden (Thea Sternheim werd pas ontdekt nadat zij zelf een advertentie in de krant had geplaatst). Ook wees de zaak mogelijk op een gebrek aan kennis over het vreemdelingenbeleid bij vreemdelingen zelf, aangezien Thea Sternheim haar verblijf in Nederland niet probeerde te verbergen en zij wellicht niet eens wist dat zij risico op uitwijzing liep. Dit soort tekortkomingen bij de uitvoering van het vreemdelingenbeleid kwamen regelmatig in de dossiers terug, en zorgden ervoor dat ook beleid dat de regering uit *wilde* voeren niet altijd even soepel verliep.

Ondanks deze kanttekeningen kon de regering het vreemdelingenbeleid regelmatig wel degelijk in praktijk omzetten. De meeste politiek gevaarlijke vreemdelingen in de dossiers

werden geïnterneerd, uit het land verwijderd, of een visum voor verblijf in Nederland geweigerd.

Hoofdstuk VI: Niet-politiek gevaarlijke vreemdelingen

6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt gekeken naar vreemdelingen die niet vanwege politieke redenen onder de aandacht van de Vreemdelingendienst werden gebracht. Het gaat hier om criminele vreemdelingen, vreemdelingen die beschuldigd werden van onzedelijk gedrag, en armlastige vreemdelingen. Zij zijn met 11 vreemdelingen een veel kleinere categorie dan de politiek gevaarlijke vreemdelingen. Dat vreemdelingenautoriteiten zich bij het beoordelen van welke vreemdelingen wel of niet gewenst waren zich, naast politieke en economische overwegingen, ook bezighielden met het “goede” of “morele” karakter van vreemdelingen, is in de literatuur bekend. In zijn onderzoek naar de kloof tussen beleid en de administratieve praktijk van het Belgische vreemdelingenbeleid in negentiende-eeuws Brussel toonde Coppens bijvoorbeeld aan dat in 35 procent van de door hem onderzochte uitzettingen, het juridische verleden van de vreemdeling het motief voor de uitzetting vormde, ondanks het feit dat er geen wetten waren die bepaalden dat personen met een crimineel verleden uitgezet moesten worden. Coppens stelde dat de Openbare Veiligheid België functioneerde als een “morele rechter” die bepaalde welke eerder begane criminele activiteiten van vreemdelingen wel of niet aanleiding waren voor uitzetting, en dat vreemdelingendiensten buiten België deze functie mogelijk ook aannamen om de mobiliteit van vreemdelingen met juridische verledens te limiteren.²²⁵

Inderdaad is in Nederland sprake van inmenging van vreemdelingenautoriteiten op moreel gebied. In dit hoofdstuk zal, naast armlastige vreemdelingen, gekeken worden naar vreemdelingen die door criminele en onzedelijke activiteiten met de Vreemdelingendienst te maken kregen. Hoe verstrekkend was de morele inmenging van de Vreemdelingendienst in de dossiers, en welke gevolgen had dit voor de betrokken vreemdelingen?

6.2 Armlastigen

Op 1 september 1919 stuurde de administrateur van de Vreemdelingendienst een brief naar de politie van Amsterdam. Hij had gehoord dat door de politie van Amsterdam een Duitse genaamd Amalie Christine Lück, in een relatie met een Nederlander genaamd Haubenreiser, naar Duitsland werd uitgewezen. De Vreemdelingendienst wilde graag meer over deze zaak te weten komen. De politie van Amsterdam liet weten dat Lück zich op 23 augustus van datzelfde

---

²²⁵ Coppens, *Tussen Beleid en Administratieve Praktijk*, 271-272.

jaar bij de politie had gemeld en had medegedeeld dat zij een kantoorbediende was die al zo'n tweeënehalf jaar in Nederland woonde, en in dienst was bij een zekere A. S. Winter. Toen de politie bij Winter ging navragen of dit verhaal klopte, bleek dat Lück op 21 augustus 1919 wegens onenigheid was ontslagen. Bovendien had ze zich nog niet bij de Vreemdelingendienst van de administratie van de politie van Amsterdam aangemeld om een identiteitskaart te krijgen. Over Haubenreiser had ze niets gezegd, maar ze leefde samen met een zekere Hoogendorp. Deze factoren leidden ertoe dat de politie van Amsterdam besloot om haar op 26 augustus naar Duitsland uit te leiden.²²⁶

Uit verdere correspondentie bleek dat Lück en Haubenreiser bij de Nederlandse consul een visum voor verblijf in Nederland hadden aangevraagd om naar Zandvoort te komen, waar zij eerder al hadden gewoond. Dit verzoek was echter afgewezen, omdat de twee geen antwoord gaven op de vraag om nadere inlichtingen over hun verblijf door te geven. Lück en Haubenreiser waren echter alsnog, zonder pasvisa, het land binnengekomen. Haubenreiser en Hoogendorp bleken namelijk dezelfde persoon te zijn: Haubenreiser deed zich voor als Nederlander, en verklaarde tegen de politie van Amsterdam zijn Duitse accent te hebben gekregen door het feit dat hij geruime tijd werkzaam was geweest in Duitsland. Gevraagd om identiteitspapieren beweerde hij dat hij deze niet kon tonen, omdat ze bij zijn ouders in Zwolle lagen. Dit excuus werd door de politie in de eerste instantie geaccepteerd. Toen de politie met behulp van foto's, opgestuurd door de Vreemdelingendienst, beseftte dat Alfred Haubenreiser en Alfred Hoogendorp toch zeker dezelfde persoon waren, was de vogel al gevlogen: de pensionhouder bij wie Haubenreiser verbleef, verklaarde dat Haubenreiser op dezelfde dag dat Lück het land werd uitgezet, haar naar Duitsland was gevolgd.²²⁷

Tot de Eerste Wereldoorlog had de Vreemdelingenwet, naast de controle op revolutionaire vreemdelingen, voornamelijk tot doel gehad om de beweging van armlastige vreemdelingen te controleren. Vreemdelingen waarbij armlastigheid de voornaamste reden was om hen als een gevaar voor de openbare orde te zien, kwamen echter maar zelden voor in de

Bron: Dossier Amalie Christine Lück, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

²²⁶ Dossier Amalie Christine Lück, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

²²⁷ Ibidem.

dossiers. Armlastige vreemdelingen zonder pasvisum dienden, net als voor de Eerste Wereldoorlog, te worden uitgezet. Dit was met Lück gebeurd, nog voor de Vreemdelingendienst zich in haar zaak had geïnteresseerd. Lokale autoriteiten konden zelf een uitwijzing in gang zetten, en hadden hiervoor niet de toestemming of inspraak van de Vreemdelingendienst nodig. Het is mogelijk dat de centrale autoriteiten dit soort zaken dus meestal aan de lokale autoriteiten overlieten, en zich alleen in de zaak mengden als er sprake was van bijzondere omstandigheden.²²⁸

Dit kan deels verklaren waarom er zo weinig zaken in de vreemdelingendossiers waren die uitsluitend betrekking hadden op armlastigheid. Naast Lück en Haubenreiser waren er slechts twee andere vreemdelingen in deze categorie: de Poolse deserteurs Israel Jacob Zangen en Izak Borowski. Het is maar de vraag in hoeverre de Vreemdelingendienst armlastigheid op zichzelf zag als een gevaar voor de samenleving en dus een reden voor internering. Bij het internen van Zangen en Borowski zei de Vreemdelingendienst in een brief aan de burgemeester van Didam dat de twee *“op grond van het feit, dat zij zonder middelen van bestaan zijn gevaarlijk worden geacht voor de openbare veiligheid”*²²⁹ geïnterneerd dienden te worden in kamp Oldenbroek. De werkelijke reden voor de internering lag iets anders. De Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee schreef in correspondentie met de Procureur-Generaal van Arnhem over Zangen en Borowski: *“Aangezien mij bleek, dat bedoelde personen zonder regelmatig gevisieerd paspoort over de grens waren gekomen, hadden zij moeten worden uitgeleid, indien zulks mogelijk ware geweest.”*²³⁰ Dit was echter niet mogelijk, omdat Duitsland alleen personen met de Duitse nationaliteit aannam. Hun Poolse nationaliteit maakte Zangen en Borowski niet-uitzetbaar. De essentie van het probleem en de betrokkenheid van de Vreemdelingendienst lag dus bij het feit dat de gebruikelijke uitleiding door de nationaliteit van de betrokkenen onmogelijk was.²³¹

Maar ook toen in deze zaak een oplossing ontstond voor de armlastigheid van de betrokkenen, toonde de Vreemdelingendienst zich onverbiddelijk. Kamerlid Mr. Henri Marchant, de fractievoorzitter van de vrijzinnig-democraten, protesteerde bij de minister van Justitie tegen de internering van Zangen en Borowski. Zangen had namelijk een broer die in Nederland woonde en bereid was om in het onderhoud van Zangen en Borowski te voorzien.

---

²²⁸ Dossier Amalie Christine Lück, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

²²⁹ De Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee aan de burgemeester van Didam 11-3-1919, dossier Zangen en Borowski, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

²³⁰ De Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee aan de Procureur-Generaal van Arnhem 14-3-1919, dossier Zangen en Borowski, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

²³¹ Dossier Zangen en Borowski, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

Hierdoor konden de twee niet langer van armlastigheid beschuldigd worden. De Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee wees deze oplossing echter af, niet omdat hij dacht dat het werkelijk zo gevaarlijk was om Zangen en Borowski op vrije voet in de Nederlandse samenleving te laten rondlopen, maar omdat hij het ongewenst achtte om uitzonderingen op de regels te maken:

(T)hans aan talloze vreemdelingen, die op geheel regelmatige wijze een visum op hun paspoort aanvragen om toegang tot Nederland te verkrijgen, die toegang wordt geweigerd, aangezien dezerzijds geoordeeld wordt, dat er geen dringenden reden tot verblijf in Nederland voor die bepaalde personen bestaan, zoude het m.i. een groots onbillijkheid zijn, om vluchtelingen, die zonder middelen van bestaan en zonder papieren de grens overkomen, in staat te stellen zich hier te landen te vestigen. Ik meen daarom u in overweging te moeten geven de opschorting van de opzending naar Oldebroek van Borowski en Zangen op te heffen.²³²

Deze nadruk op het streng naleven van de regelgeving kan ook verklaren waarom de Vreemdelingendienst zich interesseerde in de zaak van Lück en Haubenreiser, ondanks het feit dat Lück al was uitgezet: zij waren het land binnengekomen ondanks het feit dat hun visumverzoek nog niet was aangenomen, en Haubenreiser maakte het daarna wel erg bont door zich voor te doen als iemand die hij niet was, waardoor verder onderzoek naar de zaak door de Vreemdelingendienst nodig was. Het lijkt erop dat vreemdelingen die voor armlastigheid als gevaarlijk werden geïdentificeerd, voornamelijk werden gebruikt om een streng precedent te scheppen. Verder hield de Vreemdelingendienst zich, in elk geval in deze vreemdelingendossiers, weinig met dit soort vreemdelingen bezig. Mogelijk werden dit soort zaken door de centrale autoriteiten als een taak voor de lokale autoriteiten gezien.

6.3 Criminelen

Het meest uitgebreide dossier in deze categorie is dat van Edwin Katzen-Ellenbogen, een tot Amerikaan genaturaliseerde arts, geboren in door Oostenrijk bezet Pools gebied. Katzen-Ellenbogen werd in januari 1918 naar het depot in Bergen overgebracht. Van Katzen-Ellenbogen's leven voor het Interbellum is bekend dat hij een vooraanstaand arts was in New

---

²³² De Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee aan de Procureur-Generaal van Arnhem 14-3-1919, dossier Zangen en Borowski, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

Jersey en een prominent figuur binnen de Eugenics Research Association (ERA).²³³ Na 1915 belandde hij in Europa en reisde hij rond tussen verschillende Europese hoofdsteden, waaronder Amsterdam. Katzen-Ellenbogen raakte hier aan lager wal. De politie van Amsterdam berichtte in een brief aan de commandant van Bergen dat Katzen-Ellenbogen, hoewel hij van goede komaf was (de familie Katzen-Ellenbogen stamde af van een beroemde lijn Poolse en Tsjechische rabbijnen, al probeerde Katzen-Ellenbogen zelf zijn Joodse afkomst zoveel mogelijk te verdoezelen), zonder bestaansmiddelen in Amsterdam verbleef en geen geld had om zijn rekening voor het hotel waarin hij verbleef te betalen.²³⁴

Zwaarder dan zijn gebrek aan bestaansmiddelen, woog het feit dat Katzen-Ellenbogen in meerdere steden in Nederland als oplichter bekend stond. De hoofdcommissaris van de politie van Den Haag berichtte dat Katzen-Ellenbogen in Nederland op ongeoorloofde manieren aan geld trachtte te komen, waardoor hij met de politie van Den Haag in aanraking was gekomen. Katzen-Ellenbogen had verklaard dat hij Amerikaans burger was, maar werd ook door het Amerikaanse consulaat een oplichter genoemd, die “*er steeds werk van maakt in hotels te logeren en zijn rekening niet te betalen*”.²³⁵ Voor de kost praktiseerde hij hypnose. Hij probeerde een goede relatie op te bouwen met zijn, bij voorkeur vrouwelijke, patiënten, om deze patiënten vervolgens de kosten van zijn onderhoud te laten betalen, totdat zij totaal berooid waren. Vanwege deze feiten verzocht de hoofdcommissaris van de politie van Amsterdam het opnemen van Katzen-Ellenbogen in interneringskamp Bergen, waarvoor door de Vreemdelingendienst toestemming werd gegeven.²³⁶

Jaren later, in december 1924, werd aan het dossier Katzen-Ellenbogen een krantenknipsel uit het avondblad van *De Telegraaf* toegevoegd, gekopt “*Een hypnotiseur te Berlijn gearresteerd. Nederlandse dames onder zijn slachtoffers*”.²³⁷ Katzen-Ellenbogen was na zijn vrijlating uit kamp Bergen in Berlijn terecht gekomen en had daar zijn hypnotische experimenten met rijke Nederlandse dames voortgezet. Nadat hij “mevrouw B.”, door haar onder zijn invloed te brengen, haar vermogen en een aantal huizen van haar vader afhandig had gemaakt, werd Katzen-Ellenbogen door de Berlijnse autoriteiten gearresteerd. Veel later nog,

---

²³³ Edwin Black, *War Against the Weak: Eugenics and America's Campaign to Create a Master Race* (Washington D.C. 2012).

²³⁴ Edwin Black (11-10-2003), *The Story of the New Jersey Doctor Who Helped Kill Prisoners at Buchenwald in the Name of Eugenics*, geraadpleegd van: <http://www.waragainstheweak.com/offSiteArchive/hnn.us/>; Dossier Edwin Katzen-Ellenbogen, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

²³⁵ De Hoofdcommissaris van de politie van Amsterdam aan de commandant van Bergen 10-1-1918, dossier Edwin Katzen-Ellenbogen, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

²³⁶ Ibidem; Black, *The Story of the New Jersey Doctor*, geraadpleegd van: <http://www.waragainstheweak.com/offSiteArchive/hnn.us>

²³⁷ De Telegraaf, ‘Een hypnotiseur te Berlijn gearresteerd. Nederlandse dames onder zijn slachtoffers’, 24-12-1924.

en dit maakt geen deel uit van de dossiers, stond Edwin Katzen-Ellenbogen bekend als Nazi-arts die in concentratiekamp Buchenwald duizenden gevangenen de dood in jaagde door experimenten en verwaarlozing. Voor Katzen-Ellenbogen, zelf een gevangene in Buchenwald door zijn joodse afkomst, wierpen zijn jaren ervaring met oplichterij door hypnose in Nederland en Duitsland nu vruchten af: het was zijn talent voor hypnose dat de aandacht van de kampleiding trok en hem zijn relatief geprivilegieerde positie als kamparts opleverde. Na de oorlog werd Katzen-Ellenbogen veroordeeld tot een levenslange gevangenisstraf (later omgezet in 15 jaar) voor zijn misdaden in Buchenwald.²³⁸

In totaal worden zeven vreemdelingen onder de categorie criminele vreemdelingen gerekend. In alle gevallen betrof het mannen. De vergrijpen waaraan de criminele vreemdelingen zich schuldig maakten, liepen qua soort en ernst ver uiteen. Twee van de vreemdelingen, waaronder Katzen-Ellenbogen, waren oplichters die mensen geld afhandig probeerden te maken. Eén vreemdeling werd verdacht van lidmaatschap van een internationale dievenbende en medeplichtigheid aan een overval op een juwelier. Twee vreemdelingen werden aan de Vreemdelingendienst voorgedragen vanwege kleine chantage en bedreigingen. Eén vreemdeling was een belastingontwijker. En één vreemdeling werd “onbetrouwbaarheid op geldelijk gebied” ten laste gelegd.

Voor de overzichtelijkheid worden de vreemdelingen in deze categorie de “criminele” vreemdelingen genoemd, maar uit de zaken van Katzen-Ellenbogen en de andere vreemdelingen in deze categorie blijkt dat het niet altijd even duidelijk was hoe “crimineel” de vreemdelingen nou echt waren, en of ze zich wel schuldig hadden gemaakt aan vergrijpen die wettelijk verboden waren. Dit toont aan wat het probleem van de overheid bij het identificeren van gevaarlijke vreemdelingen kon zijn. Personen als Katzen-Ellenbogen waren duidelijk onguur en de Nederlandse vreemdelingenautoriteiten waren hen liever kwijt dan rijk, maar deze vreemdelingen waren moeilijk in een bepaald hokje te plaatsen. Het kon hierdoor voor de overheid lastig zijn om te bepalen of en hoe bij de vreemdelingen in deze categorie ingegrepen moest worden.

In sommige gevallen was de rol van de Vreemdelingendienst duidelijk. In de zaak van de belastingontwijkende vreemdeling, Emil Berckemeyer, greep de Vreemdelingendienst in de eerste plaats niet zelf in, maar werd de administrateur om hulp gevraagd door de verantwoordelijke autoriteiten. De Inspectie der Directe Belastingen te Amsterdam was al drie jaar tevergeefs op zoek naar Emil Berckemeyer, een Duitse vreemdeling die 60.000 gulden

---

²³⁸ Black, *The Story of the New Jersey Doctor*, geraadpleegd van: <http://www.waragainsttheweak.com/offSiteArchive/hnn.us>

oorlogswinstbelasting verschuldigd was. Hij bezocht af en toe Amsterdam, maar meldde zich op een andere plaats voor de vreemdelingenregistratie aan, waardoor de lokale autoriteiten van Amsterdam geen zicht hadden op zijn komen en gaan. Dankzij het centrale overzicht van het Rijkspaspoortenkantoor, kon de administrateur niet alleen aan de Inspecteur der Directie Belastingen doorgeven waar Berckemeyer zich normaal aanmeldde voor zijn identiteitskaart, maar ook in welk hotel in Amsterdam hij vaak logeerde en het adres van zijn firma. Hierdoor wist de Inspectie der Directe Belastingen Berckemeyer op te sporen en hem te overtuigen om zijn oorlogswinstbelasting te betalen.²³⁹

Bij andere zaken was de betrokkenheid van de Vreemdelingendienst echter minder vanzelfsprekend. Criminele activiteiten vielen in de eerste plaats onder de verantwoordelijkheid van het strafrecht. Hoe gebruikelijk was het dan dat vreemdelingendiensten ingrepen bij vreemdelingen die crimineel gedrag vertoonden? Zoals eerder al was opgemerkt, bleek uit het onderzoek van Coppens dat de vreemdelingen-autoriteiten in Brussel soms optraden als “morele rechter” die moest bepalen wanneer het juridische verleden van een vreemdeling wel of niet aanleiding gaf tot uitzetting. De vreemdelingen in deze categorie zijn iets anders dan Coppens’ vreemdelingen, aangezien de vreemdelingendiensten bij deze vreemdelingen niet ingrepen vanwege hun juridische verleden, maar vanwege huidige ongewenste activiteiten. Net als bij Katzen-Ellenbogen ging het meestal om vreemdelingen die nog geen (bewezen) strafbaar feiten hadden gepleegd die hen via het strafrecht vervolgd en opgesloten konden krijgen, maar die door de lokale autoriteiten toch als te gevaarlijk of ongewenst voor de samenleving werden beschouwd om vrij in Nederland rond te laten lopen. De vraag is hoe regelmatig de Vreemdelingendienst het met die beoordeling eens was, en, als dit het geval was, welke maatregelen de Vreemdelingendienst tegen criminele vreemdelingen nam.²⁴⁰

Er waren bij de criminele vreemdelingen in de dossiers qua maatregelen twee extremen: zaken waarbij de Vreemdelingendienst mee ging in het oordeel dat de criminele vreemdeling genoeg gevaar voor de samenleving vormde om hem uit de samenleving te verwijderen, en zaken waarover volgens de Vreemdelingendienst niet het Vreemdelingenreglement, maar het normale strafrecht moest oordelen en waar de Vreemdelingendienst onwillig was om zich zelf met de zaak te bemoeien. Bij de eerste zaken was de maatregel internering, en bij de laatste zaken raadde de Vreemdelingendienst de lokale autoriteiten hoogstens observatie of het uitreiken van een controlepas aan.

Wanneer besloten de centrale autoriteiten om over te gaan tot internering, en in welke

---

²³⁹ Dossier Emil Berckemeyer, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

²⁴⁰ Coppens, *Tussen Beleid en Administratieve Praktijk*, 271-272.

gevallen werd alleen extra toezicht op criminele vreemdelingen als voldoende gezien? In de zaak van A. de Pietri Daudet, die door de politie van Amsterdam en de minister van Justitie onder de aandacht van de Vreemdelingendienst werd gebracht, besloot de Vreemdelingendienst om de politie alleen te adviseren hem een controlepas te geven. Hierover merkte de administrateur van de Vreemdelingendienst op:

Ook meen ik te mogen veronderstellen, dat intriges als die in het onderstaande geval, kleinere chantages en voorgelijke vergrijpen waaraan vreemdelingen zich schuldig maken, niet behoren tot de daden en de toestanden, waarvoor het Vreemdelingenreglement is gemaakt, en die zowel in normale als in abnormale tijden op dezelfde wijze met de daartegen reeds bestaande rechts- en andere middelen van maatschappelijke aard dienen te worden bestreden.²⁴¹

Een andere zaak die de aandacht van Vreemdelingendienst trok en alleen leidde tot het uitreiken van een controlepas, was die van de Pool Adolphe Mehrsand. Mehrsand maakte zich onder andere schuldig aan medeplichtigheid aan diefstal en het onderhouden van contacten met dieven, inbrekers en andere “verdachte en gevaarlijke personen”. Bovendien stond hij bekend als een “losbandig en onbetrouwbaar persoon” die een relatie onderhield met een getrouwde vrouw (ook de zedelijkheid van mannelijke vreemdelingen kwam dus nog wel eens ter sprake). De Vreemdelingendienst was duidelijk meer verontrust over de zaak van Mehrsand dan die van De Pietri Daudet, aangezien de Vreemdelingendienst eerst uitzetting overwoog. Dit was echter onmogelijk door Mehrsand’s Poolse nationaliteit: buurlanden wilden hem niet de grens over laten. Daarom raadde de Vreemdelingendienst de politie van Den Haag aan om Mehrsand een controlepas uit te reiken. Dat de Vreemdelingendienst uiteindelijk niet verder in deze zaak ingreep, kwam waarschijnlijk door het feit dat vanaf het moment dat hij door de Vreemdelingendienst werd opgemerkt, hij meerdere keren werd opgepakt en veroordeeld tot korte gevangenisstraffen vanwege oplichting en omkoping. Toen hij uiteindelijk halverwege de jaren twintig vrij kwam, werd zijn visum voor verblijf in Nederland niet vernieuwd en moest hij het land verlaten.²⁴²

Een aantal zaken van criminele vreemdelingen leidden wel tot actief ingrijpen van de Vreemdelingendienst, met internering van de betrokken vreemdeling tot gevolg. Een voorbeeld

---

²⁴¹ De Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee aan de minister van Justitie 28-5-1919, dossier A. de Pietri Daudet, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

²⁴² Dossier Adolphe Mehrsand, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

hiervan is de hiervoor besproken zaak van Katzen-Ellenbogen. Een andere vreemdeling die werd geïnterneerd was een Rus genaamd Berkowitsch, die samen met twee andere geïnterneerde vreemdelingen, Agronoff en Tytaca, deel uit zou maken van een internationale dievenbende. Berkowitsch was “*een berucht zakkenroller*”²⁴³ en werd verdacht van betrokkenheid bij een inbraak bij een juwelier, hoewel er voor al deze beschuldigingen geen concreet bewijs bestond.²⁴⁴

De laatste geïnterneerde criminele vreemdeling in de dossiers was de Zweed Nils Tengström. Tengström werkte begin 1919 voor de Groningse politie als spion bij de communistische partij in Groningen, maar ondermijnde zijn eigen positie binnen de communistische partij door een aantal artikelen te schrijven in het *Nieuwsblad van het Noorden* waaruit bleek dat hij als spion in Duitse dienst was geweest. Bovendien had hij geprobeerd om één van de personen die hij bespioneerde, ene Dr. Bähler uit Paterswolde (waarschijnlijk Louis Adriën Bähler, een vrijzinnig hervormd predikant met antimilitaristische en socialistische opvattingen die in deze periode in Paterswolde woonde²⁴⁵), voor tien gulden af te zetten. Nadat hij ook nog eens op één of andere manier in het bezit was gekomen van een waardevolle broche, die het eigendom was van de voorman van de communistische partij in Groningen, was de maat vol en verloor Tengström het vertrouwen van de partij. Hierdoor was hij als spion voor de politie niet meer bruikbaar, en wilde de Groningse politie van hem af. De officiële reden waarom Tengström door de Vreemdelingendienst werd geïnterneerd, was het feit dat Tengström (nu hij niet meer kon werken als spion) “*zonder middelen van bestaan is*”, zich “*op spionagegebied beweegt*” (dat deze spionage in opdracht was van dezelfde autoriteiten die hem nu wilden interneren, deed er blijkbaar niet toe) en “*op geldelijk gebied niet is te vertrouwen*”.²⁴⁶ Waar Tengström zich echter voornamelijk schuldig aan maakte, was het zijn van een vreemdeling die een doorn in het oog van de Nederlandse autoriteiten was geworden.

Het beleid van de Vreemdelingendienst tegen criminele vreemdelingen lijkt zeer willekeurig te zijn. De ernst van de door de vreemdelingen gepleegde misdaden had weinig invloed op de door de Vreemdelingendienst genomen maatregelen. Vreemdelingen als De Pietri Daudet, Katzen-Ellenbogen en Tengström maakten zich schuldig aan kleinere strafbare vergrijpen, en werden toch op heel verschillende wijze door de Vreemdelingendienst

---

²⁴³ De Hoofdofficier van de Nieuwe Vluchtelingenkampen aan de Vreemdelingendienst 13-11-1919, dossier Berkowitsch, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

²⁴⁴ Ibidem.

²⁴⁵ C. Houtman e.a. (red.), *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme. Deel 6* (Utrecht 2006) 27-28.

²⁴⁶ De Vreemdelingendienst aan de Hoofdcommissaris van de politie van Groningen 25-2-1919, dossier Nils Tengström, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 159.

behandeld. Mehrsand en Berkowitsch maakten zich schuldig aan zwaardere vergrijpen, maar alleen bij de tweede greep de Vreemdelingendienst zelf actief in. De betrokkenheid van de rechterlijke macht lijkt een doorslaggevende factor te zijn geweest in hoeverre de Vreemdelingendienst bij vreemdelingen die verdacht werden van zwaardere misdaden ingreep of niet. Konden de “rechts- en andere middelen van maatschappelijke aard” niet op de criminele vreemdelingen worden toegepast, bijvoorbeeld door een gebrek aan bewijs dat de misdaden überhaupt door de vreemdelingen gepleegd waren, dan leek de Vreemdelingendienst zelf per zaak te hebben beoordeeld of de betrokken vreemdeling een ongewenst element in de samenleving was. Als geoordeeld werd dat dit het geval was, dan werd het Vreemdelingenreglement gebruikt om de vreemdeling door middel van internering alsnog uit de samenleving te verwijderen. Het is mogelijk dat crimineel verleden en algehele (slechte) reputatie bij deze beoordeling een rol speelden, maar dit kan door het kleine aantal zaken niet met zekerheid worden gezegd.

Bij deze conclusie moet wel de kanttekening worden geplaatst dat deze zaken maar een klein deel vormden van het totaal aantal zaken in de dossiers, en slechts drie criminele vreemdelingen uiteindelijk werden geïnterneerd. Hoewel de Vreemdelingendienst dus inderdaad af en toe optrad als “morele rechter”, leek het niet zo te zijn dat dit met grote regelmaat gebeurde of dat dit één van de doelen van het beleid was. Op een paar uitzonderingen na was de Vreemdelingendienst weinig geïnteresseerd in ingrijpen bij criminele vergrijpen van vreemdelingen, waarvoor het Vreemdelingenreglement niet bedoeld was.

6.4 Zedelijkheid

Op 28 januari 1920 informeerde de burgemeester van Zandvoort de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee over de Duitse vreemdelinge Susanna Annel, vrouw van de eveneens Duitse W.J. Hansmann. Uit een rapport van de politie van Amsterdam bleek dat Hansmann, voorheen een bankier bij Erdmann en Hethey, na het faillissement van de bank zich associeerde met de voorschotbank “Santa” en als vervolg daarop het Bureau “Laboremus” had opgericht. Zowel Santa als Laboremus waren “*van een twijfelachtige reputatie*”.²⁴⁷ De directeur van Santa woonde in het huis van Hansmann en zou met zijn vrouw, Susanna Annel, een “*liefdesbetrekking*” hebben aangeknoopt.²⁴⁸ Zowel Hansmann als zijn vrouw stonden bij de politie van Amsterdam ongunstig bekend, maar de aandacht ging vooral naar Annel uit: zij zou

---

²⁴⁷ De Hoofdcommissaris van de politie van Amsterdam aan de politie van Zandvoort 28-1-1920, dossier Susanna Annel, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

²⁴⁸ Ibidem.

bij de politie bekend staan als “*grof, zinnelijk wezen*”.²⁴⁹ De politie vermoedde dat zij met het goedvinden van haar man met heren op “*rendez-vous*” ging, waardoor Hansmann chantage tegen dezelfde heren kon plegen. Inmiddels woonde Hansmann nog in Amsterdam, terwijl Annel haar intrek had genomen in een huis in Zandvoort.²⁵⁰

De burgemeester van Zandvoort wilde graag op grond van de vreemdelingenwet maatregelen tegen Annel nemen, omdat haar “*tegenwoordigheid te Zandvoort gedurende het aanstaande seizoen minder wenschelijk is*”.²⁵¹ De Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee was in eerste instantie niet geneigd om actie tegen Annel te ondernemen. Hij noteerde dat er onvoldoende redenen waren om haar een bepaalde verblijfplaats toe te wijzen. In plaats daarvan werd Annel een controlepas uitgereikt, waarin onder andere werd opgenomen dat zij niet meer haar beroep als kamerverhuurster mocht uitoefenen. Annel protesteerde bij de Vreemdelingendienst tegen dit besluit. De verdachtmakingen zouden volgens haar grotendeels vals zijn en hun grond vinden in de beschuldigingen van ene Pierre Kuynders, die haar lastigviel en het niet kon verdragen, dat zij “*met zijn zoon vriendschappelijke omgang heeft*”.²⁵² Annel ontkende tegenover de Vreemdelingendienst een relatie met de zoon van Kuynders te hebben, of met andere mannen die bij haar thuis op bezoek waren geweest. De Vreemdelingendienst concludeerde op basis van deze verklaring dat de rapporten van de politie van Zandvoort over Annel “*in strijd met de waarheid*”²⁵³ waren en vroeg de burgemeester van Zandvoort naar een nader onderzoek van de feiten.

Hierbij stuitte de Vreemdelingendienst op hetzelfde probleem als eerder in hoofdstuk drie was besproken bij de zaak van Alfons Lavon: namelijk, omdat de Vreemdelingendienst afhankelijk was van de lokale autoriteiten voor het verzamelen van informatie, werd het meer gedetailleerde onderzoek door dezelfde autoriteiten uitgevoerd die het eerste onderzoek (dat “*in strijd met de waarheid*” was) hadden gedaan. De inspecteur van de politie van Zandvoort stuurde een nieuw rapport waarin hij zijn verhaal niet veranderde: het rapport omschreef een verhoor van de zoon van Kuynders, die volgens de rapporteur uiteindelijk zou hebben bekend dat hij een relatie met Annel had. Ook beweerde de schrijver van het rapport dat hij Annel en de zoon van Kuynders een keer samen op het perron van Haarlem had gezien. Net als bij Lavon

---

²⁴⁹ De Hoofdcommissaris van de politie van Amsterdam aan de politie van Zandvoort 28-1-1920, dossier Susanna Annel, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

²⁵⁰ Dossier Susanna Annel, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

²⁵¹ De burgemeester van Zandvoort aan de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee 2-2-1920, Dossier Susanna Annel, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

²⁵² De Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee aan de politie van Zandvoort (datum onleesbaar), dossier Susanna Annel, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

²⁵³ Ibidem.

accepteerde de Vreemdelingendienst dit nadere onderzoek door dezelfde autoriteiten als de waarheid, want Annel's controlepas bleef ondanks haar protesten gehandhaafd.²⁵⁴

Een aantal maanden bleef de zaak stil, totdat in juli 1920 weer correspondentie opdook. Susanna Annel's man, W.J. Hansmann, deed een verzoek bij de Vreemdelingendienst om de controlepas van zijn vrouw op te laten heffen. Hij beweerde dat de politie van Zandvoort had gezegd dat er geen bezwaar bestond tegen het opheffen van de controlepas. Toen de Vreemdelingendienst echter bij de burgemeester van Zandvoort informeerde of dit op de waarheid berustte, meldde deze dat Hansmann verteld was dat bij de politie van Zandvoort alleen geen bezwaar was tegen het opheffen van de controlepas als Annel zich doorlopend goed zou gedragen. Een maand later werd echter op basis van informatie uit een geheim rapport, dat helaas niet in de dossiers is opgenomen, door de Vreemdelingendienst besloten om Susanna Annel alsnog het land uit te zetten.²⁵⁵

In de literatuur is een debat over de vraag in hoeverre de regering en andere Nederlandse autoriteiten het zedelijke gedrag van (vrouwelijke) vreemdelingen controleerden door middel van maatregelen als uitwijzing. Al sinds de negentiende eeuw konden prostituees uitgezet worden, maar voor 1918 werd "zedelijkheid" in de vreemdelingenwetgeving nog niet expliciet als criterium voor uitzetting genoemd (in plaats daarvan werden maatregelen tegen prostituees in de negentiende eeuw genomen onder het mom van het bewaken van de "openbare orde"). Met de nieuwe wetgeving na de Eerste Wereldoorlog kon de regering officieel vreemdelingen wegens onzedelijk gedrag interneren. Maar in hoeverre hielden de vreemdelingenautoriteiten zich in de praktijk ook echt met dit soort zaken bezig?²⁵⁶

Barbara Henkes constateerde in haar onderzoek naar Duitse dienstmeisjes in Nederland in de twintigste eeuw dat het beeld van de dienstmeisjes sterk verbonden was aan seksualiteit. De komst van jonge, ongehuwde vrouwen veroorzaakte onrust over het morele gevaar dat voor deze vreemdelingen op de loer lag, zoals vrouwenhandel en prostitutie. Gedrag van de dienstbodes dat een gevaar was voor de openbare orde of zedelijkheid zou volgens Henkes regelmatig hebben geleid tot hun uitwijzing. De lokale vreemdelingenpolitie werkte regelmatig samen met de zedenpolitie om inspecties uit te voeren in zowel openbare als particuliere plaatsen. Meisjes die betrapt werden op "minder gunstig zedelijk gedrag" werden volgens Henkes regelmatig zonder pardon teruggestuurd naar hun herkomstland.²⁵⁷

---

²⁵⁴ Rapport van de inspecteur van de politie van Zandvoort (datum niet vermeld), dossier Susanna Annel, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

²⁵⁵ Dossier Susanna Annel, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

²⁵⁶ Van Eijl, 'Tracing back "Illegal Aliens"', 47-48; Van Eijl, *Al te Goed is Buurmans Gek*, 112.

²⁵⁷ Barbara Henkes, *Heimat in Holland: Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam 1995) 123.

Henkes' conclusies, die gebaseerd waren op interviews met voormalige Duitse dienstmeisjes en niet op dossieronderzoek, worden deels tegengesproken door Leo Lucassen. Lucassen benadrukte in zijn dossieronderzoek naar het beleid van de vreemdelingenpolitie ten opzichte van buitenlandse dienstbodes juist de voorzichtige, terughoudende werkwijze van de politie. Klachten over de zedelijkheid van buitenlandse dienstbodes waren voor de lokale politie moeilijk te beoordelen. Voordat de autoriteiten tot een beslissing over eventuele uitwijzing kwamen, deden zij uitgebreid onderzoek, waaruit regelmatig bleek dat de aanklachten zwaar overdreven waren of onwaar. Vaak was er bij de politie enige mate van begrip voor dienstbodes die een relatie aangingen met hun werkgevers, zolang de relatie wanneer deze aan het licht was gekomen maar werd beëindigd. De dienstbodes die in de vreemdelingendossiers van Lucassen voorkwamen moesten het wel heel bont maken, wilden ze vanwege onzedelijk gedrag uitgezet worden.²⁵⁸

De vreemdelingendossiers die in dit onderzoek zijn bekeken, lijken Lucassen's conclusie te ondersteunen. Hoewel vreemdelingen ook als gevaar voor de samenleving gezien konden worden door hun onzedelijkheid, kwamen dossiers die betrekking hadden op zedelijkheid nauwelijks voor, noch leken de centrale autoriteiten erg geïnteresseerd te zijn in ingrijpen bij dit soort zaken. Annel was de enige vreemdeling die puur om deze reden onder de aandacht van de Vreemdelingendienst kwam, en zij was tot het verschijnen van het geheime rapport duidelijk meer een doorn in het oog van de lokale autoriteiten dan van de Vreemdelingendienst.

Het enige andere dossier dat gerelateerd kan worden aan deze categorie, was dat van de vreemdelinge Mathilde Lindvers. Lindvers was een jong Oostenrijks meisje dat zonder papieren de grens over was gekomen en werd opgevangen door de in Zandvoort verblijvende Duitser Schaeffer. Schaeffer stond bekend als iemand die "*niet altijd even correct op zedelijk terrein tegenover zijn vrouwelijk dienstpersoneel gehandeld heeft*".²⁵⁹ De Burgemeester van Zandvoort vond het niet wenselijk dat een jong meisje bij hem in huis verbleef, en de Vreemdelingendienst gebruikte het feit dat Lindvers geen papieren had om haar uit het land te verwijderen. Deze zaak lijkt wel een bevestiging te zijn van het feit dat mannelijke vreemdelingen door de vreemdelingenautoriteiten niet op onzedelijk gedrag werden aangepakt: liever dan maatregelen te nemen tegen de als onzedelijk bekend staande mannelijke vreemdeling, werd de vrouwelijke vreemdeling die mogelijk slachtoffer zou worden van het

---

²⁵⁸ Lucassen, 'Tussen perceptie en praktijk', 165, 174-176.

²⁵⁹ De burgemeester van Zandvoort aan de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee 12-1-1920, Dossier Mathilde Lindvers, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

onzedelijke gedrag verwijderd. Desalniettemin leken deze zaken, in hun kleine aantal, geen prioriteit voor de Vreemdelingendienst te zijn geweest.²⁶⁰

6.5 Conclusie

Naast vreemdelingen die om politieke redenen een gevaar vormden voor de openbare orde en veiligheid, behandelde de Vreemdelingendienst ook zaken waarbij het morele karakter van de vreemdeling in kwestie het punt van zorg was. Vreemdelingenautoriteiten konden, zo blijkt uit de literatuur, optreden als een “morele rechter” en vreemdelingen uitsluiten op grond van hun “slechte karakter”. Het doel hierachter was het bewaken van de normen en waarden van het land tegen moreel ongewenste invloeden van buiten. Het Vreemdelingenreglement van 1918 gaf de Nederlandse centrale vreemdelingenautoriteiten voor het eerst officieel de mogelijkheid om vreemdelingen op basis van hun onzedelijkheid te interneren.

In de praktijk kwam hier echter weinig van terecht. Niet onvermogen, maar onwil voerde de boventoon bij deze zaken. De Vreemdelingendienst mengde zich nauwelijks in zedenzaken en leek maar weinig geïnteresseerd te zijn in de enige echte zedenzaak die door de lokale autoriteiten onder de aandacht van de dienst werd gebracht. Ook op het gebied van criminaliteit onder vreemdelingen was de Vreemdelingendienst niet erg actief. Deze vreemdelingen waren dan wel ongewenst, maar ook moeilijk in een bepaald hokje te plaatsen, waardoor het niet altijd duidelijk was of de Vreemdelingendienst tegen hen moest optreden. Liever liet de Vreemdelingendienst deze zaken over aan “rechts- en andere middelen van maatschappelijke aard”. Alleen als deze middelen van maatschappelijke aard niets konden uitrichten, terwijl de Vreemdelingendienst wel inschatte dat de “criminele” vreemdeling onrust zou blijven veroorzaken, werd gebruik gemaakt van de vreemdelingenwet en de brede interpretatiemogelijkheden van “gevaar voor de openbare orde en veiligheid” om de vreemdeling door middel van internering uit de samenleving te verwijderen. Bij de armlastige vreemdelingen en een aantal van de andere niet-politiek gevaarlijke vreemdelingen was het eigenlijk vooral hun onrechtmatige verblijf in het land waar de Vreemdelingendienst niet van gediend was, en waarvoor het een streng precedent leek te willen scheppen.

Over het algemeen toonde de Vreemdelingendienst, in elk geval in deze vreemdelingendossiers, weinig interesse in zaken van niet-politieke aard. Wellicht werden deze zaken gezien als het probleem van de lokale autoriteiten, waar het centrale niveau niet of nauwelijks aan te pas wilde of behoefde te komen. Dit kan erop wijzen dat de centrale

---

²⁶⁰ Dossier Mathilde Lindvers, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

vreemdelingenautoriteiten in het Interbellum nog niet geïnteresseerd waren in zelf controle te nemen over alle aspecten van het vreemdelingenbeleid, en het prima vonden om, behalve een specifieke groep politieke vreemdelingen waar zij zelf zicht op wilden houden, het grootste deel van het vreemdelingenbeleid aan de lokale autoriteiten over te laten.

Hoofdstuk VII: Vluchtelingen

7.1 Inleiding

Ondanks de wens van de overheid om de grens alleen open te stellen voor vreemdelingen met een gevisieerd paspoort, kwam het regelmatig voor dat personen zonder pasvisum het land in kwamen. Deze vreemdelingen moesten onder het Vreemdelingenreglement direct worden uitgezet, en inmenging van de Vreemdelingendienst was hierbij over het algemeen niet nodig. In dit hoofdstuk wordt gekeken naar bijzondere gevallen, bij wie het niet meteen duidelijk was of direct uitzetten gewenst was, en daarom om de mening van de Vreemdelingendienst gevraagd werd. Acht van de twaalf vreemdelingen die vanwege onrechtmatig verblijf in de vreemdelingendossiers voorkwamen, hadden om politieke redenen asiel aangevraagd. In deze gevallen was het meestal wel *mogelijk* om de vreemdeling vanwege gebrek aan papieren het land uit te zetten, maar de vraag was of dit *wenselijk* was, omdat de vreemdeling in zijn of haar land van herkomst vervolgd kon worden.

Er is niet veel bekend over het de praktijk van het asielbeleid voor de Tweede Wereldoorlog. Meer is geschreven over de ontwikkeling van de uitvoering van het asielbeleid na de Tweede Wereldoorlog. Elke crisis of breuk in de tweede helft van de twintigste eeuw die leidde tot de komst van nieuwe asielzoekers (deze term werd in de eerste helft van de twintigste eeuw overigens nog gebruikt, hoewel sinds de negentiende eeuw wel al over “asiel” en “asielrecht” werd gesproken), legitimeerde de introductie van “nieuw” asielbeleid. In feite was het nieuwe asielbeleid dat door de jaren werd geïntroduceerd helemaal niet zo nieuw, en was er juist veel continuïteit in hoe asielzoekers werden behandeld. Asielbeleid was over het algemeen zeer restrictief, en werd vooral geïntroduceerd om asielzoekers af te wijzen en potentiële asielzoekers af te schrikken. Asielzoekers kregen hierdoor zelden een vluchtelingenstatus.²⁶¹

Bij het bepalen van het asielbeleid werd echter ook altijd benadrukt dat het land open moest staan voor schrijnende gevallen. De praktijk van het asielbeleid was daarom veel coulanter dan de wet- en regelgeving deed vermoeden. Een geheel restrictief asielbeleid was niet te handhaven, omdat het altijd op protest bij de asielzoekers en in de samenleving stuitte. Dit gold vooral voor asielzoekers die zich al een lange tijd in Nederland bevonden. Hoewel dus maar weinig asielzoekers een vluchtelingenstatus kregen, mochten de meesten alsnog blijven op andere gronden. De speelruimte die tussen het asielbeleid en de praktijk werd gecreëerd, werd gelegitimeerd met een aantal argumenten: de nationaliteit van de asielzoeker, die

---

²⁶¹ Walaardt, *Geruisloos inwilligen*, 309.

repatriëring onmogelijk kon maken; de situatie op de arbeidsmarkt; de kwetsbaarheid van de asielzoeker (bijvoorbeeld door traumatische ervaringen die hij of zij had opgelopen in het land van herkomst of tijdens het verblijf in Nederland); de medische gesteldheid van de asielzoeker; en als laatste, of de asielzoeker familie had in Nederland.²⁶²

Streng asielbeleid na de Tweede Wereldoorlog hoefde dus geen navolging te hebben in een strenge uitvoeringspraktijk. De vraag is in hoeverre dit ook gold voor asielbeleid voor de Tweede Wereldoorlog. Walaardt merkte in zijn onderzoek naar asielbeleid na de Tweede Wereldoorlog al kort op dat asielbeleid en praktijk ook voor de Tweede Wereldoorlog niet gelijk waren. Over joodse vluchtelingen in de jaren dertig is bekend dat de overheid door de verslechterende economische situatie een restrictief beleid voerde, maar dat het in de praktijk lastig was om te voorkomen dat mensen alsnog de grens over kwamen.²⁶³

In hoeverre was er sprake van een verschil tussen beleid en praktijk van het asielrecht vlak na de Eerste Wereldoorlog, en welke argumenten lagen aan dit verschil ten grondslag? In dit hoofdstuk zal gekeken worden naar de uitvoering van het asielbeleid met betrekking tot vreemdelingen in de dossiers die onrechtmatig het land in waren gekomen, maar probeerden te blijven door een beroep te doen op asielrecht, omdat zij in hun land van herkomst vervolging vreesden. Onder de vluchtelingen in de dossiers zijn drie categorieën te onderscheiden: ten eerste, drie Belgen die tijdens de oorlog hadden gecollaboreerd met de Duitsers; ten tweede, vier Duitsers die in 1920 naar Nederland vluchtten in verband met hun deelname aan de Kapp-Putsch; en ten derde, vaandrig Wienholt (schuilnaam “Berlow” of “Barlow”), die betrokken was bij de moord op Rosa Luxemburg. In al deze gevallen moest door de Vreemdelingendienst besloten worden of de vreemdeling vanwege een gebrek aan benodigde papieren uitgezet moest worden, of dat er bij de vlucht van de vreemdeling sprake was van lijfsgevaar en de vreemdeling om deze reden in Nederland kon blijven.

7.2 Vluchtelingen en asielrecht in het Interbellum

Pas in 1951 werd in het Geneefse Vluchtelingenverdrag een officiële definitie gegeven van het begrip “vluchteling”. Volgens dit verdrag is een vluchteling een persoon die in zijn of haar thuisland gegronde vrees heeft voor vervolging vanwege ras, godsdienst of politieke overtuiging, of omdat hij of zij tot een bepaalde sociale of etnische groep behoort. Zoals we in hoofdstuk twee echter al zagen, kwamen al voor de Tweede Wereldoorlog vreemdelingen naar

---

²⁶² Walaardt, *Geruisloos Inwilligen*, 309-320.

²⁶³ *Idem*, 17-18.

Nederland die toelating vroegen als vluchteling. Er was in deze periode nog geen sprake van een apart asielbeleid voor vluchtelingen. Na de vluchtelingen crises tijdens de Eerste Wereldoorlog ging de Tweede Kamer zich wel meer bezighouden met de vluchtelingenproblematiek, en het aantal debatten over het onderwerp nam toe.²⁶⁴

Het asielbeleid in het Interbellum was restrictiever dan het asielbeleid in de periode voor de Eerste Wereldoorlog, en afhankelijk van het soort vluchteling dat naar Nederland kwam. De Nederlandse regering benadrukte bij het bepalen van het asielbeleid het belang van het bewaren van de openbare orde en rust.²⁶⁵ Staatloze vluchtelingen, politiek actieve vluchtelingen en vluchtelingen die afkomstig waren uit landen die niet door Nederland werden erkend, zoals de Sovjet-Unie, werden gezien als een gevaar voor de openbare orde.²⁶⁶

Een goed voorbeeld van een debat rondom asielrecht in het Interbellum besprak Leenders toen zij keek naar de discussies rondom de vraag of Rijnlandse separatisten, die eind 1923 naar Nederland kwamen, wel of niet als politieke vluchtelingen moesten worden erkend. De Rijnlandse separatisten streden (aangemoedigd door België en Frankrijk, die op dat moment het Rijnland hadden bezet, omdat Duitsland zijn herstelbetalingen niet nakwam) voor onafhankelijk van Duitsland. Deze strijd ging gepaard met bloedige conflicten. In de eerste instantie vond de minister van Justitie dat de Rijnlandse separatisten inderdaad als politieke vluchtelingen moesten worden beschouwd: volgens de regering konden ze niet zonder gevaar voor hun leven terug naar het Rijnland worden gestuurd. Hoewel er geen eenduidige regelgeving bestond voor de behandeling van vluchtelingen voor de Tweede Wereldoorlog, leek in elk geval in de periode vlak na de Eerste Wereldoorlog te gelden dat vluchtelingen zonder rechtmatig gevisieerd paspoort in het land mochten blijven, als zij aannemelijk konden maken dat terugwijzing lijfsgevaar tot gevolg zou hebben. Volgens de minister kon hierdoor de Rijnlandse separatisten verblijf in Nederland niet geweigerd worden.²⁶⁷

Het beleid ten opzichte van de Rijnlandse separatisten werd later echter verscherpt. Hier zaten inlichtingen van de Centrale Inlichtingendienst achter: ten eerste dacht de inlichtingendienst dat de separatisten het conflict om het Rijnland gingen winnen. Ten tweede berichtte de inlichtingendienst dat er in Haarlem een bureau voor Rijnlandse separatisten was. De minister van Justitie wilde niet dat Nederland een centrum van actie voor de separatisten

---

²⁶⁴ Leenders, *Ongenode Gasten*, 258.

²⁶⁵ Ibidem.

²⁶⁶ Zo schreef de opperbevelhebber a.i. van Land- en Zeemacht in april 1919 in een brief aan de minister van Oorlog: “Nu bepalen de van kracht zijnde militaire verordeningen, dat vreemdelingen zonder regelmatig paspoort worden toegelaten, wanneer zij aannemelijk maken, dat terug wijzing lijfsgevaar voor hen tengevolge zou hebben.”

²⁶⁷ Leenders, *Ongenode Gasten*, 204.

zou worden, en probeerde de komst van separatisten naar Nederland nu actief te ontmoedigen. Terwijl de situatie voor separatisten die uitgewezen werden in de eerste plaats was omschreven als levensgevaarlijk, ging het volgens de regering nu om een “niet meer veilig gevoel” dat de separatisten ervoeren. Leenders concludeerde dat bij het bepalen van het asielbeleid, vooral de angst voor aantasting van de binnenlandse rust en orde de houding van de regering en het toelatingsbeleid bepaalden.²⁶⁸

Een ander voorbeeld van wanneer het definiëren van wie wel of niet politiek asiel verleend moest worden de kop op stak, was rondom de zaak van Leon Trotski. Trotski werd eind 1928 door Stalin uit Rusland gezet en zocht asiel in Europa. In de Kamer leidde de vraag of Trotski wel of niet asiel mocht worden verleend tot een verhit debat. De sociaaldemocraten waren van mening dat het gebrek aan sympathie voor de politieke overtuigingen van Trotski bij de regering geen reden mocht zijn om een eventueel asielverzoek van Trotski af te wijzen. Het asielrecht zou volgens de sociaaldemocraten alleen maar iets waard zijn als het werd toegepast ongeacht de politieke overtuigingen van de vluchteling. Ook vonden de sociaaldemocraten dat de regering niet de relatie met de Russische regering als excuus voor het afwijzen van een asielverzoek van Trotski mocht gebruiken, aangezien met een dergelijk argument ook geen rekening was gehouden toen de Duitse keizer verblijf was verleend.²⁶⁹

De minister van Justitie benadrukte in dit debat echter dat politieke vluchtelingen die asiel aanvroegen geen gevaar moesten vormen voor de rust en orde in het land. Volgens de minister ging het niet om het al dan niet hebben van sympathie voor bepaalde personen of overtuigingen, maar werden asielaanvragen individueel beoordeeld op de mate waarin zij voor onrust in het land konden zorgen. Een asielverzoek van Trotski zou volgens de minister de rust en orde in het land wel degelijk verstoren, en moest dus worden afgewezen. Net als bij het interneren van vreemdelingen die een gevaar waren voor de openbare orde, veiligheid, gezondheid en zedelijkheid, beriep de regering zich in het debat over het verlenen van asiel aan politieke vluchtelingen op enigszins vage termen om zich tegen beschuldigingen van willekeur en rechteloosheid te verdedigen. Dat bij het bewaken van “orde en rust” ook een definitie moest worden gegeven van welke vreemdelingen en welke overtuigingen al dan niet de orde en rust konden verstoren, en dus wellicht alsnog naar politieke voorkeuren van asielzoekers zou worden gekeken bij het al dan niet verlenen van asiel, bleef door de minister onbesproken.²⁷⁰

In de hiervoor besproken debatten rondom asielrecht in het Interbellum is voornamelijk

---

²⁶⁸ Leenders, *Ongenode Gasten*, 204-205.

²⁶⁹ Idem, 205.

²⁷⁰ Idem, 184.

gekeken naar het asielbeleid na de Eerste Wereldoorlog, maar weinig of niet naar de praktische uitvoering hiervan. Bij het asielbeleid in het Interbellum speelden rust en orde duidelijk een grote rol, en het nam hierdoor vaak een restrictieve vorm aan. Zoals bleek uit het onderzoek van Walaardt, konden er echter grote verschillen bestaan tussen het restrictieve beleid dat de regering beweerde te voeren, en de meer coulante, humanitaire praktijk. In de rest van dit hoofdstuk wordt gekeken naar de vreemdelingendossiers van de verschillende vluchtelingen, en wordt antwoord gegeven op de vraag hoe coulant (of niet) de vluchtelingen uit de vreemdelingendossiers die onrechtmatig in Nederland verbleven in de praktijk werden behandeld.

7.3 Vluchtelingen in de dossiers

7.3.1 Belgische collaborateurs

Niet iedereen in België was tijdens de Eerste Wereldoorlog ongelukkig over de aanwezigheid van de Duitse bezetter. Het ontstaan van de Belgische staat in 1830 had geleid tot de vereniging van twee bevolkingsgroepen die op sociaal, economisch en cultureel gebied weinig gemeen hadden. Door de verfransing van België voelden de Vlamingen zich politiek, cultureel en economisch achtergesteld. Dit resulteerde in een Vlaamse emancipatiebeweging, die zich inzette voor onder andere politieke erkenning van het Nederlands. Tijdens de Eerste Wereldoorlog splitste de Vlaamse Beweging zich op in twee groepen: de passieven, die de Vlaamse eisen tijdens de oorlog wilden laten rusten, en de activisten, die tijdens de bezetting door wilden gaan met het behartigen van Vlaamse belangen, desnoods in samenwerking met de Duitse bezetter. De meest radicale van de activisten wilden een onafhankelijke Vlaamse staat verwezenlijken, terwijl anderen genoeg namen met een bestuurlijke scheiding van Vlaanderen en Wallonië. Al tijdens de oorlog waren de activisten in België door hun samenwerking met de Duitsers weinig populair. Toen in 1918 duidelijk werd dat Duitsland de oorlog ging verliezen, vluchtten veel activisten en collaborateurs naar Duitsland of Nederland.²⁷¹

De Nederlandse regering legde deze groep vluchtelingen weinig tot niets in de weg. De Vreemdelingendienst vroeg in april 1919 in België na wat de straffen waren die activisten werden opgelegd, waarop werd geantwoord: “*L'état de siège est maintenue, la peine de mort*

---

²⁷¹ Sophie De Schaepdrijver, *De Groote Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen 1997) 255-256, 288-291; P. van Hees, ‘Vlaamse activisten als politieke vluchtelingen in Nederland tijdens het Interbellum’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 3 (1987) 394-411, aldaar 394-397.

aussi".²⁷² Voor Belgische activisten was door dit antwoord sprake van lijfsgevaar, waardoor zij in Nederland mochten blijven. De houding van de Nederlandse regering kan verder verklaard worden door het feit dat de activisten in Nederland sympathisanten hadden, die vonden dat Nederland zijn taalverwanten moest helpen en/of een Vlaamse staat als een versterking van Nederland zagen. Bovendien waren de activisten over het algemeen relatief hooggeschoold en hadden ze geen last van een taalbarrière, waardoor ze hun belangen goed konden verdedigen.²⁷³

De Belgische collaborateurs in de vreemdelingendossiers van de Vreemdelingendienst waren geen activisten, maar leveranciers die handel hadden gedreven met de Duitsers. Zoals echter zal blijken, is de behandeling van deze vreemdelingen door de Vreemdelingendienst wel degelijk gerelateerd aan de houding van de regering tegenover de naar Nederland uitgeweken activisten. In april 1919 werden een aantal Belgische collaborateurs door Luitenant-Generaal Willem Frederik Pop onder de aandacht van de minister van Oorlog gebracht. De Luitenant-Generaal wist zelf niet wat hij met deze vreemdelingen aan moest. Vanaf het moment dat de Belgische collaborateurs naar Nederland waren gevlucht, was het aldus Pop gebruikelijk geweest om hen weer uit te zetten naar België. Een aantal van hen had echter verzoekschriften ingediend om in Nederland te blijven, omdat zij in België risico liepen op gerechtelijke vervolging wegens het feit dat zij handel hadden gedreven met de vijand. Van lijfsgevaar bij terugzending was voor deze groep geen sprake, zo was al besloten, want de collaborateurs op de lijst hing alleen een (eventueel zware) gevangenisstraf boven het hoofd, geen doodstraf. Toch wilde Pop de verzoekschriften aan de regering voorleggen, want:

Aangezien de onderwerpelijke aangelegenheid echter eene principieele beteekenis heeft, - immers het asylrecht voor om politieke redenen vervolgd komt hierbij ter sprake - wil het mij toeschijnen, dat de hier te nemen beslissing het Regeeringsbeleid raadt, weshalve ik U verzoek mij wensch der Regeering ter zake te willen doen kennen.²⁷⁴

Pas in oktober 1919 werden de zaken doorverwezen naar de Vreemdelingendienst. De Vreemdelingendienst volgde op dat moment voor het aannemen van politieke vluchtelingen uit België alleen een richtlijn voor Belgen die konden aantonen dat zij "bekende" activisten waren

---

²⁷² Van Hees, 'Vlaamse activisten', 400.

²⁷³ Idem, 399-401.

²⁷⁴ Luitenant-Generaal W.F. Pop aan de minister van Oorlog 16-4-1919, dossier verzoekschriften Belgische activisten, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

geweest. Mocht dat het geval zijn, dan kregen zij door de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee een verblijfplaats toegewezen waar zij werkzaam konden zijn of verwanten hadden. De Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee had van de minister van Justitie geen richtlijn gekregen ten opzichte van Belgische vreemdelingen die naar Nederland waren uitgeweken uit vrees voor strafvervolging wegens handeldrijven met de vijand, en behandelde de zaken waarmee hij geconfronteerd werd eind 1919 nog op individuele basis, afhankelijk van in hoeverre de Belgische vluchtelingen in hun eigen onderhoud konden voorzien en hoe lang ze al in Nederland waren. Over twee Belgische collaborateurs deed de Vreemdelingendienst geen uitspraak, maar één van hen, Maximiliaan Krutwage, werd toegestaan om met zijn gezin in Maastricht te blijven wonen “*daar het m.i. niet zou gaan hen nog te interneren, daar zij reeds sinds begin April in Nederland zijn*”.²⁷⁵

De situatie was al een stuk gunstiger voor twee Belgische collaborateurs wiens zaken een paar maanden later, in februari 1920, werden behandeld. Op 10 februari 1920 stuurde de minister van Oorlog de verzoekschriften van Philippine Tobias en Joseph Penet op naar de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee. De twee Belgische vreemdelingen verbleven op dat moment in Maastricht en verzochten toestemming om in Nederland te blijven. Ze waren België ontvlucht na te zijn beschuldigd van collaboratie met de bezettende macht tijdens de Eerste Wereldoorlog. Penet had in België al vijf maanden vastgezet, omdat hij tijdens de oorlog handel in vee had gedreven met de Duitse bezetters. Hij was tegen betaling van een borg van 40.000 franken in mei 1919 vrijgekomen, maar toen hij hoorde dat hij opnieuw gevangen genomen zou worden en hem een gevangenisstraf van vijf jaar boven het hoofd hing, nam hij in alle haast de wijk naar Nederland. Tijd om een pasvisum voor verblijf in Nederland aan te vragen, had hij niet. Philippine Tobias had een vergelijkbaar verhaal. Tobias werd gedagvaard om op 22 december 1919 voor het *Tribunal de Police correctionelle* in Luik terecht te staan, omdat zij in 1918 “*opzettelijk door aangifte van werkelijke of verzonnen feiten den agent van Politie Pierre Berbin aan vervolging door de vijand heeft blootgesteld*”.²⁷⁶ Ze riskeerde een gevangenisstraf van 13 maanden en een boete van 1000 franken. Tobias beweerde zich niet bewust te zijn dat ze zich aan deze misdaad had schuldig gemaakt, en vluchtte naar Nederland.²⁷⁷

Penet en Tobias hadden geluk, want de ministers van Justitie en Buitenlandse Zaken

---

²⁷⁵ De Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee aan de opperbevelhebber van Land en Zee en Jules Joseph Hamacher 15-11-1919, dossier Maximiliaan Krutwage, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

²⁷⁶ De commissaris van de politie van Maastricht aan het commando van de 111e divisie van Breda 29-12-1919, dossier Penet en Tobias, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

²⁷⁷ Dossier Penet en Tobias, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

hadden net besloten dat voortaan alle uitgeweken Belgen die aannemelijk maakten dat zij in België wegens handel met de vijand zouden worden vervolgd, op dezelfde manier werden behandeld als Belgische activisten. De minister van Justitie berichtte hierover op 26 januari 1920 in een brief aan de minister van Oorlog het volgende:

Met terugzending der bijlagen van Uwe nevensvermelde missive, dat ook naar meening van onzen Ambtenoot van Buitenlandsche Zaken ten aanzien van de uitgeweken Belgen, die aannemelijk maken dat zij in België wegens handel met den vijand zullen worden vervolgd, dezelfde gedragslijn moet worden gevolgd als tegenover activisten, zoodat ook uitwijzing niet zal kunnen volgen, maar ook internering zonder uitzondering niet billijk zou zijn. Elk geval zal derhalve afzonderlijk moeten worden beoordeeld.²⁷⁸

Zowel Penet als Tobias beriepen zich in hun verzoekschrift om in Nederland te blijven op lijfsbehoud. Beiden liepen in België echter geen levensgevaar: ze riskeerden alleen een gevangenisstraf en een geldboete. In zijn rapport over de twee vreemdelingen benadrukte de commissaris van de politie van Maastricht dat beide vreemdelingen voldoende middelen van bestaan hadden om in hun eigen onderhoud te voorzien. In zijn rapport over Penet liet de commissaris van de politie bovendien niet achterwege dat Penet van “*onbesproken gedrag*” was en “*afkerig van elke bolsjewistische neiging*”²⁷⁹, wat duidelijk iets zegt over de prioriteiten van de vreemdelingenautoriteiten bij het bepalen van wie wel of niet een gewenste vreemdeling was in deze tijd, of wat de lokale politie verwachtte dat de prioriteit van de Vreemdelingendienst was. Zowel Penet als Tobias mochten van de Vreemdelingendienst in Maastricht blijven wonen, met als enige voorwaarde dat zij een controlepas uitgereikt zouden krijgen.²⁸⁰

7.3.2 Deelnemers aan de Kapp-Putsch

Op 21 maart 1920 werd de Duitse student Walter Stöltzing in Nederland aangehouden. Hij was op onrechtmatige wijze de grens overgekomen, nadat hij in februari in Berlijn had deelgenomen aan de contrarevolutie of Kapp-Putsch, en daarom in Duitsland vervolgd zou worden. Uit het ondervragen van een drietal referenten die Stöltzing had opgegeven, bleek dat hij inderdaad

---

²⁷⁸ De minister van Justitie aan de minister van Oorlog 26-1-1920, dossier Penet en Tobias, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

²⁷⁹ De commissaris van de politie van Maastricht aan het commando van de 111e divisie van Breda 9-12-1919, dossier Penet en Tobias, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

²⁸⁰ De Vreemdelingendienst aan de commissaris van de politie van Maastricht 10-2-1920, dossier Penet en Tobias, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

actief had deelgenomen aan de Putsch, “zoodat het m.i. aannemelijk is, dat Stölting wegens aanklacht van hoogverraad niet zonder levensgevaar in Duitsland kan terugkeeren,” aldus de kapitein van de grenswacht Enschede.²⁸¹ Vanwege deze conclusie werd door de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee aanbevolen om Stölting te interneren, totdat de opgegeven referenten aangaven dat zij in Stölting’s onderhoud wilden voorzien.²⁸²

Dit verzoek zou de grenswacht van Enschede nog wat irritaties gaan bezorgen: een maand later meldde de kapitein van de grenswacht dat Stölting overeenkomstig het besluit van de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee was geïnterneerd in het quarantaine-kamp van Enschede, maar dat hij zich daar “als een zeer belangrijk persoon [was] gaan beschouwen”²⁸³ en allerlei eisen stelde aan zijn opvang, waaronder een afzonderlijke slaappleats. Bovendien kreeg hij bezoeken van een dame genaamd Dr. Hoerschelmann, die in verbinding stond met personen uit de vroegere omgeving van de Duitse keizer. Dr. Hoerschelmann was van ’s morgens 10 uur tot ’s middags 1 uur op bezoek, en bracht voor Stölting ook nog eens een lunch uit de stad mee naar het kamp. Hierna werden de bezoeken geheel verboden, en werd de overplaatsing van Stölting naar kamp Harderwijk verzocht.²⁸⁴

De Duitsers die in 1920 naar Nederland vluchtten vanwege hun deelname aan de Kapp-Putsch lijken een stuk minder succes met hun asielverzoeken te hebben gehad dan de Belgische collaborateurs uiteindelijk zouden hebben. Tijdens de Kapp-Putsch pleegden de *Freikorpsen*, die niet veel eerder nog de communistische oproeren van de Spartakisten hadden neergeslagen, een rechtse staatsgreep en veroverden voor vier dagen de macht op de regerende sociaaldemocratische partij, de SDP. Na vijf dagen wist de SDP de macht terug te krijgen door het uitroepen van een grootschalige staking. Hoewel de initiatiefnemers van de Kapp-Putsch in Duitsland nauwelijks vervolgd werden, waren er een aantal deelnemers die het veiliger achtten om naar Nederland uit te wijken. In totaal kwamen vier van deze personen in de vreemdelingendossiers voor.²⁸⁵

Net als de Belgische collaborators en activisten vroegen de deelnemers aan de Kapp-Putsch asiel aan met een beroep op lijfsbehoud, maar de reactie van de Vreemdelingendienst op dit beroep was geheel anders. Het belang van het “asielrecht” dat Luitenant-Generaal Pop

---

²⁸¹ De kapitein van de grenswacht Enschede aan de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee 22-3-1920, dossier Walter Stölting, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

²⁸² Ibidem.

²⁸³ De kapitein van de grenswacht Enschede aan de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee 26-4-1920, dossier Walter Stölting, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

²⁸⁴ Ibidem.

²⁸⁵ Hans H. Biegert, ‘Gewerkschaftspolitik in der Phase des Kapp-Lüttwitz-Putsches’, in: Hans Mommsen, Dietmar Petzina, en Bernd Weisbrod (red.), *Industrielles System und politische Entwicklung in der Weimarer Republik* (Düsseldorf 1974) 190-205, aldaar 190-194.

met betrekking tot de Belgische collaborateurs had benadrukt, leek niet op te gaan voor de Duitse deelnemers aan de Kapp-Putsch. De Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee besloot juist om streng tegen deze vreemdelingen op te treden, “*om der gevolgen wille moest vermeden worden, dat Nederland een asyl werd voor de deelnemers aan de Putsch-Kapp*”, aldus de Inspecteur.²⁸⁶ De Kapp-Putsch werd in correspondentie tussen de Nederlandse autoriteiten een “*politiek misdrijf*” genoemd, en de Vreemdelingendienst benadrukte dat deelnemers aan de Kapp-Putsch moesten kunnen aantonen dat zij bij uitwijzing naar Duitsland echt gevaar zouden lopen, voordat ze überhaupt kans maakten om geïnterneerd te worden.²⁸⁷

Van de vier deelnemers aan de Kapp-Putsch die onder de aandacht van de Vreemdelingendienst werden gebracht, werden twee geïnterneerd. Bij twee anderen werd in april 1920 een poging gedaan om hen terug naar Duitsland te sturen. Dat mislukte echter, omdat zij aan de grens door de Duitse grenswacht niet werden doorgelaten. Ze hadden onderweg naar de grens hun papieren weten te vernietigen en beweerden nu tegenover de Duitse grenswacht dat zij twee Polen genaamd Purmanski waren. Door het gebrek aan papieren kon niemand het tegendeel bewijzen. Dat het niet de eerste keer was dat uitwijzing niet bepaald soepel verliep, bleek uit de sarcastische woorden van de kapitein van de grenswacht van Enschede over de zaak:

Daar ik wist [...] dat de papieren duidelijk aantoonden, dat de Meyers Duitschers waren, heb ik een bespreking met den Grenscommissaris te Gronau gehouden. Daarbij bleek, dat het uitgeleide weer met zooveel zorg en toezicht geschiede was, dat de gebrs. Meyer al de medegegeven papieren onderweg vernietigd hadden.²⁸⁸

De bron van het probleem lag volgens de kapitein bij het feit dat uitleiding “*op slappe wijze*” door een Rijksveldwachter namens de grenscommissaris werd uitgevoerd, wat “*voortdurend moeilijkheden*” gaf, waaronder dat uitgeleide vreemdelingen ontvluchtten, hun papieren vernietigden, of onderweg in contact kwamen met grensbewoners.²⁸⁹ De kapitein gaf de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee in overweging om uitleidingen voortaan door centrale, in plaats van lokale, autoriteiten te laten regelen, zoals de marechaussee en de militaire

---

²⁸⁶ Dossier Meyers, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

²⁸⁷ De Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee aan de Hoofdcommissaris van de politie van Groningen 7-4-1920, dossier Herbert Specht, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

²⁸⁸ De kapitein van de grenswacht van Enschede aan de Inspecteur van de KM 1-4-1920, dossier Meyers, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

²⁸⁹ De kapitein van de grenswacht van Enschede aan de Inspecteur van de KM 1-4-1920, dossier Meyers, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

politie. De Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee was in zijn antwoord niet erg geneigd om op dit idee in te gaan: hij raadde de kapitein alleen maar aan om zijn idee door te geven aan de Procureur-Generaal van Arnhem, en deed verder zelf niets met de informatie.²⁹⁰

De broers Meyer konden in elk geval niet meer naar Duitsland zolang de Nederlandse autoriteiten niet konden aantonen dat de twee toch wel degelijk Duitsers waren. Zij werden daarom bij gebrek aan andere opties maar geïnterneerd in kamp Harderwijk, want hen vrij in Nederland laten rondlopen wilde de Vreemdelingendienst zeker niet. De intenties van de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee waren duidelijk: deelnemers aan de Kapp-Putsch mochten niet denken dat zij in Nederland een warm welkom zouden krijgen. Of ze daarvoor uitgezet of geïnterneerd moesten worden, maakte wellicht niet eens zoveel uit. Waar alle hiervoor genoemde Belgische vluchtelingen in de dossiers verwezen werden naar steden waar zij werk of familie hadden, moesten de vier Duitse vluchtelingen in de dossiers het doen met interneringskamp Harderwijk.

Een paar maanden later maakte de regering overigens toch nog een uitzondering op deze regel: in november 1920 berichtte *De Amsterdammer* dat de politie van Breslau in Amsterdam op zoek was naar kapitein-luitenant Langhaus, een deelnemer aan de Kapp-Putsch die in Duitsland gezocht werd wegens het zesmaal uitlokken van doodslag tijdens de Putsch. Volgens het artikel kon de Vreemdelingendienst Langhaus niet in haar bestand vinden, totdat de Duitse politie berichtte dat Langhaus ook wel eens van een valse naam gebruik maakte, “Zimmermann”. Er bleek zich inderdaad een Zimmermann in Amsterdam te bevinden. Dankzij het vergelijken van foto’s die de Duitse politie bezat van Langhaus met foto’s die de Vreemdelingendienst had van Zimmermann, bleek dat het inderdaad om dezelfde persoon ging. In december 1920 berichtte *Het Vaderland* echter dat de uitlevering van Langhaus aan Duitsland was geweigerd en dat Langhaus op last van de regering weer op vrije voeten was gesteld. Wat het verschil in deze zaak maakte, is niet duidelijk. Wellicht kon Langhaus, door het feit dat hij beschuldigd werd van het uitlokken van doodslag tijdens de Putsch, overtuigender aanspraak doen op lijfsbehoud dan de andere deelnemers, en gaf dat in zijn zaak de doorslag. Uit deze zaak blijkt dat Nederland, net als in de zaak van de Duitse keizer, in elk geval wat Duitsland betraf inderdaad weinig rekening hield met de gevoelens van buitenlandse regeringen bij het verlenen van asiel aan politieke vluchtelingen.²⁹¹

---

²⁹⁰ De Vreemdelingendienst aan de grenswacht Enschede 8-4-1920, dossier Meyers, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

²⁹¹ Het Vaderland, ‘In vrijheid gesteld’, 23-12-1920; Het Volk, ‘Een Duitse kapitein-luitenant gearresteerd’, 06-11-1920.

7.3.3 Moord op Rosa Luxemburg

De derde categorie, vaandrig Weinhold (schuilnaam “Berlow” of “Barlow”), was met zijn betrokkenheid bij de moord op Rosa Luxemburg politiek gezien het gezicht van anticommunisme. Rosa Luxemburg was samen met Karl Liebknecht en Wilhelm Pieck één van de voorlieden van de Spartakusbond, die zich op 1 januari 1919 omdoopte tot de Kommunistische Partei Deutschland en de revolutie in Duitsland uitriep. Twee weken na het uitbreken van de Spartakusopstand was de situatie voor de revolutionairen hopeloos. De *Freikorpsen* sloegen de opstand in opdracht van de Sociaaldemocraten neer. Luxemburg en Liebknecht werden gearresteerd door militairen van de *Garde-Schützen-Kavallerie-Division* en vervoerd naar het Eden Hotel in Berlijn. Daar werden ze eerst mishandeld en verhoord, en vervolgens opgesplitst. Liebknecht werd vervoerd naar de Tiergarten, waar hij werd doodgeschoten. Luxemburg werd in de auto doodgeschoten, en haar lichaam in het Landwehrkanaal gegooid.²⁹²

De Nederlandse regering kreeg met betrekking tot deze zaak al eerder kritiek over zich heen door Luitenant Kurt Vogel na zijn vlucht uit Duitsland in het land te laten verblijven. Vogel werd lang aangewezen als de persoon die Luxemburg in de auto had doodgeschoten (al zou de opdrachtgever voor de moorden, kapitein Waldemar Pabst, in 1959 beweren dat het eigenlijk Hermann Souchon was die het dodelijke schot had afgevuurd, waardoor onduidelijkheid over de ware schuldige ontstond). In zijn interpellatie beweerde Kruyt dat communistische vreemdelingen die zich in Nederland bevonden zonder pardon door de Nederlandse regering werden uitgeleverd aan landen waar zij gevaar liepen voor hun leven, terwijl Kurt Vogel een prettig verblijf kreeg aangeboden in kamp Wierickerschans. Het beeld dat Kruyt schetste van het asielbeleid, was één van een grote mate van willekeur, waarbij politieke overwegingen een belangrijke rol speelden.²⁹³

Kruyt was niet de enige die het verblijf van Vogel niet kon waarderen. Ook Van Ravesteijn, samen met Kruyt één van de grootste critici²⁹⁴ van de behandeling van politiek ongewenste vreemdelingen door de regering, stelde in mei 1919 kritische Kamervragen over

---

²⁹² J.P. Nettl, *Rosa Luxemburg* (New York 1966) 774-778.

²⁹³ Aanvullingen en wijzigingen der Vreemdelingenwet – interpellatie Kruyt 26-6-1919, Handelingen Tweede Kamer 1918-1919, 2799-2805, aldaar 2801.

²⁹⁴ Motie van orde van de heeren Kruyt en van Ravesteijn, Kamerstuk Tweede Kamer 1920-1921 kamerstuknummer 349 ondernummer 1, 1; Vragen, door de leden der Kamer gedaan overeenkomstig art. 112 van het Reglement van Orde, en de daarop door de Reering gegeven antwoorden, Vraag 171, Aanhangsel Tweede Kamer 1919-1920 nummer 171, 175.

het verlenen van een visum en het toelaten van de “*misdadiger*” Kurt Vogel.²⁹⁵ De minister van Binnenlandse Zaken antwoordde hierop dat Vogel een valse naam (Kurt Velsen) had gebruikt om zijn visum te verkrijgen (wat, als dit de waarheid was, weer eens aantoonde hoe ineffectief het visumsysteem in de praktijk kon zijn), en om die reden in Wierickerschans was geïnterneerd. Uitgezet werd hij echter niet. Later, in juni 1919, bekritiseerde ook Troelstra de keuze van de regering om “*de ontvluchting van den veroordeelden luitenant Vogel [te begunstigen]*”.²⁹⁶ Ook de vragen van Troelstra werden door de regering afgewimpeld met het antwoord dat het onderzoek naar de zaak nog open stond, en dat Vogel voorlopig geïnterneerd (maar niet uitgezet) werd.²⁹⁷

Het laatste dat de regering in deze periode nodig had, gezien de kritiek uit communistische en socialistische hoek, was *nog* een betrokkene bij de moord op Rosa Luxemburg in Nederland. Toch wist vaandrig Weinhold op 21 mei 1919 zonder rechtmatige papieren de grens over te komen, waarna hij werd vastgehouden in het quarantainekamp in Enschede. Ene vaandrig Weinhold wordt in de literatuur²⁹⁸ niet genoemd als een betrokkene bij de moord op Luxemburg, maar zijn naam viel wel in een omschrijving van de gebeurtenissen door één van de hoofdverdachten van de moord, Otto Runge:

Jetzt wurde Frau Luxemburg durch den Oberleutnant Vogel, der sie in den Armen hatte, hinausgeführt. Nach Aussage eines Fähnrich Weinhold soll Frau Luxemburg schon vorher Kolbenschläge von einem Fähnrich Hoffmann erhalten haben.²⁹⁹

Uit de dossiers blijkt echter dat volgens Weinhold zelf zijn rol bij de gebeurtenissen van die dag verder ging dan die ene opmerking. De commandant van de grenswacht van Enschede schreef aan de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee dat Weinhold beweerde dat hij samen met luitenant Vogel Rosa Luxemburg in de auto had vervoerd. Tijdens de rit werd Luxemburg volgens Weinhold door luitenant Vogel (niet Hermann Souchon) gedood, waarna haar lichaam in het water werd gegooid. Weinhold reinigde de auto van Luxemburg's bloed en vluchtte kort daarna naar Denemarken. Daar werd hij herkend door bolsjewisten, waarna hij

---

²⁹⁵ Vragen, door de leden der Kamer gedaan overeenkomstig art. 95 van het Reglement van Orde, en de daarop door de Regeering gegeven antwoorden, vraag 408, Aanhangsel Tweede Kamer 1918-1919 nummer 408, 365.

²⁹⁶ Vragen, door de leden der Kamer gedaan overeenkomstig art. 95 van het Reglement van Orde, en de daarop door de Regeering gegeven antwoorden, vraag 410, Aanhangsel Tweede Kamer 1918-1919 nummer 410, 367.

²⁹⁷ Ibidem.

²⁹⁸ J.P. Netti, *Rosa Luxemburg* (New York 1966); Klaus Gietinger, *Eine Leiche im Landwehrkanal. Die Ermordung Rosa Luxemburgs* (Hamburg 2009).

²⁹⁹ Richard Wiegand, “*Wer hat uns verraten...*”: *Die Sozialdemokratie in der Novemberrevolution* (Freiburg im Breisgau 1999) 123.

naar Noorwegen vluchtte. In Noorwegen gaf hij een interview aan een krant, waarbij een schetsje van hem werd gepubliceerd. Hierdoor werd hij opnieuw herkend door lokale communisten, waardoor hij naar Zweden moest vluchten, en vervolgens naar Finland. Ook in Finland werd hij door bolsjewisten herkend, waarna hij opnieuw de benen nam en in Hamburg terecht kwam. Uiteindelijk kwam hij naar Nederland, in de hoop dat hij via Nederland naar Amerika kon reizen.³⁰⁰

De commandant van de grenswacht van Enschede wees op de moeilijkheden die de Communistische Partij had geprobeerd te veroorzaken met betrekking tot het opvangen van luitenant Vogel, en vond het daarom gewenst dat Weinhold zo snel mogelijk uit Nederland weg zou komen:

Wordt hij door Nederlandsche bolsjewisten herkend, dan zal de Communistische Partij over zijn verblijf in Nederland ongetwijfeld kabaal maken. Uit dien hoofde moet “Berlow” ook in geen geval naar Harderwijk, waar vele Duitse bolsjewisten zijn, die “Berlow” kunnen opmerken en herkennen. Er zijn stappen gedaan, die maken dat men van Duitse zijde (niet officieel natuurlijk) Berlow ter wille zal zijn in zijn poging om uit Nederland naar Amerika weg te komen.³⁰¹

In deze zaak is een verschil in prioriteiten tussen de betrokken actoren te bespeuren. De commandant van de grenswacht van Enschede stelde voor om Weinhold zeven dagen de tijd te geven om zijn vertrek naar Amerika te regelen, en hem hierbij niet in de weg te zitten. De Centrale Inlichtingendienst, om verdere inlichtingen gevraagd, herhaalde dit voorstel, en ook het departement van Buitenlandse Zaken ging akkoord. De Vreemdelingendienst besloot mee te gaan in dit voorstel en stond toe dat Weinhold een week de tijd kreeg om zijn reis naar Amerika te regelen. In tegenstelling tot de Centrale Inlichtingendienst en de commandant van de grenswacht wilde de Vreemdelingendienst echter niet dat Weinhold geheel vrij zou zijn tijdens deze week: daarom werd aan het hoofd van de politie van Enschede de opdracht gegeven om Weinhold bij zijn bezoeken aan de benodigde consulaten te laten begeleiden. De Vreemdelingendienst voegde hier bovendien aan toe dat als het Weinhold niet lukte om naar Amerika te vertrekken, hij geïnterneerd moest worden in interneringskamp Harderwijk. Hiermee negeerde de dienst het advies van de commandant van de grenswacht om dit in geen

---

³⁰⁰ De commandant van de Grenswacht Enschede aan de inspecteur van de Koninklijke Marechaussee Den Haag 21-5-1920, dossier Weinhold, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

³⁰¹ Ibidem.

geval te doen, aangezien geïnterneerde Duitse communisten in Harderwijk Weinhold mogelijk zouden herkennen. De Vreemdelingendienst wilde duidelijk voorkomen dat het beleid voor Weinhold helemaal genegeerd zou worden, terwijl de andere actoren, de Centrale Inlichtingendienst, de grenswacht, en Buitenlandse Zaken, veel meer gewillig waren om de wet voor Weinhold flink op te rekken.³⁰²

Uiteindelijk lukte het Weinhold niet om via het Duitse passambureau in Arnhem toegang tot Amerika te regelen, waarna hij door de politie van Enschede naar depot Harderwijk overgebracht werd. De Vreemdelingendienst had in deze zaak het laatste woord. Over Weinhold's verblijf en internering werden in de Kamer nooit vragen gesteld, wat erop kan wijzen dat de regering zijn verblijf, ondanks de kans dat hij door Duitse bolsjewisten herkend kon worden, geheim heeft weten te houden.³⁰³

7.4 Conclusie

Er was vlak na de Eerste Wereldoorlog geen eenduidig asielbeleid, maar over het algemeen moest bij vreemdelingen die aanspraak wilden maken op asielrecht in Nederland minstens sprake zijn van lijfsgevaar in hun herkomstland. In de praktijk bleek de lat voor asielverlening niet voor alle vluchtelingen even hoog te liggen. Bij geen van de zaken van de vluchtelingen in de dossiers was sprake van lijfsgevaar bij uitwijzing. Toch bleven al deze vluchtelingen uiteindelijk in Nederland, ofschoon onder verschillende omstandigheden. Uit hun eigen verzoekschriften bleek dat de Belgische collaborateurs bij uitwijzing naar België maximaal een aantal jaar gevangenisstraf riskeerden, maar zij mochten van de Vreemdelingendienst uiteindelijk wel in vrijheid in Nederland leven op een plek waar zij familie of werk hadden. Meestal was dit Maastricht, de stad waar zij al een tijd verbleven. Door het gebrek aan taalbarrière zal het makkelijker zijn geweest voor deze vreemdelingen om voor hun belangen op te komen. Ook zullen ze wellicht op enige sympathie uit de Nederlandse samenleving hebben kunnen rekenen, net zoals de Vlaamse activisten.

Voor de Duitse deelnemers aan de Kapp-Putsch gold een ander verhaal. Zij werden ook niet teruggestuurd, maar wel geïnterneerd. Het feit dat zij niet allemaal werden uitgewezen, had meer te maken met onvermogen dan onwil. De Meyers zouden zeker terug naar Duitsland zijn gestuurd, als zij hun papieren onderweg naar de grens niet hadden vernietigd. Of de

---

³⁰² De Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee aan de politie van Enschede 26-5-1920, dossier Weinhold, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

³⁰³ De politie van Enschede aan de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee 5-6-1920, dossier Weinhold, NA, MvJ: RVD, inv. nr. 160.

Rijksveldwachter dit met opzet had toegelaten, of gewoon onoplettend was geweest, is niet duidelijk. In elk geval was de richtlijn van de centrale autoriteiten voor het asielbeleid bij de deelnemers aan de Kapp-Putsch gericht op het vermijden dat Nederland als een vluchtoord voor deze personen werd gezien. Het strenge beleid vertaalde zich in dit geval op centraal niveau wel degelijk tot (pogingen tot) een relatief strenge praktijk.

Bij de zaak van Weinhold was sprake van veel meer onenigheid tussen de verschillende autoriteiten over hoe de zaak het best afgehandeld kon worden dan bij de andere groepen vluchtelingen. Dit had waarschijnlijk te maken met de onrust die de zaak in de Kamer kon veroorzaken, in de context van de kritische vragen die op dat moment al door communistische en socialistische Kamerleden gesteld werden over het verblijf van Kurt Vogel. Een andere factor die mogelijk invloed had op de manier waarop op Weinhold's zaak werd gereageerd, was het feit dat in dit geval de Duitse autoriteiten niet om zijn uitlevering vroegen. Sterker nog, van Duitse zijde zou, onofficieel, hulp verleend worden om Weinhold naar Amerika te krijgen. Gezien de eerder besproken zaak van kapitein-luitenant Langhaus is het echter de vraag of de houding van de Nederlandse autoriteiten anders was geweest als de Duitse autoriteiten wel om Weinhold's uitlevering hadden gevraagd. Wat belangrijk lijkt te zijn geweest is dat de meeste autoriteiten in Nederland, om al te veel onrust uit communistische en socialistische hoek te voorkomen, Weinhold liever kwijt dan rijk waren. Hierdoor waren zij bereid om het beleid te versoepelen om Weinhold, zonder hem te moeten interneren, naar Amerika te krijgen. Alleen de Vreemdelingendienst leek in deze zaak meer gebrand te zijn op het volgen van de regels, waardoor Weinhold toen hij geen toegang kreeg tot Amerika alsnog geïnterneerd (maar niet uitgezet) werd. Internering als maatregel tegen vreemdelingen bood in deze zaken een oplossing voor vreemdelingen die de Vreemdelingendienst enerzijds niet als vluchteling wilde erkennen en niet te hartelijk wilde ontvangen, uit angst dat dit zou leiden tot kritiek in Tweede Kamer of de komst van meer vluchtelingen, maar ook niet zonder pardon terug wilde sturen.

Op het eerste gezicht lijkt bij de vluchtelingenzaken sprake te zijn van een grote mate van verschil in de behandeling van de groepen vluchtelingen, vooral bij de Belgische collaborateurs en Duitse Kapp-Putsch deelnemers, die beiden niet geliefd waren in hun land van herkomst en geen beroep konden doen op lijfsbehoud. Dit verschil is echter misleidend: in april 1919 was het nog gebruikelijk om Belgische collaborateurs terug naar België te sturen als zij niet zelf een verzoekschrift indienden, en zelfs dan kon nog op individuele basis tot uitwijzing worden besloten. Pas aan het eind van 1919 werd door de Vreemdelingendienst de algemene richtlijn gebruikt die bepaalde dat alle Belgische collaborateurs konden blijven. De deelnemers aan de Kapp-Putsch die in de vreemdelingendossiers voorkwamen, werden

allemaal rond april en mei 1920 onder de aandacht van de Vreemdelingendienst gebracht, niet lang na het einde van de Putsch op 17 maart 1920. Langhaus, een deelnemer aan de Kapp-Putsch die volgens de kranten wel in Nederland mocht blijven, werd pas aan het eind van 1920 opgepakt. Mogelijk gold voor de vluchtelingen in het Interbellum hetzelfde als wat Walaardt constateerde over vluchtelingen na 1945: hoe langer zij zich in Nederland bevonden, hoe minder groot de kans was dat zij nog uitgezet zouden worden, en hoe meer ambtenaren geneigd waren om hen op andere gronden alsnog te laten blijven. Het kan zijn dat de strategie van de regering was om in eerste instantie streng tegen (politieke) vluchtelingen op te treden, om later, wanneer de situatie die hun vlucht veroorzaakte weer wat was bedaard, vluchtelingen die zich nog in het land bevonden en verzoekschriften indienden alsnog asiel te verlenen. Zo kon inderdaad, zoals de regering beweerde, al te veel nationale en internationale onrust vermeden worden.

Hoofdstuk VIII: Algemene conclusie

In dit onderzoek heb ik gekeken naar de toepassing van het vreemdelingenbeleid op gevaarlijke vreemdelingen in Nederland in de periode 1918 tot 1920, om antwoord te geven op de vraag waarom er een verschil bestond tussen de doelen van het migratiebeleid en de praktische uitvoering hiervan in de periode vlak na de Eerste Wereldoorlog. Om deze vraag te beantwoorden is gebruik gemaakt van de *gap hypothesis*, die stelt dat er een groeiende kloof is tussen de doelen en de resultaten van het migratiebeleid. Om de kloof tussen migratiebeleid en -praktijk te verklaren zijn aan de hand van de literatuur drie factoren geïdentificeerd: onvermogen om het beleid uit te voeren, onwil om het beleid uit te voeren, en verschillende prioriteiten van de partijen die verantwoordelijk zijn voor de uitvoering van het beleid. Op basis van de vreemdelingendossiers van de Vreemdelingendienst met betrekking tot het uitvoeren van artikel 19 van het Vreemdelingenreglement is geprobeerd om antwoord te geven op de vraag in welke mate deze factoren een rol speelden bij de praktische uitvoering van het vreemdelingenbeleid vlak na de Eerste Wereldoorlog.

Aanpassingen van het vreemdelingenbeleid gebeurden regelmatig in reactie op bepaalde momenten van hoogspanning in de geschiedenis. Zo zagen we in hoofdstuk twee dat in 1849, niet toevallig vlak na het Revolutiejaar 1848, de eerste Nederlandse vreemdelingenwetgeving werd geïntroduceerd, om de regering meer mogelijkheden te geven om revolutionaire en armlastige vreemdelingen te weren. De wet raakte door onvermogen en onwil om deze uit te voeren in onbruik, maar verdween niet. De Eerste Wereldoorlog en de Russische Revolutie van 1917 kunnen als andere momenten van hoogspanning worden gezien. De mobiliteit in Europa nam toe door de beweging van grote groepen vluchtelingen, soldaten en ontsnapte krijgsgevangenen. De Russische Revolutie veroorzaakte een grote angst voor revolutie in West-Europa, en ook in Nederland werd de revolutiedreiging zeer serieus genomen. Het is dan ook niet erg verbazend dat aan het eind van de oorlog de handhaving van de Vreemdelingenwet van 1849 nieuw leven in werd geblazen, met de in het Vreemdelingenreglement van 1918 opgenomen mogelijkheid om vreemdelingen die een gevaar vormden voor de openbare orde, veiligheid, gezondheid of zedelijkheid te interneren.

Hoe verliep de uitvoering van het vreemdelingenbeleid in deze periode? Uit hoofdstuk drie bleek dat de actoren die bij het uitvoeren van het Vreemdelingenreglement betrokken waren veelal dezelfde waren als die verantwoordelijk waren voor de Vreemdelingenwet in de negentiende eeuw, al waren zij nu geconcentreerd onder Justitie, en waren een aantal nieuwe instanties aan het proces toegevoegd: de Vreemdelingendienst, het Rijkspaspoortenkantoor, en de dienst Grensbewaking. De Vreemdelingendienst stond in contact met veel verschillende

actoren op centraal, lokaal en internationaal niveau. De media en particulieren droegen ook een steentje bij aan de aanpak van gevaarlijke vreemdelingen. Opvallend is de mate waarin de vele verschillende actoren qua prioriteiten op één lijn zaten. Waar Lucassen het gebrek aan succes van de uitvoering van het vreemdelingenbeleid in het Interbellum toeschrijft aan onder meer de gebrekkige samenwerking tussen overheidsinstellingen en de lokale autoriteiten, die verantwoordelijk waren voor de uitvoering van het beleid, leken de actoren in de vreemdelingendossiers van dit probleem geen last te hebben. De lokale politie voerde de opdrachten van de Vreemdelingendienst uit en toonde zelf ook initiatief bij het identificeren van gevaarlijke vreemdelingen en het verzamelen van inlichtingen. Bonjour en Leenders zagen in de verschillende prioriteiten van het departement van Justitie (het uitvoeren van de wetgeving) en Buitenlandse Zaken (het bewaken van diplomatieke relaties) een struikelblok voor het vreemdelingenbeleid, maar ook hierdoor werden de actoren in mijn onderzoek niet gehinderd. De ministers van Justitie en Buitenlandse Zaken vonden het allebei belangrijk om gevaarlijke vreemdelingen te identificeren en uit de samenleving te verwijderen, maar wilden beiden daarbij niet op de tenen van buitenlandse mogendheden trappen. In de praktijk kwamen dergelijke conflicten met buitenlandse mogendheden nauwelijks voor.

Wat voor soort vreemdelingen waren het, die zo'n grote eensgezindheid onder de vreemdelingenautoriteiten veroorzaakten? Uit hoofdstuk vier blijkt dat vreemdelingen die door de regering als een gevaar voor de openbare orde, veiligheid, gezondheid en zedelijkheid werden gezien voornamelijk vreemdelingen waren met politiek ongewenste overtuigingen, en dan specifiek communistische of bolsjewistische overtuigingen. Hoewel vreemdelingen ook geïnterneerd konden worden voor het gevaar dat zij vormden voor de openbare gezondheid en zedelijkheid, kwamen deze vreemdelingen in de dossiers bijna niet voor. De regering hield zich nauwelijks met onzedelijkheid bezig, en trad zelden op als "morele rechter" tegenover criminele vreemdelingen. De vreemdelingenautoriteiten waren verenigd in het doel om van Nederland geen "vergaderbak" voor revolutionairen te maken. De regering kon weinig doen tegen Nederlandse communisten, maar het vreemdelingenbeleid bood wel mogelijkheden om iets te doen tegen buitenlanders die ongewenste politieke ideeën naar Nederland brachten, waar de regering dan ook graag gebruik van maakte. De Vreemdelingendienst wist in tachtig procent van de gevallen maatregelen te nemen tegen politiek gevaarlijke vreemdelingen, en de meest voorkomende maatregel tegen deze groep was internering. In die zin was de Vreemdelingendienst vrij succesvol in het uitvoeren van artikel 19 van het vreemdelingenbeleid.

Als bij de toepassing van artikel 19 van het Vreemdelingenreglement op politiek

gevaarlijke vreemdelingen zowel de wil als gelijke prioriteiten bij de uitvoerende actoren bestond, wat zorgde er dan voor dat het beleid in de praktijk niet altijd kon worden uitgevoerd zoals het was bedoeld? De wens om het beleid uit te voeren werd nog altijd ruim overstegen door het onvermogen om dit te doen. Uit de zaken die in dit onderzoek besproken zijn, blijkt duidelijk dat de vreemdelingenautoriteiten hun mogelijkheden voor identificatie, opsporing, inlichtingen inwinnen en maatregelen nemen nog aan het aftasten waren, waardoor de uitvoering van het beleid regelmatig een wat onhandige vorm aannam. De grensbewaking was nog altijd niet optimaal. Vreemdelingen die als gevaarlijk waren geïdentificeerd of wiens komst naar Nederland expliciet was verboden, wisten alsnog regelmatig zonder geïdentificeerd paspoort de grens over te komen. Sommige gevaarlijke vreemdelingen kwamen zelfs met een geïdentificeerd paspoort de grens over, omdat door de consuls of het Rijkspaspoortenkantoor bij het verlenen van visa onvoldoende of onvolledige achtergrondchecks werden gedaan. De Vreemdelingendienst was, door een gebrek aan eigen medewerkers en middelen, zeer afhankelijk van de lokale politie voor onderzoek naar de schuld of onschuld van verdachte vreemdelingen. De verkregen informatie werd hierdoor, zeker als het om minder prominente of mondige vreemdelingen ging, nauwelijks gecontroleerd. Het vreemdelingenbeleid behield onder andere hierdoor het willekeurige karakter dat het in de negentiende eeuw ook had. Ook konden in zeldzame gevallen internationale relaties de uitvoering van het vreemdelingenbeleid bemoeilijken, vooral als verdachte vreemdelingen goede relaties onderhielden met buitenlandse consuls of andere vertegenwoordigers. Zoals we echter bij de politieke vluchtelingen zagen, werd bij de uitvoering van het beleid niet altijd rekening gehouden met de gevoelens van buitenlandse mogendheden.

Wat kan op basis van dit onderzoek gezegd worden over de *gap hypothesis* en toegevoegd worden aan de literatuur over dit onderwerp? Leenders en Van Eijl toonden aan dat in de negentiende eeuw het migratiebeleid door onwil en onvermogen niet zo werd uitgevoerd als het was opgeschreven. De samenwerking tussen de centrale en lokale autoriteiten was stroef en de lokale autoriteiten interpreteerden het beleid op hun eigen manier. De uitvoering van het beleid verliep bovendien slecht door een gebrek aan middelen en professionalisering van de politie en marechaussee.³⁰⁴ Uit onderzoek van Lucassen bleek dat in het Interbellum lokale autonomie en een gebrek aan middelen de uitvoering van het beleid nog altijd bemoeilijkten. De lokale autoriteiten waren geneigd om de wet- en regelgeving coulanter te interpreteren dan de centrale autoriteiten gewenst hadden.³⁰⁵ Ook op centraal niveau was tijdens en na het

---

³⁰⁴ Van Eijl, *Al te Goed is Buurmans Gek*; Leenders, *Ongenode Gasten*.

³⁰⁵ Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*.

Interbellum sprake van verschillen van meningen tussen de departementen die bij het migratiebeleid betrokken waren.³⁰⁶ Verschillende prioriteiten, zoals het behouden van goede internationale relaties, het beschermen van de arbeidsmarkt tegen buitenlandse concurrentie, en het correct uitvoeren van de wet- en regelgeving, leidden tot compromissen, waardoor het beleid niet zo werd uitgevoerd als door de wet bedoeld. Bonjour zag dit soort meningsverschillen en compromissen tussen de departementen in debatten over gezinsmigratie in de tweede helft van de twintigste eeuw voortdurend terugkeren.³⁰⁷

Wat mijn onderzoek heeft aangetoond, is dat het ook anders kon. Momenten van hoogspanning, zoals tijdens de korte periode vlak na de Eerste Wereldoorlog waar in dit onderzoek naar is gekeken, gaven een impuls aan de uitvoering van het migratiebeleid. Hiervoor hoefden het beleid zelf en de uitvoerende actoren niet veel te veranderen: wat belangrijk was, was dat de hoogspanning een grote mate van consensus creëerde over het doel van het beleid (in dit geval het bewaren van de orde en rust) en de wens om het uit te voeren bij de betrokken actoren. Doordat de factoren onwil en verschillende prioriteiten op momenten van hoogspanning minder aanwezig waren, kromp de kloof tussen de doelen van het migratiebeleid en de resultaten. Helemaal verdwijnen deed de kloof niet. Zoals besproken, bleef de factor onvermogen ook op hoogspanningsmomenten een groot obstakel bij de uitvoering van het beleid. Dat maakt deze hoogspanningsmomenten juist interessant om naar te kijken, omdat uit deze momenten blijkt wat de vreemdelingenautoriteiten echt konden bereiken met de middelen die zij tot hun beschikking hadden.

Op basis van de resultaten van dit onderzoek kan gesteld worden dat de kloof tussen het vreemdelingenbeleid en de praktijk hiervan niet een recent, lineair groeiend fenomeen is, zoals de *gap hypothesis* suggereert, maar dat er sprake is van een dynamisch proces waarbinnen de kloof op de lange termijn voortdurend krimpt en groeit. Op hoogspanningsmomenten in de migratiegeschiedenis zal voor korte tijd de kloof tussen beleid en praktijk het kleinst zijn, terwijl in meer stabiele periodes, door de ruimte die ontstaat voor verschillende prioriteiten en een gebrek aan consensus over de doelen van het beleid, de kloof weer toeneemt. De hoogspanningsmomenten kunnen gezien worden als *windows of opportunity*. Beleidsmakers die alert zijn op dit soort hoogspanningsmomenten, kunnen van deze momenten gebruik maken om ideeën die door een gebrek aan consensus al een tijd vast zitten, gerealiseerd te krijgen.

---

³⁰⁶ Lucassen, 'Agent of Koopman'.

³⁰⁷ Bonjour, *Grens en gezin*.

Literatuur- en bronnenlijst

Literatuur

Ansari, Humayun, 'Maulana Barkatullah Bhopali's Transnationalism: Pan-Islamism, Colonialism, and Radical Politics', in: Umar Ryad (red.), *Transnational Islam in Interwar Europe. Muslim Activists and Thinkers* (New York 2014) 181-210

Berghuis, Corrie en Marlou Schrover, 'Persoonsdossiers in het archief van de Immigratie- en Naturalisatiedienst en haar rechtsvoorgangers', in: Marlou Schrover (red.), *Broncommentaren 5. Bronnen betreffende de registratie van vreemdelingen in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Den Haag 2002) 135-155

Biegert, Hans H., 'Gewerkschaftspolitik in der Phase des Kapp-Lüttwitz-Putsches', in: Hans Mommsen, Dietmar Petzina, en Bernd Weisbrod (red.), *Industrielles System und politische Entwicklung in der Weimarer Republik* (Düsseldorf 1974) 190-205

Black, Edwin, *War Against the Weak: Eugenics and America's Campaign to Create a Master Race* (Washington D.C. 2012)

Blom, Ron, *De oude Socialistische Partij van Harm Kolthek: Ontstaan, opkomst en ondergang van een 'libertair-socialistische' partij (1918-1928)* (Delft 2007)

Blom, Ron, 'Neutral Netherlands: A Small Imperialist Power in the Epoch of War and Revolution. Left-Wing Soldiers' and Sailors' Organisations, 1914-1919', *Critique* 42:3 (2014) 377-394

Blom, R.L., en Th. Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* (Soesterberg 2004)

Böcker, Anita, Kees Groenendijk, Tetty Havinga Paul Minderhoud (red.), *Regulation of Migration. International Experiences* (Amsterdam 1998)

Bonjour, Saskia, *Grens en gezin. Beleidsvorming inzake gezinsmigratie in Nederland, 1955-*

2005 (Amsterdam 2009)

Boterbloem, Kees, *De Russische Revolutie* (Amsterdam 2016)

Böttcher, Dirk, *Hannoversches biographisches Lexikon: von den Anfängen bis in die Gegenwart* (Hannover 2002)

Bourrinet, Philippe, *The Dutch and German Communist Left (1900–68) 'Neither Lenin nor Trotski nor Stalin!' 'Every Worker Must Think for Themselves!'* (Leiden 2017)

Coben, Stanley, 'A Study in Nativism. The American Red Scare of 1919-20', *Political Science Quarterly* 79:1 (1964) 52-75

Coppens, Alexander, *Tussen Beleid en Administratieve Praktijk, De implementatie van het Belgisch migratiebeleid in negentiende-eeuws Brussel* (2017)

Cornelius, Wayne A., P.L. Martin, en J.F. Hollifield (red.), *Controlling Immigration: A Global Perspective* (Stanford 1994)

Craig, Gordon A., *Germany 1866-1945* (Oxford 1978)

Darlington, Ralph, *The Political Trajectory of J. T. Murphy* (Liverpool 2017)

Davis, Mary, *Sylvia Pankhurst: A Life in Radical Politics* (Londen 1999)

De Schaepdrijver, Sophie, *De Groote Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen 1997)

Dekker, Angela, *Diplomaat van de Tsaar: de ballingen van de Russische revolutie* (Amsterdam 2013)

Diecks, Thomas, 'Sternheim, William Adolph Carl (Karl)', in: *Neue Deutsche Biographie* (NDB) (Berlijn 2013) 301-303

Draper, Theodore, *The Roots of American Communism* (New York 1957)

Drinnon, Richard, *Rebel in Paradise: A Biography of Emma Goldman* (Chicago 1961)

Eijl, Corrie van, *Al te Goed is Buurmans Gek: Het Nederlandse vreemdelingenbeleid 1840-1940* (Amsterdam 2005)

Eijl, Corrie van, 'Tracing back "Illegal Aliens"', in: Marlou Schrover, Joanne van der Leun, Leo Lucassen en Chris Quispel (red.), *Illegal Migration and Gender in a Global and Historical Perspective* (Amsterdam 2008) 39-51

Eijl, Corrie van, en Marlou Schrover, 'Inleiding', in: Marlou Schrover (red.), *Broncommentaren 5. Bronnen betreffende de registratie van vreemdelingen in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Den Haag 2002) 7-34

Fahrmeir, Andreas, Olivier Faron, en Patrick Weil, 'Introduction', in: Andreas Fahrmeir e.a. (red.), *Migration Control in the North Atlantic World: The Evolution of State Practices in Europe and the United States from the French Revolution to the Inter-War Period* (New York 2003) 1-10

Gallus, Alexander, 'Revolutions (Germany)', *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War* (2017) 1-11

Gay, Peter, *Modernism: The Lure of Heresy: from Baudelaire to Beckett and Beyond* (New York 2008)

Gorter, Herman, *The Opportunism of the Communist Party of the Netherlands* (Amsterdam 1921)

Harst, Gerard van der, en Leo Lucassen, *Nieuw in Leiden: in een Hollandse stad (1918-1955)* (Leiden 1998)

Hees, P. van, 'Vlaamse activisten als politieke vluchtelingen in Nederland tijdens het Interbellum', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 3 (1987) 394-411

Henkes, Barbara, *Heimat in Holland: Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam 1995)

Hijzen, Constant, *Vijandbeelden: de veiligheidsdiensten en de democratie, 1912-1992* (Amsterdam 2016)

Hochstadt, Steve, *Mobility and modernity: Migration in Germany 1820-1989* (Michigan 1999)

Houtman, C. e.a. (red.), *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme. Deel 6* (Utrecht 2006)

Klinkert, Wim, “Espionage is Practised Here on a Vast Scale”. The Neutral Netherlands, 1914-1940’, in: Floribert Baudet, Eleni Braat, Jeoffrey van Woensel en Aad Wever (red.), *Perspectives on Military Intelligence from the First World War to Mali* (Berlijn 2017) 23-54

Knapen, B., *De lange weg naar Moskou. Nederlandse relaties tot de Sovjet-Unie, 1917-1942* (Amsterdam 1985)

Langeweg, Serge, ‘Bekende burens en verre vreemden: buitenlandse arbeiders in de Nederlandse steenkolenmijnen’, 1900-1974, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 5:3 (2008) 53-79

Leenders, Marij, *Ongenode Gasten: Van traditioneel asielrecht naar immigratiebeleid* (Hilversum 1993)

Leenders, M. en W. van Meurs, ‘Nederland en het Nansen-paspoort voor statenloze vluchtelingen’, in: M. Kuitenbrouwer en M. Leenders (red.), *Geschiedenis van de mensenrechten. Bouwstenen voor een interdisciplinaire benadering* (Hilversum 2000) 108-119

Linden, Marcel van der, ‘The national integration of European working classes (1871-1914). Exploring the causal configuration’, *International Review of Social History* 33 (1988) 285-311

Lucassen, Leo, ‘Agent of koopman? Theorie en praktijk van de controle op arbeidsmigratie in Nederland, 1918-1980’, in: Marjolein 't Hart, Jan Lucassen, Henk Schmal (red.), *Nieuwe*

Nederlanders. Vestiging van migranten door de eeuwen heen (Amsterdam 1996) 151-168

Lucassen, Leo, *En men noemde hen zigeuners. De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland (1750-1944)* (Hilversum 1990)

Lucassen, Leo, 'Het paspoort als edelste deel van een mens. Een aanzet tot een sociale geschiedenis van het Nederlandse vreemdelingenbeleid', *Holland. Regionaal Historisch Tijdschrift* 27 (1995) 263-283

Lucassen, Leo, 'Lokale vreemdelingenregisters en vreemdelingendossiers (1918-1940)', in: Marlou Schrover (red.), *Broncommentaren 5. Bronnen betreffende de registratie van vreemdelingen in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Den Haag 2002) 113-134

Lucassen, Leo, 'Revolutionaries into Beggars: Alien Policies in the Netherlands 1814-1914', in: Andreas Fahrmeir e.a. (red.), *Migration Control in the North Atlantic World. The evolution of state practices in Europe and the United States from the French Revolution to the Inter-War Period* (New York/Oxford 2003) 178-194

Lucassen, Leo, 'The Great War and the Origins of Migration Control', in: Anita Böcker e.a. (red.), *Regulation of migration. International Experiences* (Amsterdam 1998) 45-72

Mellink, Albert F., 'VISSER, Louis Leonardus Hendrikus de', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* 2 (1987) 168-171

Murphy, J.T., *New Horizons* (London 1941)

Nettl, J.P., *Rosa Luxemburg* (New York 1966)

Noiriel, Gérard, *La tyrannie du national: le droit d'asile en Europe, 1793-1993* (Parijs 1991)

Noordegraaf, Herman, 'KRUYT, John William', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* 4 (1990) 111-114

Obdeijn, Herman, en Marlou Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland*

vanaf 1550 (Amsterdam 2008)

Phillips, Howard, 'Influenza Pandemic', in: Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson (red.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War* (Berlijn 2014) 1-19

Roodt, Evelyn de, *Oorlogsgasten: vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000)

Ryad, Umar (red.), *Transnational Islam in Interwar Europe. Muslim Activists and Thinkers* (New York 2014)

Schlumbohm, Jürgen, 'Gesetze, die nicht durchgesetzt werden: Ein Strukturmerkmal des frühneuzeitlichen Staates', *Geschichte und Gesellschaft* 23 (1997) 647-663

Schrover, Marlou, *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2002)

Schrover, Marlou, *Het vette, het zoete en het wederzijdse profijt* (Hilversum 1991)

Schrover, Marlou, 'Migration and Mobility', in: Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, en Bill Nasson (red.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War* (Berlijn 2014) 1-15

Schrover, Marlou, Joanne van der Leun, Leo Lucassen en Chris Quispel, 'Introduction', in: Marlou Schrover e.a. (red.), *Illegal Migration and Gender in a Global and Historical Perspective* (Amsterdam 2008) 9-28

Kees Slager, *Het geheim van Oss. Een geschiedenis van de SP* (Amsterdam/Antwerpen 2001)

Torpey, John, 'Coming and Going: On the State Monopolization of the Legitimate "Means of Movement"', *Sociological Theory* 16:3 (1998) 239-259

Walaardt, Tycho, *Geruisloos inwilligen: Argumentatie en speelruimte in de Nederlandse*

asielprocedure (Hilversum 2012)

Wiegand, Richard, “*Wer hat uns verraten... “: Die Sozialdemokratie in der Novemberrevolution* (Freiburg im Breisgau 1999)

Wijne, Johan S., *De ‘vergissing’ van Troelstra* (Hilversum 1999)

Websites

Black, Edwin (11-10-2003), *The Story of the New Jersey Doctor Who Helped Kill Prisoners at Buchenwald in the Name of Eugenics*, geraadpleegd van: <http://www.waragainsttheweak.com/offSiteArchive/hnn.us/>

Centraal Bureau voor de Statistiek, *Volkstelling 1920*, geraadpleegd van: <http://www.volkstellingen.nl/>

Huygens ING, *De C.I.-rapporten*, geraadpleegd van: <http://resources.huygens.knaw.nl/rapportencentraleinlichtingendienst/inleiding/4-rapporten>

Oorlogsgraven Stichting, *Louis Leonardus Hendrikus de Visser*, geraadpleegd van: <https://oorlogsgravenstichting.nl/persoon/161492/louis-leonardus-hendrikus-de-visser#>

Stadsarchief Rotterdam, *Russische Vluchtelingen*, geraadpleegd van: <http://www.stadsarchief.rotterdam.nl/russische-vluchtelingen>

Kranten en publicaties

Algemeen Handelsblad

Arnhemsche courant

De Grondwet

De Tribune

Haarlem's Dagblad

Het Vaderland

Het Volk

Nieuwe Tilburgsche Courant
Provinciale Geldersche en Nijmeegsche courant
Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden 521 (1918)

Archivalia

Nationaal Archief (NA):

Algemeen Rijksarchief: Tweede Afdeling, Ministerie van Buitenlandse Zaken, Gezantschap Italië 1911-1940

inv.nr. 467, Stukken betreffende de instructies ten aanzien van legitimatiepapieren en visaverlening aan Russische en andere vluchtelingen c.q. emigranten, 1923-1940

Ministerie van Binnenlandse Zaken, Armwezen 1918-1947

inv.nr. 549, Stukken betreffende regeling van de opvang van de nieuwe stroom vluchtelingen, 1918-1921

Ministerie van Buitenlandse Zaken, DEZ-dossiers 1919-1940

inv.nr. 1136, Hulpverlening aan Rusland. Nansen comité. Hongersnood in Rusland [68.2], 1921-1923

Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst (RVD) en Taakvoorgangers (MvJ: RVD&T), inv. nrs. 159 en 160, Stukken betreffende de uitvoering van artikel 19 van het Vreemdelingenreglement inzake identiteitskaart-, paspoort- en visumcontrole, verblijfstoewijzing en uitwijzing, mede in verband met de bolsjewistische agitatie, 1918-1926

Kamerstukken

Aanvullingen en wijzigingen der Vreemdelingenwet – interpellatie Kruyt 26-6-1919, Handelingen Tweede Kamer 1918-1919, 2799-2805

Interpellatie van den heer Schaper 17-3-1920, Handelingen Tweede Kamer 1919-1920, 1624-1634

Motie van orde van de heeren Kruyt en van Ravesteijn, Kamerstuk Tweede Kamer 1920-1921 kamerstuknummer 349 ondernummer 1

Vragen, door de leden der Kamer gedaan overeenkomstig art. 95 van het Reglement van Orde, en de daarop door de Regeering gegeven antwoorden, vraag 408, Aanhangsel Tweede Kamer 1918-1919 nummer 408

Vragen, door de leden der Kamer gedaan overeenkomstig art. 95 van het Reglement van Orde, en de daarop door de Regeering gegeven antwoorden, vraag 410, Aanhangsel Tweede Kamer 1918-1919 nummer 410

Vragen, door de leden der Kamer gedaan overeenkomstig art. 112 van het Reglement van Orde, en de daarop door de Regeering gegeven antwoorden, Vraag 171, Aanhangsel Tweede Kamer 1919-1920 nummer 171